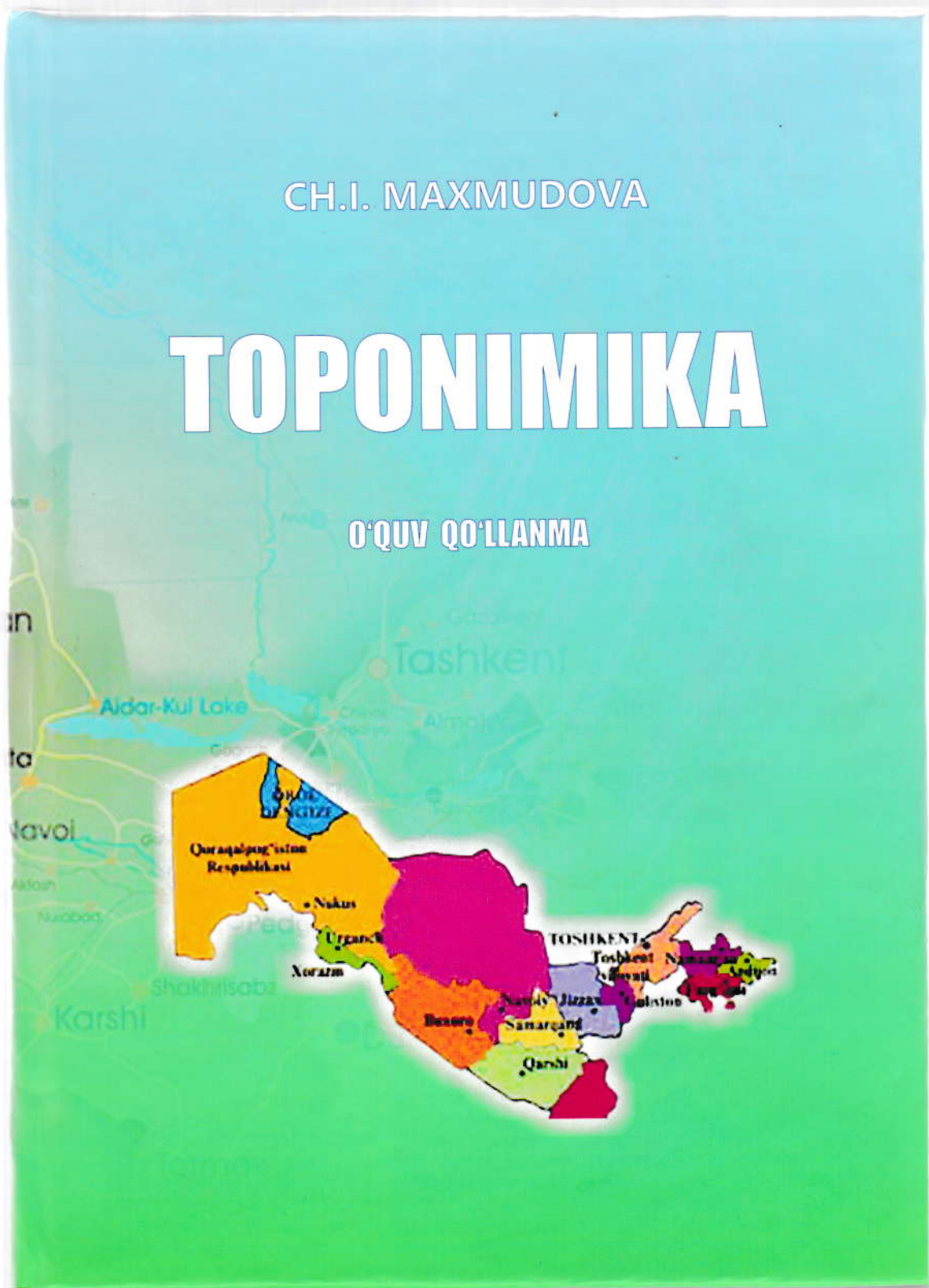

CH.I. MAXMUDOVA

TOPONIMIKA

O'QUV QO'LLANMA

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

MAXMUDOVA CHAROS IKROMOVNA

TOPONIMIKA

O'quv qo'llanma

«Ilm nurli kitob»
Toshkent – 2024

UO'K 911.5/9
KBK 26.89(5Y36)
M-94

Maxmudova Ch.I.

Toponimika [Matn]: o'quv qo'llanma. Ch.I.Maxmudova. –T.: 2024. – 228 b.

Ushbu o'quv qo'llanmada toponimika fanining nazariy masalalari, toponimlarning hududiylik xususiyatlari, toponimlarning tasniflashiga hamda toponimlarning amaliy masalalariga doir ma'lumotlar berilgan.

O'quv qo'llanma 60111000 – Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari yo'nalishi talabalari va tabiiy fanlarga qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

F.T.Rajabov – Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti.

Taqrizchilar:

A.Nizomov – Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti “Geografiya o'qitish metodikasi” kafedrası professori v/b. g-m.f.n.

O.U.Abdimurotov – Chirchiq davlat pedagogika universiteti “Geografiya” kafedrası dotsenti, PhD.

Mazkur o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27 dekabrda 485-sonli buyrug'iga asosan nashrga ruxsat etilgan.

ISBN 978-9910-9026-3-5

SO'Z BOSHI

Geografiya tabiiy fanlar ichida o'zining keng qamrovliligi, qiziqarliligi va ommabopligi bilan ajralib turadi. Bilim sohasi sifatida uzoq rivojlanish tarixiga ega bo'lgan bu fanni o'rganishga bo'lgan qiziqish, uning jamiyatdagi vazifasi ko'lamiga mos ravishda ortib bormoqda. O'z navbatida geografiya ta'limi joy nomlari bilan juda bog'langan. Joy nomlarining olami juda xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Inson paydo bo'lganidan buyon behisob va murakkab joy nomlar dunyosida yashaydi. Yer yuzida millionlab geografik nomlar ya'ni toponimlar mavjud. Umuman olganda, toponimika birinchi galda geografiyaning amaliy ehtiyojlari ta'sirida vujudga kelgan. Chunki, uning o'rganish obyekti bo'lgan toponimlar geografik muhitning mahsuli sifatida geografik obyektlarni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladi. Har qanday geografik nom – bu dunyoni anglash mahsuli, unda muayyan bir hududdagi kishilarning kundalik hayoti, turmush tarzi, madaniyati, urf-odatları o'z ifodasini topgan. Binobarin, ijtimoiy zarurat mahsuli bo'lgan nomlar insoniyatni geografik muhitdagi obyektiv hodisa-voqealarni qanchalik anglab olish jarayonini o'zida aks etadi. Bu jarayon albatta, kishilarning ijtimoiy hayoti, milliy va ma'naviy qadriyatlari, mahalliy aholining etnik tarkibi, migratsiyasi, til tarixi hamda ularni o'rab turgan tabiiy-geografik muhit bilan chambarchas bog'liq. Joy nomlari, ularning ma'nosi, kelib chiqishini bilmasdan turib, shu joyning geografiyasini to'liq o'rganib bo'lmaydi. Xususan, atlas va geografik kartalarni nomlarsiz tasavvur qilish qiyin. Yer yuzidagi har bir geografik obyekt, dengiz, daryo, cho'l, tog'-u cho'qqi, shahar, qishloq, daha, mahalla, ko'cha kabi obyektlar o'z nomiga ega. Hayotda sodir bo'lgan yoki bo'layotgan ko'plab voqea-hodisalarni geografik nomlar orqali anglab olish mumkin. Kurai zaminda har xil davr va har xil tilga mansub millionlab geografik nomlarning uyg'unligini ko'rish mumkin. Mutaxassislarning

ta'kidlashicha, nomning ma'nosi obyektga nom berilayotgan vaqtda muhim, keyinchalik u nazardan bir oz chetda qoladi. Shu sababdan, ko'pincha bizga yaxshi tanish bo'lgan geografik nomlarni ham qanday ma'noga ega ekanligini bilmaymiz, faqat zarurat paydo bo'lganda u haqida o'ylash kerak bo'ladi. Geografik nomlarga shunday o'rganib ketganmizki, hatto, ularning mavjudligini ham unutib qo'yamiz.

Har bir bo'lajak geografiya o'qituvchisi darsni yuqori saviyada olib borishi uchun joy nomlari haqidagi ma'lumotlardan foydalanishi zarur. Har bir fanni uning terminlari (atamalari) haqida bilimga ega bo'lmasdan turib, yaxshi egallash mumkin emas. Zero, inson uning bevosita atrofida sodir bo'layotgan voqea hodisalarga munosabat bildirmasdan qolmaydi. Shu sababdan, kishilar nazariga tushgan dunyodagi hamma narsani nomi bor, demak inson nom bermasdan yashay olmaydi. Odamlar bir geografik obyekttni, ikkinchisidan farq qilish uchun turli xil nomlarni o'ylab chiqargan. Boshqacha aytganda, jamiyat hayotida sodir bo'lgan xilma-xil voqea-hodisalar joy nomlarida muhrlanib qolgan.

Shu boisdan insoniyat shakllanibdik, ularni ayrim-ayrim nomlar bilan ataydi. Natijada jamiyat tarixida millionlab nomlar paydo bo'ldi va tabiiyki ularning o'ziga xos ma'no mazmunlari shakllandi. Aynan o'sha ma'no-mazmun bir qancha fanlarni o'rganishda o'ziga xos "kalit" sifatida ishtirok eta boshladi. Buni chuqur anglagan tadqiqotchilar joy nomlarini lingvistik, ya'ni etimologik jihatdan tahlil qilar ekan, toponim mazmunan joylashgan nuqtasining tabiiy-geografik sharoitiga naqadar mos tushish-tushmasligiga e'tibor qaratadilar. Chunki joy nomlari o'sha hududning ko'pchilik xususiyatlarini aniq ifodalab turadi.

Ushbu o'quv qo'llanmada toponimika fanining nazariy masalalari, rivojlanish tarixi, toponimlarning hududiylik xususiyatlari, ularning amaliy masalalari kabi mavzularga oid asosiy tushunchalarning mazmun mohiyati ochib berilgan hamda ularning ilmiy-nazariy asoslari qamrab olingan.

I BOB. TOPONIMIKA FANINING NAZARIY MASALALARI

1.1. TOPONIMIKA VA UNING O'ZGA FANLAR BILAN ALOQADORLIGI

Reja:

1. Toponimika fani haqida tushuncha, uning maqsad va vazifalari.
2. Fanlar tizimida toponimikaning o'rni va ahamiyati.

Tayanch so'z va iboralar: *Toponimika, toponimiya, toponim, toponimist, geografik nom, joy nomi, appelyativ, atoqli ot, onomastika, integral fan, ilmiy yo'nalish, "chegaraviy" fan, toponimning adreslik funksiyasi, formantlar, ilmiy toponimika.*

1.1 Toponimika fani haqida tushuncha, uning maqsad va vazifalari

Geografiya va geografiya ta'limini joy nomlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Joy nomlari esa geografiyaning tilidir. Mashhur geograf olim E.M.Murzayev ta'kidlashicha, jamiyat hayotini geografik nomlarsiz tasavvur etish mumkin emas, ular hamma yerda uchraydi va bizni fikrimizga yoshlikdan hamroh bo'ladi. Yer sharida hamma narsa o'z adresiga ega, bu insoniyat tug'ilgan joyida boshlanadi, sababi inson yashaydigan hamma qishloq va shahar, mamlakatning o'z nomi bor. Bu nomlar fanda toponimlar deyiladi. Toponim nima? Demak joy nomlari – geografik nomlar yoki toponimlar deb ataladi, ularni o'rganadigan fan toponimika deb yuritiladi. Bu fanni o'rganadigan mutaxassislar esa toponimistlar deb ataladi. Toponimika yunoncha so'z bo'lib, "topos" – joy va "onima" yoki "onoma" – nom, ism tushunchalaridan tarkib topgandir. Dunyoda hamma narsaning nomi bor. "Tog" deganda balandmi pastmi, kattami-kichikmi umuman tog' tushuniladi. Ko'l ham

shunday umumiy atama, turdosh ot. Bunday soʻzlarni xohlagan tilga tarjima qilish mumkin. Atoqli ot esa qandaydir bir narsani, predmetni, obyektni bildiradi va odatda tarjima qilinmasdan hamma tillarda deyarli bir xil yoziladi va talaffuz qilinadi. Masalan, Afrika, Oʻzbekiston, Nil, Tyanshan kabi. Lekin har bir hududning oʻz nomi boʻlgani uchun tasavvurimizda shu joy namoyon boʻladi. Samarqand deganda, respublikamizdagi Zarafshon daryosi sohilida joylashgan goʻzal, tarixiy shahar tushuniladi. Buxoro deyish bilan Oʻzbekistonning koʻhna shahri, shu nomli viloyat markazi koʻz oʻngimizda namoyon boʻladi. Shu sababdan kishilar nazariga tushgan dunyodagi hamma narsaning va har bir obyektning oʻz nomi bor, demak inson nom bermasdan yashay olmaydi.

Oʻzbekiston Mustaqillikka erishganidan keyin uning hududidagi geografik nomlarning koʻpchiligi oʻzgardi va oʻzgarmoqda. Oʻzbekistondagi geografik obyektlar Rusiya imperiyasi bosib olganidan keyin sobiq Sovet davrida qoʻyilgan nomlar qayta koʻrib chiqilib, ularga oʻzlarining qadimiy tarixiy nomlari qaytarilmoqda. Mustaqillik bilan bogʻliq yangi nomlar paydo boʻlmoqda. 1995 yil Oʻzbekiston Respublikasi Davlat tili haqidagi qonunga oʻzgartirishlar va qoʻshimchalar kiritish toʻgʻrisida Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qaror qabul qildi. Davlat tili haqidagi qonun (yangi tahrirda) tasdiqlandi. Uning 22-moddasida shunday deyilgan. “Respublikaning maʼmuriy-hududiy birliklari, maydonlari koʻchalari va geografik obyektlari nomlari Davlat tilida aks ettiriladi”. “Oʻzbekiston Respublikasi maʼmuriy-hududiy tuzilish, toponimik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini oʻzgartirish masalalarining hal etish tartibi toʻgʻrisida” qonunida taʼkidlanishicha ushbu qonun, maʼmuriy-hududiy birliklar, aholi punktlari va ularning tarkibiy qismlariga, shuningdek, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar tabiiy geografik, geologik va boshqa obyektlarga nom berish va ularning nomini oʻzgartirish tartibini belgilaydi. Qonunning VI-VII-VIII-IX qismlarida va ularning tarkibiga kirgan 15 ta moddasida maʼmuriy hududiy birliklar, tabiiy-geografik obyektlar,

korxonalar, muassasalarni nomlash, ularning nomini oʻzgartirish asoslari va bu ishning tartibi haqida gap boradi.

1996-yil 31-mayda Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi “Oʻzbekiston Respublikasidagi maʼmuriy birliklar, aholi punktlari, tashkilotlar va boshqa toponimik obyektlarni tartibga solish toʻgʻrisida” qaror qabul qildi. Qarorda joylarda toponimik obyektlarning eski tuzumga xizmat qiladigan xalqimizning tarixi, milliy anʼanalariga bogʻliq boʻlmagan nomlarning saqlanib turganligi qoralanadi va boshqa nomlar almashtirish lozimligi, bu ishni boshlash va tugallashni aniq muddati belgilandi.

Oʻzbekistonda istiqlol yillarida milliy toponimiksiyosatni amalga oshirish boʻyicha barcha huquqiy asoslar yaratildi. 2011 yili “Geografik obyektlarning nomlari toʻgʻrisida”gi Oʻzbekiston Respublikasi Qonuni (12.10.2011y. OʻRQ №303) qabul qilindi. Toʻrt bob va yigirma toʻrt moddadan iborat. Mazkur qonunning asosiy maqsadi:

- geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlashdagi munosabatlarni tartibga solish;
- mavjud nuqson va kamchiliklarni bartaraf etish;
- nom yozilishining rasmiy va umumiy isteʼmol uchun yagona shaklini aniqlash;
- davlat reyestrini yuritish;
- ekspertizadan oʻtkazish;
- milliy standartlashtirish;
- nomlardan foydalanish, saqlash hamda muhofaza qilishdan iborat.

Geograflar toponimikani oʻz fanlarining boʻlinmas tarmogʻi sifatida biladilar. Shuning uchun toponimika geografiyaning ajralmas qismi hisoblanadi. Toponimlar uzoq yashaydi. Ularda har xil tarixiy shaxslarning nomlari hamda tarixiy voqeliklar, oʻlkaning tabiiy sharoiti aks etgan boʻladi. Chunki toponimik atamalarning geografik tarqalishi, ushbu fanni tadqiq etishda oʻziga xos uslub tarzida ishtirok etadi. Zero, joy nomlari koʻp holatlarda oʻrganilayotgan hududning geografik sharoitidan xabar berib turadi. Shuning uchun toponimika fanining

maqsadi geografik atama va nomlarni o'rganish, ularning o'ziga xos belgilarini aniqlash, atama va joy nomlarning vujudga kelishi, mohiyatini tahlil qilishdan iborat hisoblanadi. Fanning vazifasi esa muayyan tildagi geografik nomlarni to'plash, ularni rivojlanishini o'rganish, areallarini aniqlash, nomlarning leksik-sematik, grammatik xususiyatlarini yoritish, toponim lug'atlar tuzish, joy nomlari transkripsiyasi singari muammolar bilan shug'ullanishdan iborat.

Ma'lum bir hududdagi geografik nomlarning yig'indisi shu hududda yashovchi xalqlarning asrlar davomida, nomlar yaratishdagi ijod mahsuli hisoblanadi. Biroq joy nomlari boshqa so'zlardan farq qiladi, chunki ular muayyan hududda tarkib topadi. Dunyoda qancha geografik nom borligini hech kim aniq bilmaydi. Taxminiy hisoblarga ko'ra, butun yer sharida yarim milliarddan ortiq geografik nom bor. Holbuki, ular qatoriga soy, jilg'a, buloq, quduq, jar, qir, mahalla, guzar, ko'cha kabi mikrotoponimlar kirmaydi. Agar, yer yuzidagi barcha katta-kichik joy nomlarini hisobga olish imkoni bo'lganda, son-sanoqsiz raqam hosil bo'lar edi.

Geografik nomlar – bu mamlakat, shahar yoki biror bir tabiiy obyekt bilan tanishishda uning tashrif yorlig'i vazifasini bajaradi. Shu sababdan tabiiyki, toponimlarning yaratilishi sabablarini anglash, ularning shakllanishi, rivojlanishi, yashovchanligi, o'zgarishi, adreslik funksiyasi, axborot (informatsiya) tashishi va qanday ma'no kasb etishini aniqlash zaruriyati paydo bo'ladi. Yuqorida qayd qilingandek, ushbu masalalarni aniqlash bilan maxsus fan hisoblangan toponimika shug'ullanadi. Shu bilan birga, joy nomlari ilmiy, siyosiy, amaliy va tarbiyaviy ahamiyatga molik ekanligi tufayli, bir qator boshqa fanlar uchun ham o'rganish obyekti hisoblanadi.

1.2. Fanlar tizimida toponimikaning o'rni va ahamiyati

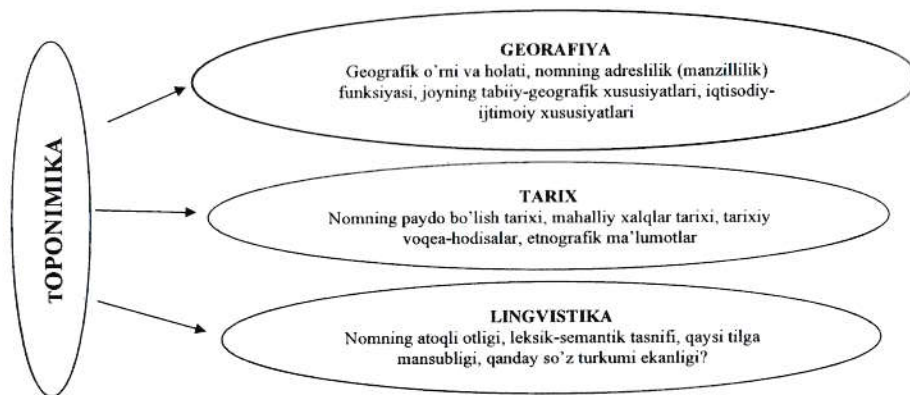
Toponimika o'z rivojlanish bosqichida qator predmetlar bilan o'zaro aloqada bo'lgan va bu jarayon hamon davom etmoqda. Chunki

toponimlarni bir qancha fanlar turli nuqtai nazardan yondashib o'rganadilar. Filologlar toponimlarning kelib chiqishi (etimologiyasi), shuningdek, lingvistik birlik sifatida shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini o'rgangan, tarixchilarni esa toponimlar o'tmishning "guvohlar"i sifatida diqqatlarini jalb qiladi, etnograflar esa toponimlarning turli urf-odatlar, aholining yashash tarzi bilan o'zaro aloqada shakllanish xususiyatlarini tadqiq etadilar.

Toponimika integral ilmiy yo'nalishdagi "chegaraviy" fan hisoblanadi. U geografiya, filologiya (lingvistika) va tarix kabi fanlarning manfaatlari tutashgan joyda paydo bo'lib, ularni mujassamlashtirib rivojlangan. Shu sababdan toponimikaning egallagan mavqeyi, uning fanlar tizimida tutgan o'rni, turlicha qarashlarning kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Har holda shunisi aniqki, har qanday salmoqli toponimik material har uchala fan uchun ham o'rganish va tadqiqot manbai hisoblanadi, shuning uchun uni har bir tadqiqotchi o'z mutaxassisligi nuqtai nazardan o'rganadi.

Toponimika fan sifatida birmuncha kechroq shakllangan, ya'ni nisbatan yosh bo'lsa ham, zamonamizda yuqorida eslab o'tilgan predmetlarning asosiy o'rganish metodlaridan biri o'laroq shakllanib bo'ldi. Chunki ularning har birini bilish, nomlar orqali amalga oshiriladi. Shusiz geografik nomlarni bir-birlaridan farqlash qiyin va tabiiyki har bir turkum (shahar, qishloq, tog', cho'l va h.) tushunchalarining aralash-quralash bo'lib ketishiga sababchi bo'ladi. Shu boisdan insoniyat shakllanibdiki, ularni ayrim-ayrim nomlar bilan ataydi. Natijada jamiyat tarixida millionlab nomlar paydo bo'ldi va ularning o'ziga xos ma'no mazmunlari shakllandi. Aynan o'sha ma'no-mazmun bir qancha fanlarni o'rganishda o'ziga xos "kalit" sifatida ishtirok eta boshladi. Buni chuqur anglagan tadqiqotchilar joy nomlarini tarixiy lingvistik, ya'ni etimologik jihatdan tahlil qilar ekan, o'sha toponim mazmunan joylashgan nuqtasining tabiiy geografik sharoitiga naqadar mos tushish-tushmasligiga e'tibor qaratadilar.

Geografik kartada keltirilgan xilma-xil axborotlar orasida nomlar alohida o'rin tutishi hamda toponimning adreslik funksiyasi til – fakti va tarix – hodisasidan ko'ra muhimroq ekanligini hech kim inkor etmaydi. Ma'lumki, u muhim ijtimoiy-siyosiy funksiyani bajaradi, yer yuzasidagi barcha geografik obyektlar uchun oriyentir (mo'ljal) sanaladi. Bu fikrni tasdiqlab filolog-toponimist olim T.Nafasov shunday yozadi: “qadimiy geografiya fani bag'rida paydo bo'lgan yangi yo'nalishlardan biri toponimikadir. Toponimiya bilan azal-azaldan geograflar, geografiya fani shug'ullanib kelgan. So'ngra bu soha bilan tarixshunoslar, arxeologlar qiziqib, tarixiy nomlarning ma'nosi, tarkibi, qaysi tilga mansubligi kabi masalalarni tadqiq qilishdi. Eng so'ngida toponimiya tilshunoslikning tadqiq obyektiga aylandi”. Darhaqiqat, toponimikani integral yoki “chegaraviy” fan ekanligini quyidagi chizmada ham ko'rish mumkin.

Toponimlarning adreslik funksiyasi naqadar muhimligini rus toponimisti *V.A.Nikonov* aniq ta'riflagan: “Bir lahzaga faraz qilaylik, planetamizda geografik nomlar o'chirib tashlandi. Shaharlar, qishloqlar, daryolar, dengizlar, tog'lar, davlatlar, ko'chalar hammasi nomsiz. Natijada, transport izidan chiqqan, odamlar qayerga yurishini, yuklarni qayerga tushirishni, tez yordam mashinasi qayerga borishini bilmaydi, jahon xo'jaligi inqirozga, insoniyat esa ibtidoiy jamoa davriga tushib

qolish xavfi paydo bo'lgan, buning hammasi kichkina bir geografik nom tufayli”.

“Toponimist *V.A.Nikonov*ga ergashib birpas faraz qilaylik. Joy (ko'cha, stansiya, shahar) nomlarning hammasi o'chirib tashlansa nima bo'lardi? Bunda pochtaning ishi to'xtab qolar, tez yordam mashinasi ko'chalarni topolmay sargardon bo'lar, odamlar qaysi avtobusga tushishini bilmas, Namanganga jo'natilgan posilka Xorazmga borib qolar edi” deb yozgan edi atoqli toponimist olim, professor *H.Hasanov*.

*T.Nafasov*ning yozishicha, uzoq vaqtlar toponimikani geografik fan, geografiya ilmiga xos ilmiy yo'nalish degan qarash hukmron mavqeda bo'ldi. Bu fikr yuzaga kelishining obyektiv sabab va omillari bor. Joy nomi – geografik obyektning maxsuslashgan, yer sharining ma'lum nuqtasida mavjud bo'lgan aholi yashash maskanlarining, yer yuza shakllarining nomi sifatida dastlab ilmga geografiya fani va uning tadqiqotchilari tomonidan kiritilgan. Xulosa sifatida, toponimist olim geografiya toponimikaning debochasi va doyasi degan fikrni alohida qayd qilgan. Xuddi shunday XX asrning ikkinchi yarmida geografik fanlarning yangi klassifikatsiyasini yaratgan geograf olimlar (*Ryabchikov*, 1959, *Kalesnik*, 1961), toponimikaga ham shu qatordan joy ajratishgan. *A.V.Marakuev* esa toponimikani geografik fan hisoblab u to'g'risida alohida asar yozgan. Chunki joy nomlari ko'pincha o'rganilayotgan hududning geografik sharoitidan xabar berib turadi.

Sodda qilib aytganda, joy nomlarining o'ziga xos jihatlaridan biri shuki, ularda ko'pincha geografik muhitning xususiyatlari – relyef shakllari, o'simlik va hayvon nomlari aks etgan bo'ladi. Shuni hisobga olgan holda aytish mumkinki, har qanday lisoniy va tarixiy toponimik tadqiqotlar ham, faqat muayyan geografik hududda amalga oshirilishi mumkin. Demak, toponimlar nafaqat til qonununiyatlari yordamida, balki, ko'pincha geografik qonuniyatlar asosida ham paydo bo'ladi. Xalq biror tabiat hodisasini geografik termin bilan ifoda etadi, shu sababdan geografik nomlar tarkibida ular ko'p uchraydi. Binobarin, toponimika bilan shug'ullanishni niyat qilgan har qanday mutaxassis,

albatta, geografiyadan yaxshi xabardor bo'lishi kerak, chunki geografiyani yaxshi bilmasdan turib toponimika bilan shug'ullanish ishonchli natijalar bermaydi.

Toponimlar va ularning ma'no mazmuniga qiziqish sivilizatsiyaning eng dastlabki bosqichlarida paydo bo'lgan. Shu bois, insoniyat tarixi qanchalik qadimiy bo'lsa, toponimlar ham shuncha qadimiydir. Kishilar dastlab har qanday geografik obyektni oddiy turdosh otlar – terminlar bilan atashgan, ya'ni, suv, tog', ko'l, tepa, jar va hokazo. Keyinchalik jamiyatning rivojlanishi bilan joy nomlari ham qat'iy-lashib borgan, ya'ni, turdosh otlarni atoqli otga, toponimga aylanishiga sabab bo'lgan. Masalan, qadimgi turkiy xalqlar katta daryoni – o'kuz, edil, jayhun deb atashgan. Katta daryo ma'nosini anglatuvchi bu so'zlar keyinchalik daryo nomiga aylangan.

Ma'lumki, har qanday fan amaliyot talablari asosida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Toponimika birinchi galda geografiyaning amaliy ehtiyojlari ta'sirida vujudga keldi. Dastlabki sayyohlar o'zlari kashf etgan yerlarga nom berdilar, uzoq o'lkalar va shaharlarning nomlarini hammaga ma'lum qilishdi. Ilk bor geografik nomlarni to'plab o'rganganlar ham geograflar bo'lgan.

Toponimlarni izohlash, tasniflashga bag'ishlangan dastlabki urinishlarni qadimgi misr, yunon, xitoy, hind, fors, Vizantiya, Rim tarixchi va geograflari asarlarida hamda boshqa yozma manbalarida uchratish mumkin. Antik dunyoda esa tarixiy-geografik asarlar yaratish bilan birga toponimlarni izohlash an'anasi paydo bo'lgan. Ammo bu davrda toponimlarning etimologiyasi turlicha sharhlangan. Ko'pincha, joy nomlarining kelib chiqishi qandaydir afsonaviy syujetlar bilan bog'langan. Shu bilan birga geografik nomlar ba'zan to'g'ri talqin qilingan, unda ko'pincha obyektning real alomatlarini, geografik o'rni va hokazolar inobatga olingan.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Toponimika tushunchasiga ta'rif bering va uning lug'aviy ma'nosi ayting.
2. Toponimika fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. Toponimikaning fanlar tizimidagi o'rnini aniq belgilang.
4. Toponimikaning tarix fani bilan aloqadorligini izohlang.
5. Toponimikada etimologiya usulining afzalliklari va kamchiliklarini o'zaro taqqoslang.

1.2. TOPONIMIKA FANINING RIVOJLANISH TARIXI

Reja:

1. Qadimgi dunyo va o'rta asrlardagi toponimik ma'lumotlar.
2. Toponimikaning fan sifatida shakllanishi hamda fanning zamonamizdagi rivojlanish darajasi.

Tayanch so'z va iboralar: formantlar, ilmiy toponimika, hozirgi zamon toponimikasi, toponimik axborot, "Hudud ul-olam", Etimologiya, Xorografiya, Movarounnahr, umumiy toponimika, monografiya.

2.1. Qadimgi dunyo va o'rta asrlardagi toponimik ma'lumotlar

Qadimgi va dastlabki ma'lumotlarni Geradotning "Tarix", Strabonning "Geografiya", Arrian, Plutarx, Kvint Kurtsiy Ruf kabi qadimgi dunyo olimlarining asarlarida uchratish mumkin. Masalan, Geradot o'z asarlarida mamlakatlar, shaharlar, dengizlar, daryolar nomlarining ma'nosini tushuntirib berishga harakat qilgan. Antik dunyo mualliflari geografik nomlarni, kishi ismlarini mavjud bo'lgan nomlash qonuniyatlarini va ularning o'zaro aloqadorligini aniqlamasdan asosan etimologik jihatdan izohlashgan. Natijada, toponimik ma'lumotlar garchi qiziqarli bo'lsa ham, ammo ilmiy asosga ega bo'lmagan.

Toponimik axborotni ishonchli manba sifatida, ilk bor milodiy I asrda ispan antik olimi Pomponiy Mela o'zining "Xorografiya" asarida ilmiy jihatdan tadqiq qilishga harakat qilgan. Zamonaviy toponimikani o'rta asrlarda yashab ijod qilgan O'rta Osiyolik olimlarning xizmatlarisiz tasavvur qilish qiyin. O'sha davrda O'rta Osiyoda yozilgan tarix, geografiya, tilshunoslikka oid asarlarda toponimikaga oid ma'lumotlarni ko'plab topish mumkin. Masalan, 982-983 yillarda fors-tojik tilida noma'lum muallif tomonidan yozilgan "Hudud ul-olam" (Olam chegaralari) tarixiy-geografik asarida Movarounnahr

viloyatlari, shaharlari, tog'lari, daryolari va ularning nomlari, ayniqsa, hududning qadimiy toponimiyasi haqida talaygina ma'lumotlar topish mumkin. Asarning to'la nomi "Kitob hudud ul-olam min al-mashriq ila-l-mag'rib" ("Olamning mashriqdan mag'ribgacha bo'lgan chegaralari haqida kitob") bo'lib, fanda qisqacha "Hudud ul-olam" shaklida tanilgan. Kitob bir nusxadan iborat va uni 1892-yili Abulfazl Gulpaygoniy Samarqanddagi kitob do'konidan topgan. U orqali kitob rus sharqshunosi A.G.Tumanskiy qo'lga tushib, Sankt-Peterburgga olib ketilgan. Asar haqida dastlab A.Gulpaygoniy, so'ngra A.G.Tumanskiy ilm ahliga axborot berishgan. Kitobda o'sha davrda ma'lum bo'lgan viloyatlar va podshohliklar, ularda yashovchi qavmlar ularning urf-odatlarini, rasm-rusumlari hamda har bir shaharning tabiiy-geografik sharoiti ta'riflangan. Masalan, So'g'd va Ustrushona sharqiy ellar orasida eng obod joy, u yerda oqar suvlar ko'p, iqlimi bahavo, odamlari mehmondo'st va xushmuomala deb ta'rif berilgan. V.V.Bartold bu asarga katta ahamiyat berib o'zining bir qancha maqolalarida undan parchalar keltirgan.

O'rta Osiyo va O'zbekistondagi joy nomlariga oid yozma ma'lumotlarni Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", A.Beruniyning "Qonuni Mas'udiy", "Hindiston", "Saydana", M.Narshaxiyning "Tarixi Buxoro", Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi" kabi asarlarda uchratish mumkin. Chunonchi, Abu Rayhon Beruniy joy nomlariga izoh berib shunday yozgan: "...ammo aksari mamlakatlarning nomlari hozirgi vaqtdagi nomlaridan farq qiladi. Xususan, tili boshqa bo'lgan qabilalar biron joyni egallaganlarida nomlar tez-tez o'zgarib turadi. Boshqa xalq mahalliy nomlarni buzib talaffuz qiladi. Nomlarning ma'nosini boshqa tilga tarjima qilganda yoki talaffuzini osonlashtiradigan tovushlar bilan yozganda nomlar o'zgarib ketadi. Ko'pincha arablar chet el nomlarini arabchalashtirib, shunday o'zgartiradilar va buzib aytadilar".

Turkiy xalqlar, jumladan o'zbeklar etnografiyasi va etnik tarixini o'rganishda Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" nomli

asari alohida o'rin egallaydi. Kitobda ayrim shahar va qishloqlar aholisining lingvistik va etnik tarkibi, ijtimoiy tuzumiga oid qisqa ta'rifi, etnotoponimikasi va ayrim qabila hamda urug'larning joylanishi to'g'risida noyob ma'lumotlar keltirilgan. "Devonu lug'atit-turk"ni ayni vaqtda qimmatli toponimik asar ham deyish mumkin. Chunki unda toponimlarning etimologiyasi, semantikasi, grammatik xususiyatlari, qadimgi etnonimlar, antroponimlar, o'simlik va hayvonot nomlariga doir qiziqarli ma'lumotlarni topish mumkin. S.Qorayev ma'lumotlariga ko'ra, asarda jami 160 dan ortiq toponim tilga olingan. H.Hasanov esa kitobni qimmatli geografik manba hisoblab u to'g'risida alohida asar yozgan. "Devon"da ko'pgina geografik terminlar berilganki, bu terminlar hozirgi vaqtda ham keng qo'llaniladi. Ariq, art (ort), botiq, bulut, yel, jar, kechik, kun, ko'k (osmon), muz, suv, tog', tun, tuman, ungur, qayir, qor, quduq, qum, qish va boshqalar shular jumlasidandir. Shuni alohida ta'kidlash joizki, geografik nomlarni ilmiy asosda talqin qilishni Sharq o'rta asr olimlari ishlarida kuzatish mumkin. XIII asr geografik ma'lumotlarini to'plab o'n jildlik "Mu'jam al-buldon" (Mamlakatlar lug'ati) nomli geografik lug'atni tuzgan olim Yoqut Hamaviydir. Rus sharqshunos olimi V.V.Bartoldning yozishicha, Yoqut Hamaviy o'sha davrdagi bir qator musulmon davlatlariga sayohat qilib, ularning shahar va qishloqlari haqida ko'p ma'lumotlar yozib qoldirgan. A.L.Xromov esa Yoqut Hamaviyni O'rta Osiyo va Sharq musulmon davlatlarining birinchi toponimisti deb ta'riflagan. Shuni alohida qayd qilish kerakki, uning geografik nomlarni sharhlashda qo'llagan usuli hozirgi toponimikada joy nomlarini topoformantlar asosida izohlash usuliga juda o'xshaydi. Olim toponimlar tarkibida bir xil unsurlarning takrorlanishini birinchi bo'lib payqagan. Masalan, shahar va qishloq nomlari tarkibida keladigan "obod" unsurini, fors-tojik tilida aholi punkti ma'nosini bildiradi deb yozgan. "Obod" – unsuri hozirda ham geografik nomlar tarkibida keng qo'llaniladi. Bugungi kunda "obod" so'zi nafaqat aholi punkti ma'nosida qo'llaniladi balki, ba'zi otlarga yoki ayrim sifatlarga

qo'shilib joy nomini yasaydigan, obodonlashtirilgan, o'zlashtirilgan, gullab-yashnagan ma'nosidagi so'z hamdir.

Qadimiy qo'lyozmalar bilan bir qatorda tarixiy-geografik asarlar ham toponimikaning muhim manbalaridan hisoblanadi. Ana shunday, O'rta Osiyoda yozilgan memuar asarlarning durdonasi hisoblangan "Boburnoma"da ham ko'pgina joy nomlariga doir qimmatbaho ma'lumotlar mavjud. Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining ko'rgan, kuzatgan boy ilmiy dalillari asosida chiqargan xulosalarini "Boburnoma" asariga jamlagan. R.Rahimbekovning yozishicha, "Boburnoma" o'zbek geografik terminologiyasi va toponimikasi uchun katta ilmiy xazina.

Boshqa olim, H.Hasanovning ta'kidlashicha, "Boburnoma"da mingga yaqin toponimlar tilga olingan. Kitobda keltirilgan, O'rta Osiyoga doir nomlarning ko'pchiligi hamon o'sha davrdagi kabi yoziladi va talaffuz etiladi. "Boburnoma"dagi geografik nomlarning aksariyatini hozirgi o'zbek va tojik tilida izohlash mumkin. Bir qancha toponimlarning etimologiyasini Boburning o'zi tushuntirib o'tgan. "Boburnoma"da geografik atamalar shu qadar ko'pki, ularning ko'pchiligi hozir ham mavjud, bir qanchalalari faqat geografik nomlar tarkibida qolgan, ba'zi birlari butunlay iste'moldan chiqib ketgan.

Yer yuzining ma'lum hududi, qismini tasvirlashda uning nomi, qaysi tilga tegishli va qanday ma'no kasb etishni aniqlash muhim hisoblangan va geograflar tomonidan shu maqsadda ko'plab toponimik tadqiqotlar amalga oshirilgan. A.Gumbold, H.Vamberi, J.Tonnele, N.Nadejdin, A.Vostokov, A.Kastren, P.Semyonov-Tyan-Shanskiy, L.Berg kabi olimlar ilmiy toponimika rivojiga katta hissa qo'shgan. Masalan, akademik A.Vostokov 1812-yilda yozgan "Etimologiya havaskorlariga mashq" nomli maqolasida geografik nomlarni old va oxirgi qo'shimchalarining o'xshashligiga qarab bir necha guruhga bo'lgan va bu hol tasodifiy emas degan xulosaga kelgan. Tushunilishi qiyin bo'lgan bu qo'shimchalar hozirgi ilmiy tilda topoformantlar deb ataladi. Shu sababdan mutaxassislar A.Vostokovni toponimik ilmiy

tadqiqotlarda qo'llaniladigan formantlar (lotincha, formans - hosil qiluvchi) usuli asoschisi deb e'tirof etishgan.

XIX asrda tilshunoslik, tarix, geografiya, kartografiya kabi fanlarning amaliy ehtiyojidan kelib chiqib toponimikaga qiziqish yanada kuchaydi. T.Nafasovning yozishicha, XIX asr o'rtalari, oxiri va XX asr boshlarida toponimik tadqiqotlar mazmunan boyidi, son va saviya jihatdan kengaydi. Toponimikaga bag'ishlangan maxsus asarlar paydo bo'ldi, geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi. Masalan, G'arbiy Yevropa, jumladan, Fransiya, Angliya, Germaniya, Polshada barcha toponimik ishlarni muvofiqlashtiruvchi toponimik jamiyat yoki guruhlar paydo bo'ldi. AQSh da 1890-yili geografik nomlar byurosi, 1923-yilda esa toponimik jamiyat tashkil qilindi. Rossiyada ham 1847-yili Rossiya Geografiya jamiyati qoshida geografik terminologiyani o'rganish komissiyasi tashkil etildi va u toponimikaga katta ahamiyat berdi. Komissiya tarkibida qatnashgan A.Dal, N.Nadejdin kabi olimlar yordamida to'rt mingdan ortiq geografik terminlardan iborat lug'at tuzilgan. Rus olimi N.Nadejdinning toponimikaga bag'ishlangan ilmiy ishlari diqqatga sazovor. U toponimikani xalq hayoti, turmushi, dunyoqarashi bilan bog'liq ekanligi, jamiyat tarixidagi muhim voqea-hodisalar joy nomlarida aks etishiga katta e'tibor bergan. "Toponimiya – yer tili, yer bamisoli bir kitobdir, unda insoniyat tarixi geografik nomlar bilan bitilgan" degan ta'rif aynan unga tegishli.

O'zbekistonning tarixiy geografiyasini, jumladan toponimiyasini o'rganishda inqilobdan oldin ijod qilgan rus olimlari orasida V.Vyatkinning alohida o'rni bor. Olimning Samarqand va Toshkent viloyatlariga bag'ishlangan va vaqf hujjatlari asosida yozilgan asarlarida ko'pgina toponimlarning kelib chiqishi haqida qiziqarli ma'lumotlarni topish mumkin. V.Vyatkinning asarlarida mahalliy geografik nomlarning ruscha transkripsiyasiga ham alohida ahamiyat berilgan. Umuman, olimning asarlari toponomik tadqiqotlarda, ayniqsa,

geografik nomlarning etimologiyasini aniqlash va toponimlarni transkripsiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

O'rta Osiyo Rossiya tomonidan bosib olingandan keyin N.Xanikov, N.Sitnyakovskiy, L.Sobolev, D.Lagofet, A.Xoroshxin kabi olimlar turli ekspeditsiyalar tarkibida O'rta Osiyoga kelib mahalliy xalqlarning tili, tarixi, etnografiyasini o'rganishgan. Shu sababdan ularning asarlarida O'rta Osiyo joy nomlarining etimologiyasiga oid turli tarixiy-lingvistik fikrlar bildirilgan. XIX asr oxiri va XX asrning boshlaridagi O'rta Osiyo toponimiyasini o'rganishda, akademik V.Bartold asarlari alohida o'rin tutadi. V.Bartold garchi toponimikaga bag'ishlab alohida asar yozmagan bo'lsa-da, uning asarlarini o'rganmasdan turib O'rta Osiyo toponimikasi bilan shug'ullanib bo'lmaydi.

Shunday qilib, XVIII asrning ikkinchi yarimidan, to XX asrning birinchi yarimigacha toponimik tadqiqotlar mazmunan boyidi, soni ko'paydi, sifat va saviya jihatdan ancha oshdi. Zaruriy ma'lumotlar to'planib, toponimikaga bag'ishlangan bir qancha asarlar yaratildi. Ularda geografik obyektlarni nomlash qonuniyatlarining ayrim jihatlari aniqlanib ilmiy toponimik tadqiqotlarga asos solindi.

2.2. Toponimikaning fan sifatida shakllanishi hamda fanning zamonamizdagi rivojlanish darajasi

Geografik nomlarni o'rganadigan ta'limotni ilmiy fan sifatida paydo bo'lishi ko'p jihatdan fanning amaliy ehtiyoji bilan bog'liq. XVIII-XIX asr olimlari ilk bor obyektlarni o'rganish, tavsiflash, kartaga tushirish jarayonida geografik obyekt bilan birga nomlarini ham tadqiq qilishgan. Geografik nomlarni paydo bo'lishi, qaysi tilga mansubligi, shakllanishi, anglatgan ma'nosi, rivojlanish tarixini ilmiy asosda o'rganish, xususan, ularni klassifikatsiyalash XVIII asrning ikkinchi yarimidan boshlangan. Shu davrdan boshlab joy nomlariga muhim ilmiy geografik ma'lumotlar manbai sifatida qaralgan.

XX asrning 50-yillaridan boshlab toponimik tadqiqotlar keng quloch yozdi. Toponimik materiallarni to'plash va qayta ishlash sohasida jiddiy ishlar boshlandi. Toponimika bo'yicha maxsus mahkamalar, Geografiya jamiyatlari qoshida toponimik komissiyalar tuzildi hamda geografik nomlarni o'rganishga katta ahamiyat berildi. O'sha davrda toponimik tadqiqotlar uchta asosiy yo'nalishda olib borildi:

1. Toponimikaning nazariy masalalari va toponimik tadqiqotlar usullarini ishlab chiqish;

2. Sobiq Ittifoq va ittifoqdosh respublikalar doirasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar;

3. Makroregionlar va chet el mamlakatlar toponimikasiga doir ilmiy tadqiqotlar.

Ma'lumki, toponimikaning nazariy masalalarini hal qilmasdan turib toponimik tadqiqotlar bilan shug'ullanish ancha qiyin masala. Shu sababdan toponimist olimlar ayrim mintaqa joy nomlarining ma'nosini aniqlash bilan bir qatorda, geografik obyektlarning nomlash qonuniyatlarini tadqiq etish, hamda geografik nomlarning klassifikatsiyasi kabi masalalarga ham katta e'tibor qaratishgan.

Toponimikani ilmiy fan sifatida shakllanishida rus olimlarining xizmatlari katta. Bu sohada A.Dulzon, A.Matveev, A.Popov, A.Superanskaya, V.Toropov, S.Tolstov, Ye.Pospelov, O.Trubachev, V.Juchkevich, R.Ageeva kabi olimlarning asarlari ma'lum va mashhur. Ular orasida geograf olim E.Murzayevning xizmatlari alohida diqqatga sazovor. Olim yarim asrdan ko'proq vaqt davomida geografik nomlarni o'rgandi. O'rta Osiyo toponimlarining kelib chiqishi, transkripsiyasi, xususan, mahalliy geografik terminlari haqida ko'plab qimmatli asarlar, monografiyalar, lug'atlar, ilmiy maqolalar yozgan. Olim ko'p yillik ilmiy faoliyati davomida toponimikaning nazariy masalalari bilan birga, geografik terminlarga alohida ahamiyat berdi.

E.M.Murzayevning toponimika sohasidagi asarlaridan eng salmoqlilari xalq geografik terminlariga bag'ishlangan. Bu boradagi

so'nggi va eng yirik asari 1999-yilda Moskvada chop etilgan ikki jildli "Словарь народных географических терминов" deb nomlangan kitobidir. Olimning ta'kidlashicha, har qanday toponimik tadqiqotni geografik terminlarni o'rganishdan boshlash kerak, chunki toponimik terminlar ko'pchilik geografik nomlarning etimologiyasini aniqlashda universal kalitdir. E.M.Murzayevning sof toponimik ishlari ham kam emas. Uning "Очерки топонимики" (Moskva, 1974) asari olimning geografik nomlarni o'rganish sohasidagi ko'p yillik mehnati samarasidir. Mazkur kitobda, geografik nomlarni ijtimoiy hodisa ekanligi, jamiyatni ehtiyoji bilan bog'liqligini ta'kidlab, E.Murzaev shunday yozgan: "gazeta o'qiganda ham, radio tinglaganda ham voqea va hodisalarni ko'pincha geografik nomlarga bog'lab o'qib olamiz. Hozirgi zamon jamiyatini geografik nomlarsiz tasavvur etolmaymiz".

E'tiborga sazovor tomoni shuki, V.A.Nikonov geografik obyektlarga berilgan nomlar haqida fikr bildirib, uni nomlagan xalq yo'q bo'lib ketsa-da joy nomi uzoq muddat hattoki, bir necha ming yilgacha asl holida yoki shakli va talaffuzi o'zgarib, mavhumlashib saqlanib qolishi mumkinligini alohida ta'kidlagan. Masalan, V.A.Nikonov tomonidan keltirilgan bir rivoyat bu fikrning isbotidir. Olimning yozishicha, konkistadorlar Amerikadagi Orinoko daryosi bo'yida yashaydigan mahalliy hindu qabilasini qirib yuborishadi, ammo ular tomonidan xonakilashgan to'ti qushlar uzoq muddat mahalliy hindu qabilasi tilida sayragan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tarkibidagi boshqa mamlakatlarda ham toponimikaga katta ahamiyat berib kelinadi. Geograf olimlardan beloruslik V.Juchkevich bu sohada ancha ishlar qilgan. Uning "Umumiy toponimika" nomli o'quv qo'llanmasi bir necha bor nashr etilgan. Ukrainalik olim Yu.Karpenko regional toponimiyani mukammal o'rganishidan tashqari toponimika nazariyasi va metodologiyasining umumiy masalalariga alohida ahamiyat bergan. Olimning fikricha, geografik nomlarni izohlashda geografik kuzatishlar bag'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan real hayotda

nomning tug'ilishiga turtki bo'lgan alomatni topish toponimika fanini ilmiylashtirish uchun nihoyatda muhimdir.

Markaziy Osiyo davlatlari toponimistlaridan Tojikistonda Yag'nob toponimlarini mukammal o'rgangan A.Xromov, Pomir mikrotoponimlarini tadqiq qilishda R.Dodixudoyev, A.Rozenfeld asarlarining ahamiyati katta. Qozog'istonda joy nomlarini ham lingvistik, ham geografik nuqtai nazardan tadqiq etishda katta yutuqlar qo'lga kiritilgan. Respublikada toponimlarni, xususan, mahalliy geografik terminlarni o'rganishda G.Qanqashbayevning xizmatlarini alohida qayd qilish kerak. Qozog'istonlik toponimistlardan A.Abdurahmanov, T.Januzaqov, Ye.Qo'ychiboev, V.Popova kabi olimlarning ilmiy ishlarida toponimikaning umumiy masalalari bilan bir qatorda joy nomlarining etimologiyasiga katta o'rin berilgan.

Turkmanistonda toponimikaning rivojlanishi akademik S.Ataniyozov nomi bilan bog'liq. Olim toponimikaning metodologik masalalarini yoritish bilan birga ilmiy tadqiqotlarida ko'proq etnonimlarning kelib chiqishiga e'tibor qaratgan. Turkman geografik terminlarini yig'ish va izohlash bilan M.Geldixanov shug'ullangan. Qirg'iziston toponimikasining yutuqlari geograflardan S.Umurzoqov, tilshunoslardan Q.Qonqashboyev, D.Isayev nomlari bilan bog'liq. Ozarboyjonlik olimlar ham toponimika sohasida ancha jiddiy ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Masalan, Respublika toponimlarini va mahalliy geografik terminlarni yig'ish hamda o'rganish bo'yicha R.Yuzbashev, S.Mullazoda, A.Aliyev, toponimikaning nazariy masalalarini tadqiq qilishda T.Axmedovning xizmatlarini alohida ta'kidlash kerak.

O'tgan XX asr davomida xorijiy mamlakatlarda ham ilmiy toponimik tadqiqotlar tez sur'atlar bilan rivojlandi. Natijada, bir qator mamlakatlarda toponimik maktablar paydo bo'ldi. Yer sharining turli mintaqalari geografik nomlarini o'rganishda A.Doza, A.Sherpilyo (Fransiya); G.Krae, M.Fesmer (Germaniya); E.Ekuoll, A.Smit, A.Rum, S.Mettyuz (Buyuk Britaniya); A.Profouz, V.SHmilauer (Chexiya); V.Tashitskiy, Y.Stashevskiy (Polsha); V.Georgiev (Bolgariya); L.Kish

(Vengriya), G.Dragu (Ruminiya); M.Olson (SHvetsiya); J.Styuart, N.Xolmer (AQSH); J.Armstrong (Kanada); A.Kardozu (Braziliya) kabi olimlarning xizmatlari katta.

O'zbek olimlaridan birinchi bo'lib H.Hasanov toponimikaga murojaat qilgan. Olim geografik nomlarga bag'ishlangan bir qator ilmiy maqola va kitoblar yozgan. H.Hasanovning "Geografik nomlar imlosi" (1962), "O'rta Osiyolik geograf va sayyohlar" (1964), "O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan" (1965), "Yer tili" (1977), "Geografik nomlar siri" (1985) kabi asarlarida O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston toponimiyasining o'ziga xos xususiyatlari haqida muhim fikrlar, xulosalar bayon etilgan. "O'zbek Magellani" deb e'tirof etilgan olim joy nomlarining transkripsiyasi, etimologiyasi, tarixi, toponimlarning asosini tashkil etuvchi geografik terminlarga juda katta e'tibor bergan.

Geografik terminlar va joy nomlarini o'rganish sohasida samarali mehnat qilayotgan geograf olimlardan yana biri P.N.G'ulomovdir. Olim tomonidan "Geografiyadan qisqacha ruscha-o'zbekcha atamalar va tushunchalar lug'ati" (1993), "Jug'rofiy atamalar va tushunchalari izohli lug'ati" (1994), "Toponimika va geografik atamashunoslik" (2000) kabi o'quv qo'llanmalar nashr etilgan. Ilmiy ishlarida P.G'ulomov joy nomlari va terminlarning to'g'ri yozilishi, ularning tarjimai, ilmiy va o'quv adabiyotlarga kiritilishi hamda toponimik savodxonlik masalalariga katta e'tibor qaratgan.

O'zbekistonda toponimika fanining yirik vakili, geografiya fanlari doktori, professor Suyun Qorayevdir. Uni o'zbek toponimika fanining asoschisi tarzida tanitgan asarlari lingvistik, kartografik, tarixiy va etnografik ma'lumotlar asosida yaratilgan bo'lib, "Toponimika", "Geografik nomlar ma'nosi" (1978), "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?" (1970), toponimik lug'atlari, 2006-yil nashr etilgan yirik, monografik asar "Toponimika" shular jumlasidandir. Suyun Qorayevning "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti tomonidan chop etilgan ushbu asari o'zining keng qamrovliligi bilan ajralib turadi. Ushbu qo'llanmada O'zbekiston toponimiyasi,

toponimlarning paydo bo'lishi, toponimik formantlar, tiplar va model-lar, toponimik afsonalar hamda toponimikaning o'rganilish tarixi haqida ma'lumotlar berilgan. Toponimiyaning turlari bo'lgan oykonimiya, gidronimiya, gidrologik atamalar, oronimiyaning o'ziga xos lingvistik, onomastik, geografik xususiyatlari keng yoritilgandir.

O'zbekiston toponimiyasini lingvistik aspektida o'rganish o'tgan asrning 60-yillarida boshlandi. Tilshunos toponimist olimlardan T.Nafasov, E.Begmatov, Z.Do'simov, N.Oxunov, T.Enazarovlar O'zbekistonda toponimika fanining ilmiy rivojlanishiga, geografik nomlarning leksik-semantik xususiyatlarini aniqlashda, nomlanish qonuniyatlarni ochib berishda katta hissa qo'shganlar. O'zbekistonda toponimika fanining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan T.Nafasov, respublikada birinchi bo'lib toponimikadan nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Filolog olim T.Nafasovning toponimika fanining rivojlanishiga qo'shgan hissasi yanada salmoqlidir. Uning "Janubiy O'zbekiston toponimiyasining etnolingvistik analizi" (1985), "Qishlog'ingiz nega shunday atalgan?" (1989) asarlari toponimika fanining yangi qirralarini ochib berdi, ayniqsa bu tadqiqotlar oykonimika ilmida yaratilgan dastlabki tadqiqotdir. Geograf olim M.Mirakmalov tomonidan xalq tabiiy geografik terminlari, ularning paydo bo'lishi, shakllanish xususiyatlari, tarqalish areallari, manbalari, ilmiy va o'quv adabiyotlarga kiritish tamoyillari kabi masalalar o'rganilib, katta ishtiyoq bilan tadqiq etilmoqda. Bu xususida P.G'ulomov va M.T.Mirakmalovlarning "Toponimika va geografik terminshunoslik" (2005) nomli maxsus tadqiqoti mavjuddir. Ushbu asar garchand o'quv qo'llanma tarzida yozilgan bo'lsa-da, u xalq terminlarining toponimlar hosil qilishdagi rolini ochib beruvchi muhim manbadir.

Geologiya va mineralogiya fanlari nomzodi A.Nizomovning 2011-yildagi "Toponimika" nomli o'quv qo'llanmasi fanda tub burilish yasadi, chunki qo'llanmada O'zbekistonning toponimik rayonlashtirish masalalari, toponimlarning stratigrafik qatlamlari, toponimlarning

tarqalish qonuniyatlari ishlab chiqilgan. Muallifning "Mahmud Koshg'ariyning geografik merosi" monografiyasi o'zbek terminshunosligida yirik asar tarzida shakllangan bo'lib, unda 500 ga yaqin turli terminlarning tabiiy va iqtisodiy xususiyatlari geografik nuqtai nazardan lingvistik tahlil qilingan. Natijada yuzlab etimologiyasi noma'lum bo'lgan toponimlarning ma'no-mazmuni ochib berilgan. Toponimist olim A.Nizomovning "Toponimika" (2024) nomli darsligi orqali toponimikada joy nomlarining geografik tarqalish xususiyatlari qonuniyatlarda tarzida shakllanishini ilk bora fanda kashf etdi. Jumladan toponimlarning zich tarqalishi, siyrak tarqalishi, nuqtali tarzda tarqalishi, chiziqli tarzda tarqalishi, doirasimon tarqalishi hamda joylashuv qonuniyatlari va hokozolar fikrimizning misolidir. O'zbekiston toponimiyasining stratigrafik qatlamlari A.Nizomov tomonidan ilk bora to'g'ri va birmuncha mukammal tarzda o'rganilib, 11 ta qatlamdan iborat ekanligi fanda qayd etildi. Fanda toponimik rayonlashtirish tamoyillari va uslublari ishlab chiqilishi natijasida Respublikamiz hududi 8 ta toponimik rayonga ajratildi.

Shu bilan birga hududiy toponimika sohasida yana bir qator ilmiy-tadqiqot ishlari bajarildi. Masalan, T. Nafasov – Qashqadaryo toponimiyasini, Sh.Qodirova – Toshkent mikrotoponimlarini, Z.Do'simov – Xorazm, Ya.Xo'jamberdiyev – Surxondaryo, T.Rahmatov – Namangand, S.S.Gubayeva va N.Oxunov – Farg'ona vodiysi, A.Zokirov – Jizzax, K.Abdimuratov – Qoraqalpog'iston Respublikasi, B.Naimov – Buxoro viloyati toponimiyasini tadqiq qilgan. Oxirgi yillarda bajarilgan mintaqaviy toponomik tadqiqotlarning aksariyati geografik nomlarining dialektik, semantik, grammatik va lingvogeografik xususiyatlariga bag'ishlangan. Joy nomlarining mintaqaviy xususiyatlarini tadqiq etish orqali har bir hudud toponimiyasining umumiy va xususiy jihatlari aniqlanib, ularning O'zbekiston toponimiyasida tutgan o'rni belgilanmoqda.

XIX asr oxirlaridan e'tiboran dunyoda amaliy grammatika, xususan, kartografiya ehtiyojlari munosabati bilan toponimikaga

qiziqish kuchaydi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'ldi, geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi. Toponimika fani dastlab Yevropada paydo bo'ldi va asta-sekinlik bilan taraqqiy etib, boshqa hududlarga ham tarqala boshladi. Sobiq Ittifoq davrida toponimlar bo'yicha ilk tadqiqotlar rivojlandi. Uning ta'sirida O'zbekistonda ham toponimika fani rivojlana boshladi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'di. Sovet davlati parchalanib ketgandan keyin joy nomlari milliy qadriyat qatlamlaridan biri sifatida qaralib, mustaqil toponimik siyosat yurgizila boshlandi. Xalq tarixi, madaniyati, tiliga aloqador bo'lmagan shahar va qishloqlar, ko'chalar va boshqa geografik obyektlar nomlari o'zgartirila boshlandi. Tarixiy nomlar tiklandi va qayta nomlandi. 1989-yilda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi geografik obyektlar nomlash va qayta nomlash siyosatida ham burilish nuqtasi bo'ldi. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng toponimika fani yanada rivojlana boshladi. Shuningdek, yurtimizda toponimlarining nomlanishiga ham jiddiy e'tibor berila boshlandi. O'rta Osiyo tarixiy toponimiyasining manbalari, o'rta asr yozma manbalarida qadimgi toponimlar, tarixiy kartalardagi toponimik ma'lumotlar, toponimlarning tarixiylik va til jihatdan mansubligi, yurtimizning etnonim va etnotoponimlari, oronim va orotoponimlari, gidronim va gidrotoponimlari, yurtimiz shahar va qishloqlari toponimikasiga doir ma'lumotlar o'z aksini topgan.

Ma'lumki, toponimikaning nazariy masalalarini hal qilmasdan turib toponimik tadqiqotlar bilan shug'ullanish ancha qiyin masala. Shu sababdan, toponimist olimlar, ayrim mintaqa joy nomlarining ma'nosini aniqlash bilan bir qatorda, geografik obyektlarning nomlash qonuniyatlarini tadqiq etish, hamda geografik nomlarning klassifikatsiyasi kabi masalalarga ham katta e'tibor qaratishgan.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. O'rta asrlarda toponimika faniga kimlar asos solgan?
2. Dunyo toponimshunos olimlari haqida ma'lumot bering.
3. Toponimlarni izohlash, tasniflashga bag'ishlangan dastlabki asarlar qayerda paydo bo'lgan, sababini tushuntiring.
4. Zamonaviy toponimikani shakllanishida qanday ishlar amalga oshirilmoqda?
5. Ilmiy toponimikani paydo bo'lishiga sabab bo'lgan asosiy omillarni izohlang.

1.3. TOPONIMLARNI O'RGANISHDAGI ASOSIY TADQIQOT USULLARI HAMDA BOSQICHLARI

Reja:

1. Toponimik tadqiqot usullarining tahlili.
2. Toponimik tadqiqotlar olib borishning asosiy bosqichlari.

Tayanch so'z va iboralar: *Statsionar bosqich, dala bosqichi, kameral bosqich, etimologiya, geografik, lingvistik, tarixiy, kartografik, statistik usullar, semantika, topoformant, topoaniqlagich, toponimik tizim, toponimik ma'no, toponimik areal, yozma va dala ma'lumotlari.*

3.1. Toponimik tadqiqot usullar tahlili

Toponimik tizimni bir bo'lagi bo'lgan nom turlicha ko'rinishda bo'lishi mumkin. Shu sababdan nomlar majmuasining barcha o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib tahlil qilinganda to'g'ri va samarali natijaga erishish mumkin. Ma'lumki, har qanday geografik obyekt nomining ma'no-mazmunini aniqlash uchun uni har tomonlama o'rganish maqsadga muvofiq. H.Hasanov bu masalaga e'tibor qaratib: "har bir joy nomining bamisoli ikki tomoni bor sirti va ichi. Sirtidan qaraganda har bir nom atoqli ot bo'lib ko'rinadi. Afrika, Grelandiya, Xitoy, Misr, Parij, Cheleken singarilarning joy nomi ekanligi har kimga ham ayon. Ammo, nomning ichki tomoni ham borki, uni ko'rish uchun "rentgen" ga solish lozim; bu nom qaerda, nega shunday atalgan, qaysi tildan olingan? Joyning bu ichki xususiyatini har kim bilavermaydi, u faqat tadqiqotchiga muyassar bo'ladi" deb yozgan edi.

Boshqacha aytganda, tahlil va sintezni, turlicha tadqiqot usullaridan foydalanib toponimni asl mohiyatini aniqlash mumkin. Toponimik tahlilda ko'pincha yaxlit manbalarga e'tibor qaratish kerak, chunki geografik nomlarga takroriylik xos, ular ba'zan to'la goho agar murakkab nom bo'lsa tarkibiy qismlarga bo'linib takrorlanadi.

Ko'pincha nomning semantikasi, talaffuzi, lisoniy tuzilishi to'g'ri kelishi mumkin, ba'zan nomning hamma alomatlari birgalikda takrorlanadi.

Nom hech qachon yagona, tanho emas, u toponimik tizimdagi uzun zanjirning bir bo'g'ini hisoblanadi. Shu sababdan agar barcha geografik nomlarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib tadqiq qilinsa, tahlil to'g'ri va mahsuldor bo'ladi. Bu har qanday toponimik tizimga va har bir geografik nomning paydo bo'lishi va ma'no-mazmunini aniqlashga taalluqlidir. Binobarin, har bir hudud, mintaqaning mavjud toponimik kompleksi, geografik nomlari turli nuqtai nazardan tahlil qilinishi kerak:

- nomning geografik alomatlari: tog', daryo, dasht, cho'l, shahar, qishloq va hokazo;
- paydo bo'lish vaqti va unga turtki bo'lgan sabablar;
- qaysi tilga aloqadorligi va uning lisoniy xususiyatlari;
- mazmuni va etimologiyasi (yunoncha έτύμωv - haqiqat, so'zning asl ma'nosi va λογος - ta'limot).
- nomning tuzilishi, til qonuniyatlari va imlo qoidalariga to'g'ri kelishi;
- toponimning yaratilgan tilida va boshqa tillarda ilmiy jihatdan to'g'ri yozilishi;
- tarqalish hududi, areali, migratsiya yo'llari.

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, geografik nomning asl ma'nosini aniqlash uchun bitta usuldan foydalanish yaxshi samara bermasligi mumkin. Shu sababdan, toponimistning asosiy vazifasi – fanning turli toponimik tadqiqot usullaridan foydalanib haqiqiy ilmiy natijani qo'lga kiritishdan iborat. Yana shuni ham unutmaslik kerakki, toponimik tizimdan ajratib olingan alohida nom ilmiy tahlil uchun asos bo'lolmaydi. Aksincha, toponimik tadqiqotlarda geografik nomni hudud toponimiyasi bilan birga tadqiq etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Umuman olganda, toponimist olimlarning say'-harakati bilan toponimika fanining tadqiqot usullari shakllandi. Ular birgalikda joy nomining asl ma'nosini soxtasidan ajratish imkonini beradi. Ammo mavjud usullarning qaysi biri eng muhimligini aytish qiyin, chunki ularning har biri geografik nomga turlicha yondashish imkonini beradi va toponimning mazmun va mohiyatini aniqlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Hozirda mutaxassislar tomonidan ilmiy-tadqiqot ishlarida qo'llanilayotgan toponimik tadqiqot usullari quyidagilardan iborat:

- geografik usul;
- kartografik usul;
- tarixiy usul;
- lingvistik usul;
- statistik usul.

Geografik usul. Toponimik tadqiqotlarda ushbu usul toponimik terminlarni qo'llanishiga asoslangan. Geografik nomlar tarkibida uchraydigan toponimik terminlar ifodalangan obyektni bildiruvchi so'zlar (turdosh otlar) dan tashkil topgan. Ularni ayrim ilmiy adabiyotlarda toponimik indikator deb ham atashadi. Ko'pincha toponimik terminlar (jar, soy, buloq, tepa, quduq va boshq.) joy nomlarining asosini tashkil etadi va geografik obyektning turini bildiradi.

Toponimik termin – turdosh ot, geografik nom esa atoqli otdir. Toponimik terminlarni o'zi ifodalayotgan obyektlarga qarab (geomorfologik, gidrologik, litologik, etnonimik, oykonomik va boshq.) aniqlash mumkin. Geografik nom va termin o'rtasidagi aloqadorlik toponimikaning universal qonuniyati hisoblanadi. Xalq termini va geografik obyekt orasidagi mavjud genetik aloqa toponimiyada o'z aksini topgan.

Toponimiya – bu hudud landshaftining o'ziga xos tili, uning mantiqiy ifodasi deyish mumkin. Boshqacha aytganda, toponimiya orqali landshaft o'zi, tarixi, dinamikasi va xususiyatlari haqida "gapiradi". Toponimiya orqali landshaftni tadqiq etish, uning o'tmishdagi geografik holatini tiklash imkoniyati mavjud. Toponimlar

yordamida landshaftning tabiiy komponentlari bo'lgan relyef shakli, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosini tarqalish areali va rivojlanish bosqichlarini aniqlash va tadqiq qilish mumkin.

Kartografik usul. Bu usul toponimik tadqiqotlarda keng qo'llaniladi va ancha murakkab usul hisoblanadi. Uning boshqa usullardan farqi va afzaligi shundaki, nomlarning o'rganilganlik darajasi, tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy hodisa va obyektlar bilan aloqadorligi, takroriyliigi va zichligini maydon birligiga aniq ko'rsatish imkonini beradi. Toponimik ma'lumotlarni aniqlash turli kartografik manbalardan foydalanishni talab qiladi. Turli davrdagi kartalar yordamida tabiiy hodisa va jarayonlarni rivojlanish bosqichlarini toponimiya ma'lumotlari asosida kuzatish va aniqlash mumkin.

Toponimik kartalar tuzish, ulardan foydalanish, umuman kartografik usulning imkoniyatlarini rus olimi Y.M.Pospelov ilmiy jihatdan har tomonlama o'rgangan. Kartografik usul toponimistdan o'rganilgan umumiy materiallardan aniq xulosa chiqarishni talab qiladi. Shu sababdan kartadagi ma'lumotlar matnga nisbatan yaqqol va aniq ko'zga tashlanadi hamda toponimik hodisa va qonuniyatlarni tushinish imkoniyatini beradi. Masalan, Y.M.Pospelov ushbu usul yordamida toponimik qo'shimchalarning hudud bo'ylab tarqalishi, mintaqa toponimiyasi tarkibidagi mavjud tillarning areallari, nomlarning maydon birligi bo'yicha zichligi va takrorlanishini aniq misollarda ko'rsatib bergan.

Toponimik "yuki" bo'lgan kartalarni tuzish va ulardan samarali foydalanish uchun toponimlarning elektron bazasini yaratish, zamonaviy axborot va GIS – texnologiyalarni qo'llash yaxshi natija beradi.

Tarixiy usul. Tarixiy tahlil usulidan foydalanib toponimning paydo bo'lgan davri, uning evolyutsiyasi va transformatsiyasi hamda yangi geografik nomning paydo bo'lishiga asos bo'lgan ijtimoiy muhitni aniqlash mumkin. Shu sababdan har qanday toponimik faktning tadqiq va tahlil qilishda, aniq tarixiy voqelikni hisobga olib ish ko'rish,

ulardan samarali foydalanish yaxshi natija beradi. Ko'pincha geografik nomlarning semantikasi o'ziga xos xususiyatlarga ega, ular uzoq tarixiy davr davomida shakllangan bo'lib, insonning tabiatga bo'lgan munosabatini ifoda etadi.

Nom doimo ijtimoiy ehtiyoj tufayli paydo bo'lganligi bois, hattoki, tabiiy-geografik terminlar ham toponimiyada geografik obyektning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyatini belgilaydi. Har bir geografik nom bu til orqali ifodalangan ixcham tarix, uning asosi muayyan tarixiy davrda yaratilgan. Tarixiy usul yordamida tadqiqotchi joy nomining geografik alomatlariga yana ham jiddiy e'tibor berishi mumkin.

Toponimik tadqiqotlarda tarixiy usulni qo'llash tarafdori bo'lgan A.I.Popov o'zining tadqiqotlarida aniq tarixiy sharoit va tarixiy manbalardan xabardor bo'lmasdan turib, geografik nomning kelib chiqishi haqida to'g'ri fikr bildirish mumkin emasligini bir necha bor ta'kidlagan. Ma'lumki, toponimlar aniq bir tarixiy sharoitda paydo bo'ladi va kelib chiqishi jamiyat hayoti, hududda yashayotgan yoki qachonlardir yashagan xalqlar tili bilan chambarchas bog'liq.

Aniqroq aytganda, har bir tarixiy davr o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini uning geografik nomlarida ham ko'rish mumkin. Shu sababdan nomning asl ma'nosini aniqlashda uning tarixiy paydo bo'lgan davri bilan birga o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Masalan, Buxoro viloyatida Abumuslim nomi bilan ataladigan tepalik bor. Abumuslim tarixiy shaxs, u 747-750 yillarda Movarounnahr va Xurosonda arab xalifaligiga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonga boshchilik qilgan. Uning asl ismi Abdurahmon ibn Muslim bo'lib, mahalliy xalq orasida Abumuslim laqabi bilan mashhur bo'lgan. VIII asr o'rtalarida Abumuslim tomonidan qurilgan istehkomning xarobasi, hozirda tepalik shaklida saqlanib qolgan. Buxoroning janubiy-sharqiy qismini sug'oruvchi Abu Muslim kanali (Jo'yi Abu Muslim) ham uning nomi bilan atalgan.

Ma'lumki, har bir tarixiy davr geografik nomlarning muayyan qatlamini hosil qilgan, aniqrog'i, har bir tarixiy qatlamning joy

nomlarida o'ziga xos "izi", "tamg'asi" mavjud. Ammo tarixiy ma'lumotlar har doim ham nomlashning tarixiy jarayonini kuzatish va tiklash imkonini bermaydi. Shu sababdan ko'pincha toponimik ma'lumotlarni tarixiy voqea hodisalarni aniqlashda qo'shimcha ilmiy manba sifatida foydalanish yaxshi natija beradi.

Lingvistik usul. Bu usul geografik nomlarning hududiy tadqiq etish va formantlarga bo'lib o'rganishda olimlar tomonidan keng qo'llaniladi (etimologiyasi, topoformantlar asosida, grammatik tuzilishi). Nomlarning lisoniy tarkibi, so'z va qo'shimchalari, ularning ma'nolari va birikuvi, nomlanishga asos bo'lgan ijtimoiy-lisoniy omillar o'sha davr voqeligi bilan baholanishi, izohlanishi va tadqiq qilinishi lozim.

Ma'lumki, har bir tilda toponim yasovchi o'ziga xos vositalar mavjud, ya'ni muayyan suffikslar (affikslar) va so'zlar joy nomi yaratishga ixtisoslashgan bo'ladi. Turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tili negizida paydo bo'lgan toponimlar tarkibida ko'plik qo'shimchalari uncha keng tarqalmagan. Joy nomlari tarkibidagi ko'plik qo'shimchalarga -lar (Arablar, Beklar), -on (Ohangaron, So'zangaron), -ot (Bog'ot, Hirot) kabi affikslar misol bo'lishi mumkin.

Mutaxassislarning yozishicha, yirik va muhim ahamiyatga ega bo'lgan geografik obyektlarning nomlari til hodisasi sifatida turg'un qolib, uzoq davrlar yashaydi, tildan tilga o'tib asrlar davomida saqlanib qoladi. Shu sababdan, bunday uzoq o'tmishda yaralgan nomlarni, nom tarkibidagi so'z va qo'shimchalarni tilning hozirgi holati bilan talqin qilish mumkin emas.

Geografik nomlarning asl ma'nosi va mazmunini aniqlashda eng qadimiy va hozirda ham toponimika fani uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan etimologik (yunoncha, ἐτυμολογία - haqiqat, so'zning asl ma'nosi va λογος - ta'limot) usulni qo'llash yaxshi samara beradi. Shuning uchun uzoq yillar davomida ushbu metod toponimik tadqiqotlarda keng qo'llanilgan va hozir ham u boshqa usullar orasida muhimligi bilan ajratib turadi.

Rus toponimisti E.M.Murzayev etimologik metodni kamchiligi haqida gapirib, joy nomi bilan bog'liq geografik voqelikka va tarixiy ma'lumotlarga tayanmasdan geografik nomning asl ma'nosi haqida xulosa chiqarish etimologik usulni ishonchsiz va bahstalar qilishi mumkin degan fikrni bayon qilgan. Ayrim mutaxassislarning fikricha, xususan, substrat toponimlarni o'rganishda etimologik usulga tayanish, ba'zan chalkashliklarga olib kelishi mumkin. Shu sababdan real hayotda nomning paydo bo'lishida turtki bo'lgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy-tarixiy va geografik asosni e'tiborga olgan holda toponimni etimologiyasini aniqlash maqsadga muvofiq.

Hududiy toponimiyani topoformantlar yordamida, ya'ni nomlar tarkibida tez-tez takrorlanadigan old yoki oxirgi qo'shimchalarning o'xshashligiga qarab ham tadqiq qilish mumkin. Toponimlashuv jarayonida topoformantlar topoasoslarga qo'shilib yangi nom yasaydi. Toponimlarni formantlar yordamida o'rganish keyingi chorak asrda katta ahamiyat kasb etdi. Bu usulning ko'pgina tarafdorlari uni juda muhim va ishonchli deb hisoblashadi. Nomlardagi elementlarning takrorlanishi ko'pincha ularning bir tipga xos ekanligidan dalolat beradi. Ammo unutmaslik kerakki, nomning paydo bo'lishida asos bo'lib xizmat qilgan omillarni bilmasdan turib ularni formantlarga ajratish har doim ham yaxshi natija bermaydi.

Ko'pchilik tadqiqotchilar fikricha, nomni formantlarga qarab tahlil etishning qulayligi shundan iboratki, toponimlar tarkibida tez-tez takrorlanadigan qo'shimchalar ularning shakllanishi, etnik daxldorligi, tarqalish areali, ko'chma toponimlar haqida aniq ma'lumot beradi. Masalan, O'rta Osiyoda, xususan, O'zbekiston va Tojikistonda sermahsul formantlardan biri -iston qo'shimchasidir. Bu unsur mamlakat, o'lka nomini yasaydi yoki biron narsaning ko'p ekanligini bildiradi. Afg'oniston – "Afg'onlar mamlakati", O'zbekiston – "O'zbeklar mamlakati" va hokazo.

Statistik usul. Ushbu usuldan toponimik tadqiqotlar natijasida qo'lga kiritilgan ma'lumotlarni qayta ishlashda foydalaniladi, bunda

esa o'z navbatida yaxshi natijalarga erishish mumkin. Bu usul yordamida ma'lum hududdagi geografik nomlarning sonini aniqlash, ularni boshqa hududdagi nomlar bilan taqqoslash, kelib chiqishi, qaysi tilga mansubligini foiz nisbatlarini o'rganish imkoniyati mavjud. Statistik ma'lumotlar tadqiqotchini mintaq toponimlari haqidagi tasavvurini konkretlashtiradi va aniq xulosa chiqarishiga ko'maklashadi. Toponimikaga oid kartografik ma'lumotlarni tahlil etishda statistik usulni qo'llash yaxshi samara beradi.

3.2. Toponimik tadqiqotlar olib borishning asosiy bosqichlari

Toponimlarning paydo bo'lishi masalasi bir qarashda juda oddiyga, hech qanday qonuniyat yo'qqa o'xshaydi. Bunda bir qancha misollar keltirish mumkin. Rossiya imperiyasi vaqtida rus qo'shinlari bosib olgan joylarda ruslar mahalliy aholi bilan birga yashashni o'ziga ep ko'rmay, har bir yirik shahar yaqinida rus shahrini qurgan va eski shahar yonida yangi shahar "город" paydo bo'lgan. O'zbekistondagi har bir yirik shahar yaqinida yangi shahar – город bo'lib, ular shaharga qo'shilib ketib, farq yo'qolgan. Shunday shaharlardan biri ikkinchi jahon urushi yillarida Ohangaron vodiysida bunyod etilgan konchilar shaharchasiga Ohangaron daryosining ruscha buzib aytilgan nomi Angren qo'yildi. Mana shu kabi chalkashliklarga olib borilgan tadqiqot ishlaridagi o'rganishlar va izlanishlar orqali oydinlik kiritiladi.

Har bir mustaqil fan kabi toponimlarning ham o'ziga xos tadqiq etish bosqichlari mavjud va ular quyidagi yo'nalishlar asosida tadqiqot ishlari olib borishadi:

- statsionar bosqich;
- dala sharoitida olib boriladigan tadqiqot bosqichi;
- kameral bosqich;

Statsionar bosqich. Bu bosqichda toponimlarni tadqiqot institutlari, oliy o'quv yurtining kafedralari bilan bog'liq holatda yoki erkin tadqiqotchi sifatida tadqiqot ishlarini olib borish tushuniladi.

Stasionar bosqich turg'un tarzda ya'ni ma'lum nuqtada olib borilsa-da, kutubxona, o'zga tadqiqot maskanlari, masalan tarix, etnografiya, til va adabiyot institutlari, mashhur tadqiqotchi olimlar bilan bog'langan holda ish olib borish mumkin. Ushbu bosqichni o'tash mobaynida tadqiq qilish uchun tanlangan hududning barcha tabiiy-geografik sharoiti, tarixi, etnografik holati o'rganilishi bilan birgalikda, asosiy diqqat e'tibor toponimik jihatlariga qaratiladi. Buning uchun dastlab tanlangan hudud uchun toponimlarning maxsus ro'yxati tuzilib, ularning etimologik mazmuni, shakllanish shart-sharoitlari yozib boriladi. Ayrim mazmun-mohiyati noma'lum, o'zak tuzilishi g'aliz toponimlar esa alohida tarzda qayd etiladi. Mazmunan noaniq o'zakka ega bo'lgan joy nomlarini etimologik tahlilini toponimikaga oid maxsus lug'atlar, monografik asarlar, ba'zan ilmiy-ommabop adabiyotlar yordamida amalga oshirish mumkin. Bu borada malakali toponomist olimlar, geograf, tarixchi, etnograf, lingvist yoki xalq og'zaki ijodi bilan maxsus shug'ullanuvchi mutaxassislardan ham maslahatlar, ko'rsatmalar olish mumkin.

Bu bosqich davomida tadqiqotchi tanlangan hudud bo'ylab mavjud toponimlar xususida aniq ma'lumotga ega bo'lishi lozim. Chunki o'rganilayotgan hududning tabiiy-geografik sharoiti, tarixi, etnografik holati, lingvistik xususiyatlarini o'rganish toponimlarning etimologik mazmuni, kelib chiqish jihatlarini to'g'ri aniqlash uchun xizmat qiladi.

Tadqiqotchi o'rganayotgan joy nomlari ayrim holatlarda g'aliz yoki substrakt darajada bo'lsa, bu masala stasionar bosqichning o'zidayoq hal qilinadi. Kutubxonalar, maxsus adabiyotlar xizmatidan foydalanish mumkin. Ayrim toponimlar bilan bog'liq holda shakllangan muammolar aynan natural kuzatishlar tufayligina aniqlashuvi mumkin. Shunday holatlarni to'g'ri baholash uchun toponimik tadqiqotlarning ikkinchi bosqichiga kirishiladi.

Dala sharoitida olib boriladigan hamda kameral tadqiqot bosqichlari. Ushbu bosqich toponimlarni tadqiq etishda yanada muhim rol o'ynaydi. Chunki toponimist ushbu davrda o'rganilayotgan hudud

bilan aynan tanishadi, joyning tabiiy-geografik sharoitini, toponimning mazmun mohiyati bilan solishtirib ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ushbu jarayonni tadqiqotchi o'rganilishi lozim bo'lgan nuqtaga yetib borgach informator tanlashdan boshlamog'i lozim bo'ladi. Informator – deganda o'rganilishi lozim bo'lgan geografik nuqta xususida nisbatan ko'proq, mukammalroq tushunchaga ega bo'lgan ma'lum shaxs tushuniladi. Ushbu shaxs xizmat vazifasi (o'qituvchi, cho'pon, ovchi, o'rmon qorovuli, nafaqadagi keksa kishi va hakoza)dan qat'iy nazar, mahalliy aholi vakili sifatida, o'rganilishi lozim bo'lgan nuqta (qishloq, tog', ko'l, tepalik va hakoza) xususida atroflicha tushuncha, axborotga ega bo'lmog'i lozim. Shundagina u ya'ni informator, tadqiqotchiga toponim va uning kelib chiqish tarixi etimologik mazmuni xususida to'g'ri axborot bera oladi. Zero, informator tushunchasi lug'aviy ma'nosi axborot beruvchi, axborot tarqatuvchi mazmuniga egadir.

Tadqiqotchi ya'ni toponimist informator tanlash masalasiga nihoyatda jiddiy yondashmog'i lozim bo'ladi. Chunki faqat keng qamrovli fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan kishi tanlangan holatdagina masala ijobiy tarafga hal bo'ladi. Aksincha esa ayrim chalkashliklar, noto'g'ri ma'lumot qabul qilinishi tufayli toponimning asl mazmuni ochilmasdan, bu to'g'rida chalkash fikrlar tug'iladi.

Tadqiqotchi ma'lum toponimning etimologik mazmunini to'g'ri aniqlash uchun bitta informatorning bergan ma'lumoti bilan chegaralanmaganligi ma'qul. Aksincha, bir nechta informator orqali to'plangan ma'lumotlarni bir-birlariga taqqoslab, qiyosan to'g'ri bo'lgan yakuniy xulosani tadqiqotchining o'zi chiqarmog'i lozim. Chunki informatorlar birgina toponim xususida turlicha fikrda bo'lishlari tabiiy hol. Ayrim holatlarda esa mahalliy aholi vakillari o'zlari yashaydigan aholi punktlari yoki biror toponim xususida rivoyatlarga berilib ketib, uning asl mazmun mohiyatidan chekinib ketadilar. Aslida esa ko'pgina holatlarda toponimlar xususidagi rivoyatlar mutaxassisni chalkash fikrlar bilan chalg'itishi mumkin. Masalan: Samarqand shahri to'g'risidagi "Samar va Qand" shaxsi to'g'risidagi romantik kechinmalar rivoyati,

Xorazm to'g'risidagi qator rivoyatlar Hozarasp to'g'risidagi "Sulaymon alayxissalom va qanotli otlar – duldullar" afsonasi shular jumlasidandir. Toponimist informa-torlar bergan rivoyatlar mazmuniga ham e'tiborsiz bo'lmasdan, aksin-cha, ularning mohiyatini tanqidiy nuqtai nazardan ochib bermog'i maq-sadga muvofiqdir. Chunki har bir rivoyat mazmunan tononim uchun xos bo'lib, ma'lum miqdordagi informatsiya bilan yo'g'rilganligi sir emas.

Dala sharoitida ishlayotgan toponimist aynan bitta toponim bilan shug'ullanmasdan, maqsadli ravishda bir qancha joy nomlarining kelib chiqishi, etimologik mazmunining joyning tabiiy-geografik sharoiti bilan mos tushish darajasi, tarixi, etnografik holati bilan taqqoslab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, Qashqadaryo viloyatining Qamashi tumanida Talliyulg'un nomli qishloq mavjud. Bu toponim daf'atan ikki o'zakdan iborat fitonim, ya'ni tol daraxti va yulg'un butasimon o'simligining birikmasidan tashkil topganligi kabi taassurot uyg'otadi. Ammo dastlabki o'zak aslida "tol" emas, "tal" ya'ni qadimiy so'g'diy tushuncha tepalik mazmunida qatnashayotgan oronim ekanligini anglashimiz mumkin. Ikkilanish bo'lmasligi uchun har ikkala fikrlarimizni dala sharoitida, toponimning o'rnatilgan tabiiy-geografik o'rni bilan taqqoslab ko'ramiz va uning, darhaqiqat, yulg'unzorlari mavjud bo'lgan, tepaliklardan iborat joy ekanligi ma'lum bo'ladi.

Ko'pgina etnonimlarning etimologik mazmunini ochib berishda chalkashliklar kelib chiqishi ko'p uchraydigan holatdir. Shu boisdan ularni dala sharoitida tadqiq etish samarali natijalar beradi. Misol sifatida Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumani hududida Tashkanti nomli qishloq mavjud. Ko'pgina manbalarda Tashkantliklar Toshkentdan kelib o'troqlashib qolganligi uchun qishloq Tashkanti yoki tashkentliklar mazmunini beradi degan axborot mavjud. Ammo ayrim toshkantliklardan iborat aholi vakillarining bilimdon informatorlari "o'zbeklarning yirik Qoziyaqli urug'ining bir bo'limi Tashkanti deb ataladi",– deya dalillaydi. Bunday qiziqarli hamda

mantiqan to'g'ri ma'lumotni faqat dala qidiruv ishlari jarayonidagina to'plash mumkindir.

Dala qidiruv ishlarini ko'lamiga ko'ra "maxsus ekspeditsiya" deya atash ham mumkin. Ekspeditsiya tarkibida bir emas, bir qancha yo'nalishlar bo'yicha mutaxassislar bo'lishi mumkin. Jumladan, toponimikani geografik nuqtai nazardan o'rganuvchi geograflar, toponimikani lingvistik nuqtai nazardan o'rganuvchi tilshunoslar, filmshunoslar, toponimikani etnografik yo'nalish bo'yicha tadqiq etuvchi etnograflar yoki tarixiylik jihati bilan qiziquvchi tarixchi, arxeolog, hatto joyning foydali qazilma boyliklari bilan shug'ullanuvchi geologlar ishtirok etishlari qiziqarli tarzda kompleks ishlarni amalga oshirish imkonini beradi. Masalan, respublikamiz hududi bo'ylab qadimgi suv omborlarning geografik tarqalishi kam o'rganilganligi uchun juda dolzarb masalalardan biridir. Zamonamizga qadar bo'lgan ma'lumotlar ularning faqat uchta nuqtada (Xonband, Abdullaxatband, G'ishtband) mavjud ekanligidan xabar beradi. Aslida toponimik ma'lumotlarni tahlil etish orqali ularning yana bir qancha nuqtalar bo'ylab tarqalganligini isbot etadi. Masalan, Samarqand viloyati, Ishtixon tumaniga qarashli To'sinsoy (ya'ni hozirgi To'sinsoy suv ombori joylashgan nuqtadan yuqoriroqda) daryosi bo'ylab ham qadimgi suv ombor bo'lganligi xususida rivoyatlar mavjud. Shu munosabat bilan suv omborning qurilishi bilan soylikning nomi To'sinsoy ya'ni suv oqimi to'silgan soy, to'g'on ortida shakllangan suv ombor kosasining ko'lga aylanganligi, uning bo'yida esa qishloq shakllanib, Ko'lto'sin deya atalgani aytiladi. Ma'lumki, suv yo'lining to'silishi, to'sin ya'ni to'g'on deya ataluvchi gidrotexnik inshoot orqali amalga oshiriladi. Demak, Ko'lto'sin qishlog'ining etimologik mazmuni to'g'on ortida shakllangan ko'l degan mazmun bermoqda. Ushbu toponimning mavjudligi qadimda ushbu qishloq etagi bo'ylab suv ombor mavjud bo'lganligidan darak beradi. Demak, navbatdagi masala geograf, tarixchi, arxeologlar yordamida To'sinsoydagi qadimgi suv ombor xususida ashyoviy dalillar yig'ishga borib taqaladi. Geograf

To'sinsoyning o'rtacha yillik suv sarfi 900 l/s, dan iborat, muttasil oqim mavjud ekanligini aniqlagach, qadimgi suv omborning to'sini taxminan qayerda bo'lganligini soylikning geologik va geomorfologik holatiga ko'ra aniq aytib bera oladi. Chunki soylik Ko'lto'sin qishlog'ining etagida qisqa tangi (tor dara) orqali oqib o'tadi. Tabiiyki, bunday joylar tor bo'lganligi sababli suv yo'lini to'sish uchun qulaylik tug'diradi.

Arxeolog esa aynan o'sha geograf ko'rsatgan nuqta bo'ylab ayrim qazishma ishlarini olib borishi, etnograf mahalliy aholining sug'orma dehqonchilik bilan bog'liq madaniyatini, folklorshunos mutaxassis esa, o'sha qadimgi suv omborning ayrim xalq og'zaki ijodi namunalari talqin etilganlik darajasini aniqlashi mumkin. Shunday qilib toponimik ekspeditsiya kompleks tarzda dala qidiruv ishlarini muvaffaqiyatli yakunlashiga imkon yaratiladi.

Toponimist dala qidiruv ishlari mobaynida har bir o'rgangan nuqtasini maxsus ravishda kundalikka qayt etib boradi. Tadqiq etilayotgan toponimga tegishli barcha xabarlar, hatto eng arimasdek ko'ringan ma'lumotlar ham uning nazaridan chetda qolmasligi kerak. Jumladan, mahalliy aholining mashg'ulot turi (hunarmandchilik, chorvadorlik, dehqonchilik va hokozolar), millati yoki urug'i, shevasi va hokozolar. Chunki bu ko'rsatgichlarning barchasi toponimning etimologik mazmunini ochib berishda muhim rol o'ynaydi. Aynan shu ko'rsatgichlar bilan uzviy bog'liq holda xalq terminlari shakllanadi va ular toponimik atamalarning o'zagini, ba'zan butun tushunchani o'zida mujassam etishi mumkin. Masalan, Jar tabiiy geografik jarayon tarzida butun respublikamiz bo'ylab keng tarqalgandir. Ammo u turli viloyatlarda turlicha ataladi. Masalan: O'zbekistonning janubiy-g'arbiy hududlarida "jor", yoki jirna shu boisdan Jorboshi, Bolta Jorboshi, Jirnoli, Jorqishloq (Samarqand viloyati Ishtixon tumani), shimoliy hududlarda "jar" u bilan bog'liq holda Jarquduq (Toshkent viloyati, Chinoz tumani), Sharqiy qismlarida esa "yar", "yor" tarzida talaffuz etiladi. Shu munosabat bilan Kuyganyor, Qizilyar (Andijon viloyati, Andijon tumani), va shu sababdan oronimlari hosil bo'lgan.

O'zbek tilining omonimlarga boyligi ham ba'zan toponimistni chalg'itishi mumkin. Masalan: birgina "o'zak" tushunchasi, turli tarzda ifoda etiladi:

-geomorfologik tushuncha – o'zak-qadimda suv oqqan, ammo, davr o'tishi bilan qurib qolgan soylik. Ba'zan o'zan shaklida turlanadi. Masalan: O'zboy o'zani;

-gidrologik tushuncha – o'zak keyingi paytlarda qayta jonlangan paleo o'zaklar. Masalan: Mirzacho'ldagi Sho'ro'zak, Qorao'zak kanallari, qazilgan yo'nalish to'rtlamchi davrning o'rtalarida ham Sirdaryoning qadimgi o'zani edi;

-grammatik tushuncha – so'zning asl mazmunini beruvchi qismi;

-biologik tushuncha – daraxt yoki o'simlik tanasining markaziy qismi;

-tibbiy tushuncha – inson yoki jonivor tanasida hosil bo'lgan biron yara, o'simtaning asosi.

Tadqiqotchi dala qidiruv ishlari mobaynida xuddi shunday tushunchalarni joyning tabiiy-geografik sharoiti bilan taqqoslagan holda toponimning asl mohiyatini ochib berish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bu jarayon davrida tadqiqotchi kartografik ma'lumotlardan ham unumli foydalangan holda, barcha o'rgangan nuqtalarni ham kartaga tushirib borishi maqsadga muvofiqdir.

Kameral bosqich. Statsionar va dala ishlari mobaynida to'plangan barcha ilmiy dalillarni qayta ishlash, to'ldirish, tartib berish davri kameral bosqich vaqtida o'tkaziladi. Bu ishlarning barchasi, albatta, dala qidiruv ishlari, ekspeditsiya muddati tugagandan so'ng, ilmiy muassasa, ijodxonada, turg'un tarzda kechadi. Kameral bosqich davrida ham tadqiqotchi kutubxonalar xizmatidan foydalangan holda, lozim bo'lsa tajribali mutaxassislar maslahati asosida ish yuritishi mumkin. Dalada to'plangan ma'lumotlar matn, jadval, karta-sxema, diagramma va hokozolar tarzida tartibga keltirilgach, ularni yanada ixchamlashtirish, soddalashtirish, ilmiy holga keltirish uchun

toponimlar kadastrini tuzish maqsadga muvofiqdir. Masalan, Toshkent viloyati bo'yicha tadqiqot olib borilsa, uning 1-jadvalda ko'rsatilganidek tartibda kadastr jadvalini quyidagi ko'rinishda davom ettirish mumkin.

1-jadval

¹	Toponim ning nomi	O'zak tushunchasi	Toponim ning turi	Stratigrafik qatlamdagi o'rni	Shakllangan davri	Toponimning mazmuni
1	Toshkent	Tosh va kent	Urbanim	Turkiy	O'rta asrlar	Toshdan yasalgan kent ya'ni shahar
2	Soyliq	Soy va liq	Gidronim	Turkiy	O'rta asrlar	Ishtaxriy asarida "Soflig" tarzida qayd etiladi. Keyinchalik "Soyliq" shaklida talafuz qilingan. Soylari ko'p mazmunga ega
3	Nurafshon	Nur va afshon	Oykonim	Forsiy	Qadimiy	Nur – yorug'lik, afshon – tarqatuvchi, ya'ni nur sochuvchi, tarqatuvchi
4	Bo'ka.	Bo'ka	fitonim	Turkiy	O'rta asrlar	To'qayzor mazmuniga ega, Qozoq va qirg'iz

						tilida Bo'ka "pahlavon", ayrim ilmiy manbalarda "katta ilon" mazmunida kelgan
5	Chinoz	Chinoz	Etnozoni m	Mo'g'ul	O'rta asrlar	Chinoz atamasi mo'g'ullarning tayjuit qabilasi tarkibidagi urug'lardan birini anglatadi. Buning etimologiyasi Bo'ri degan mazmunga ega
6	G'azalkent	G'azal va kent.	Zotoponi m	Turkiy	O'rta asrlar	Professor H.Hasanov "G'azalkent" toponimi "g'izol" – "ohu", kent ya'ni, shahar so'zidan tarkib topgan degan fikrni bildirgan

Kadastrga tushgan joy nomlarini qo'shimcha tarzda kartalarga tushirib maxsus toponimik karta-sxemalar tuziladi. Kartalarda esa alohida belgilar asosida toponimlarni guruhlariga ajratish mumkin. Guruhlar kelib chiqishiga, lingvo-geografik ya'ni stratigrafik qatlamlariga ko'ra toifalarga ajratiladi. Natijada esa o'rganilgan hududi

bo'ylab joy nomlarining stratigrafik qatlami (sug'diy, forsiy, turkiy, arabcha, mo'g'ulcha, ruscha va hakoza), shakllanish davri (eramizga qadar bo'lgan davrlar, ilk o'rta asrlar, o'rta asrlar, zamonaviy toponimlar va hakoza) aniqlanadi. Ushbu ma'lumotlar asosida esa toponimik rayonlashtirish kabi murakkab ilmiy jarayonni amalga oshirish imkoniyati paydo bo'ladi va ilmiy amaliy xulosalar chiqariladi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Toponimlarni tadqiq etishning nechta bosqichi mavjud?
2. Stasionar bosqichda qanday amallar bajariladi?
3. Dala sharoitida olib boriladigan tadqiqot bosqichi qanday amalga oshiriladi?
4. Kameral bosqich jarayonida qanday ishlar amalga oshiriladi?
5. Toponimika fanining ilmiy-tadqiqot usullari deganda nimani tushunasiz?

1.4. TOPONIMLARNING TASNIFLANISHI

Reja:

1. Joylarga nom qo'yishning o'ziga xos shartlari.
2. Toponimlarni shakllantiruvchi sabablar.
3. Geografik obyektlarning tabiiy xususiyatlari va jamiyat rivojining ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan joy nomlari.

Tayanch so'z va iboralar: *Geografik obyekt, O'zbekiston Respublikasi "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida"gi Qonun, relyef, joyning iqlimiy xususiyatlari, toponim-petronimlar, migratsion nomlar, zamonaviy nomlar. geografik nomlar, hududning suv manbalari, toponimlar, fitonimlar, tarixiy voqelik, tabiiy hodisalar, Atamalar qo'mitasi.*

4.1. Joylarga nom qo'yishning o'ziga xos shartlari

Joy nomlari chuqur ilmiy, siyosiy, amaliy, g'oyaviy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu borada aytish mumkinki, geografik nomlar xilma-xil tarixiy sharoitlar, tabiiy xususiyatlar hamda tillar mahsulidir. Ma'lumki, dengiz va daryolar, tog' yoki tekisliklar, mamlakat va tumanlar, shaharlar va qishloqlar, mahalla va ko'chalar o'z nomiga ega, albatta. Lekin tabiatda toponimlarning paydo bo'lishiga biron bir sabab, oqibat omil bo'lishi tayin. Ana o'sha sabab, oqibat, omillar esa joy nomlarini paydo bo'lishida muhim rol o'ynaydi hamda geografik nomlarni guruhlariga ajratib o'rganishga ya'ni tasniflashga imkon yaratadi. Har bir geografik obyektlarning hududiy joylashgan o'rni, manzili ana shu nomlar orqali aniqlanadi, xaritaga tushiriladi, ba'zi joy nomlari esa o'sha hududda yuz bergan tarixiy voqelik yoki tabiiy hodisalar haqida ma'lumot beradi. Joylarga nom qo'yishning ham o'ziga xos shartlari mavjuddir. Bu borada geograf olim H.Hasanov quyidagicha fikrlarni ilgari surgan:

- birinchi sharti shuki, nomning aniq ma'nosi bo'lishi, yuz, ikki yuz yildan keyin ham jaranglab, ma'nosi anglashilib turishi lozim;

- ikkinchidan, nomda kamsitish alomatlari, uyat va dag'al so'zlar bo'lmashligi kerak;

- uchinchidan, qo'yiladigan nom tilning grammatik qoidalariga mos kelishi zarur;

- to'rtinchidan, bir xildagi nomlar ko'payib ketmasligi kerak, chunki bir viloyat, shahar yoki tumanning o'zida bir xil yoziladigan nom ikkita bo'lsa, chalkashlik tug'iladi.

Demak, joylarga nom qo'yishda ham o'ziga xos shartlarining asosiy maqsadi mavjud ekan. Chunki joy nomlarining ilmiy poydevori bo'lmasa, joy nomlari oddiy, hamma uchun tushunarli, real haqiqatni aks ettirmasa, yuqoridagi shartlarga javob bera olmasa, bir kun bo'lmasa bir kun bunday toponimlar barbod bo'ladi. Shuning uchun ham bunday vazifa mas'uliyatli hisoblanadi. O'zbekistonda ilmiy asosga ega bo'lmagan joy nomlarining berilishini Atamalar qo'mitasi nazorat qilib boradi. Bu haqida yana O'zbekiston Respublikasi "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida"gi Qonunda (2011y.¹ O'RQ-303) geografik obyektlarning nomlari davlat tomonidan muhofaza qilinadi va nomlarning birini boshqasiga o'zboshimchalik bilan almashtirishga, buzib ko'rsatilgan nomlardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi deb aniq belgilab qo'yilgan. Shu o'rinda aytish joizki, joylarga nom qo'yishning ham o'ziga xos bo'lgani kabi geografik nomlarni tasniflashning ham o'ziga xos mezonlari mavjuddir. Bu borada joy nomlarini tasniflash masalasi ham anchagina murakkabligi hamda tortishuvlarga sabab bo'lganligi uchun ham hanuzgacha olimlar o'rtasida yagona to'xtamga kelinmaganligi ta'kidlangan. Lekin tasnif turlari ko'p bo'lsa-da, ularning barchasi uchun o'ziga xos bo'lgan umumiy jihatlari ishlab chiqilgan. Mutaxassislar tomonidan olib borilgan tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda, har bir tasnifdan o'z o'rnida foydalaniladi. Geografik nomlarni tasniflash turli mezonlar asosida o'tkazilishi mumkin. Hozirda turli xil mezonlar asosida

geografik nomlarni tasniflash, biroz o'zgarishlar bilan deyarli barcha tadqiqot ishlarida kuzatilmoqda.

4.2. Toponimlarni shakllantiruvchi sabablar

Toponimlarning shakllanish jarayoni turli holatlarga ko'ra yuz beradi. Ammo tabiatda sababsiz oqibat bo'lmagani kabi toponimlarning shakllanishi ham hech bir sababsiz yuz bermaydi. Aksincha, ularning paydo bo'lishida muayyan sabablar ishtirok etadi. Aynan o'sha toponimlarni shakllantiruvchi sabablar geografik nomlarni guruhlariga ajratib o'rganishga imkon yaratib beradi. Geografik joy nomlari juda turli-tuman, ba'zi nomlari esa g'aroyib, g'alati. Ularning kelib chiqishi ham juda xilma-xil. Ularni guruhlariga ajratish ham juda murakkabdir. Ko'pincha til qoidalarini nuqtai nazaridan, shakllanish bosqichlariga, bunyodga kelishiga, nimalar bilan bog'langanligiga ko'ra ham guruhlariga ajratiladi. Quyidagi turlarga ajratish joy nomlarining kelib chiqishi, qanday hodisa va voqealarga bog'langanligiga qarab amalga oshirilgan. Geograflar uchun shunday yo'l bilan turlarga ajratish ma'qulroq ko'rindi.

Joyning holati bilan bog'liq holda shakllangan toponimlar. Respublikamiz va unga tutash hududlarda shunday ma'no beruvchi geografik nomlar borki, ular bevosita o'zlarining o'mashgan joylariga nisbatan shakllangandir. Masalan, Nurota tog'i yaxlit bir tizmalar silsilasidan iborat bo'lib, asosan parallel ravishda rivojlangan ikki tarmoqdan iborat. Shimol tomonda joylashgani Shimoliy, janub tarafdagisi esa Janubiy Nurota deya ataladi. Tomonlarni mahalliy xalq orqa, oldi, o'ng yoki chap, balki so'l deya atashi munosabati bilan ham o'ziga xos tarzda shakllangan toponimlarni uchratish mumkin. Misol uchun Oloy orti tizmasi yoki Kavkaz orti mamlakatlari, Kaspiy bo'yi pasttekisligi kabi.

Joyning relyef tuzilishi bilan bog'liq holda shakllangan toponimlar-oronimlar. Bu turdagi toponimlar o'sha joyning relyefiga

bog'liq biron bir xususiyatni o'z mazmunida aks ettirishi mumkin. Jumladan, Payariq tumanidagi Bolta Jarboshi, Shahrisabz tumanidagi Chuqurqishloq. Dastlabkisi Jarning boshida joylashgan qishloqni anglatrsa, ikkinchisi chuqurlikda joylashgan aholi punktini anglatmoqda. Bu turkumdagi ba'zi toponimlar shaklan ya'ni o'zak tuzilishi tufayli joyning relyefini anglatayotgandek bo'lsa-da, aslida uning boshqa ma'no kasb etishi mumkin. Masalan, Jalolquduq, Xo'jaobod rayonida Kesakli degan qishloq mavjud va go'yoki joyning kesakli, serkesak holatidan darak beradi. Aslida esa bu qishloqda ma'no-mazmuniga ko'ra qirg'izlarning bir urug'i, ya'ni Kesak urug'i joylashganligini anglaymiz.

Nurash natijasida turli shakllarga relyef ko'rinishlari ham Qirqqiz, Odamtosh, Beshiktosh tarzidagi toponimlarning shakllanishiga sababchi bo'lgandir.

Joyning iqlimiy xususiyatlarini anglatuvchi toponimlar. Bunday xususiyatli geografik nomlar respublikamizning turli burchaklari bo'ylab keng tarqalgan. Misol sifatida Ishtixon tumanidagi Shamolli qishlog'i, Zarband tog'ining yon bag'ri, daraning kirish qismida joylashganligi uchun tun-u kun tog' va vodiy shamollari esib turishini olaylik. Bu holat o'sha joyda bunyod bo'lgan qishloqning nomiga o'tgan. Tuman ovul qishlog'i Boysun tumanida joylashgan. Ammo bu qishloqning nomi iqlim elementi bo'lgan tumanni anglatmaydi. Aksincha, quyida, pastda joylashganligini, ya'ni tog'ning etak qismidan o'rin olganligini anglatadi. Sovuqdara – To'polondaryo havzasidagi kanon, tor va oftob tushmaganligi uchun doimo yozda ham zax va salqin bo'ladi.

Joyning ayrim xususiyatlari, olaylik xosiyatligidan kelib chiqqan toponimlar. Samarqand shahrining qadimiy turkiy ismlaridan biri Semizkentdir. Bu nisbat shaharning boy va to'q yashashlik holatidan olingan deya xabar beradi qadimgi tarixchilar.

Hududning suv manbalari bilan bog'liq holda shakllangan toponimlar yoki gidronimlar Respublikamiz hududi bo'ylab daryolar,

irmoqlar, buloqlar, ko'llar, gidrotexnik inshootlar keng tarqalgan. Bu holat, albatta, geografik joy nomlarining ma'no mazmunida aks etadi. Bunday toponimlar suvning miqdoriy jihatini – Kattasoy, Kichiksoy; suvining ta'mini – Achchiqbuloq, Tollibuloq, Shirinsoy, Turushli (Nordon ta'mli) soy, Sho'rko'l; suvning rangini Oqsuv, Ko'ksuv, Qorasuv, Surxob (Qizilsuv); suvning hidini – Sassiqlik va hakoza. Ba'zi toponimlar suvning oqish xususiyatlarini ham anglatadi. Sho'x, tez va qirg'oqlarini yamirib oquvchi daryo Jayxun, To'polon nomi bilan yo'nalishini anglatuvchilari Tersoqar, Egrisuv, To'g'risuv nomi bilan shifobaxsh xususiyati bor suv manbalari, olaylik buloqlar Qo'tir buloq, Obi-Shifo, Xo'jai-Pok bulog'i, Sardobai Porado'z suvning haroratini anglatuvchi toponimlar Obigarm yoki Issiqsuv, Sovuqsuv tarzida uchraydi. Sayoz yoki chuqurligini anglatuvchi toponimlar Gumsoy (O'radaryoning irmog'i shu nom bilan ataladi mahalliy aholi suvning chuqur joyini gum deya ataydi – A.N.). Ba'zan Qorasuv yoki Siyohob atamasi ham suvning chuqur va shu tufayli qorayib oqishidan darak beradi. Ba'zan gidronimlar buloqlar suvining yer yuzasiga chiqish xususiyatini ham anglatadi. Ko'ksaroysoy (Janubiy Nurota)ning o'rta qismlarida joylashgan Guppi bulog'ining nomi bu buloqda yer osti (karst) suvi yuzaga o'qtin-o'qtin shovqin solib chiqishi tufayli shakllangan, ba'zi buloqlardan suv otilib chiqqanligi uchun Qaynarbuloq nomini olgan. Sheroboddaryoning o'ng irmog'i Sho'robsoyda Chak-chokon nomli, Sangardakdaryo havzasida buloq suvi yuqoridan sharshara hosil qilib tushganligi uchun Xo'jai Shar-Shar, yoki Sharrak mozar nomi bilan mashhur.

O'simliklarning nomi bilan bog'liq holda shakllangan toponimlar, ya'ni fitonimlar. Ko'pgina holatlar toponimlar o'sha hududda mavjud bo'lgan, ayrim xususiyatlari bilan (masalan: kam uchrash, balki zich tarqalganligi yoki areallar ichida gegemonlik qilishi bilan) ajralib turuvchi o'simlik turlarining nomi bilan ataladi. Janubiy Nurota tizmasi etaklari bo'ylab burgan – butasimon o'simligi boshqa joylarga nisbatan ko'p tarqalganligi uchun o'sha yarda vujudga kelgan

soy va qishloq Burganli nomi bilan ataladi. Yoki Oqtovning janubiy yon bag'rida, butun Nurota tizmasi bo'ylab kam uchrovchi, ammo bir vaqtlari qalin o'sgan archaning "savur" navidan yagona nusxa saqlanib qolgan va shu boisdan Savurota toponimi (qishloq va mahalla) paydo bo'lgandir. Xuddi shuningdek, Yantoqli, Pistali, Bodomzor, Olmazor, Sebzor kabi toponimlar shular jumlasidandir.

Ayrim toponimlar o'zak tuzilishi jihatidan fitonimga o'xshab ketsada, aslida u mazmun-mohiyati bilan umuman boshqa guruhga mansubligi ma'lum bo'ladi. Masalan: Talesafed, (Shofrikonda) Tollimarjon (Qashqadaryo) nomli toponimlar mashhurdir. Aslida ular fitonim emas, aksincha oronimdir. Chunki qadim arab tilida tal (tol emas) tepalik demakdir. Darhaqiqat Qashqadaryo viloyatining janubida joylashgan Tollimarjon hududida ko'p tepaliklar marjon kabi qator tizilishib joylashganligini ko'ramiz. Shofirkon tumanidagi Talesafed-Oqtepa mazmunini beradi, chunki tal tepalik, safed oq demakdir.

Hayvonlarning nomi bilan bog'liq holda shakllangan joy nomlari-zoonimlar. Ayrim hududlar uchun xususiyatli bo'lgan jonivorlarning nomi ko'pgina holatlarda toponimlar mazmunida aks etadi. Shu boisdan respublikamiz hududida ma'no-mazmuni jihatidan jonivorlar turini anglatuvchi Bo'rijar kanali, Jayronxona dashti, Kaptarxona g'ori, Ilonli soy kabi toponimlar tez-tez takrorlanadi. Bu nomlarning ayrimlari qadimgi sug'd, arabiy yoki fors tilida bo'lganligi uchun mazmunan mavhumroq ma'no kasb etayotgandek tuyuladi. Shu boisdan bu hollarga lingvistik nuqtai nazardan yondashish toponim mazmunini ochib berishda eng muqobil yo'ldir. Masalan, Morguzar darasi, tog'i tipik holdagi zoonim bo'lib forscha Mor - ilon, guzar o'tish joyini anglatadi. Boysun tumanida Bo'zg'alaxona nomli dara mavjud Bo'zg'ala-tog' echkisi demakdir.

Ayrim zoonimlar mazmunida ba'zan zamonamizda qisman unutilgan Do'lt bo'ri, Tovushqon xalq terminlari mujassamlashgandir. Shu boisdan ularning mazmunini anglash birmuncha qiyinlashuvi mumkin. Masalan, Qo'hitang tog'ida Do'ltabo'rixona nomli g'or

mavjud. O'zbekistonning janubiy-g'arbiy hududlarida yashovchi o'zbeklar do'lt bo'ri deganda, tur sifatida kamayib ketganligi uchun "qizil kitob"ga tushgan giena, xoldor, yoldor sirtlon tushuniladi. Tovushqon bu dala-dashtda yovvoyi holda yashovchi quyon anglashiniladi. Shu boisdan Tovushqonli, nomli toponimlar shakllangandir. Baykal ko'lining to'rtta oroli Tushkani deb ataladi. Chunki mahalliy aholi tilida quyon-tausqon- keyin rus tilida buzilib tushkan shaklini olgan. Tushkan dala sichqonining bir turi tarzida ham anglashiladi.

Mazmunida hayvonlarning nomlarini aks ettiruvchi toponimlar, ya'ni zoonimlar jahon kartasida ham keng o'rin olgandir. Shimoliy Amerikadagi Katta Ayiq, Kichik Ayiq ko'llari, Pomirdagi Xirsdara muzligi yoki Hirsdara vodiysi (Hirs fors tilida ayiq demakdir, jumladan Medved ham rus tilida ayiq mazmunini beradi) kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Tog' jinslarining nomi bilan bog'liq toponimlar-petronimlar. Ushbu turdagi toponimik atamalar respublikamiz hududi bo'ylab keng tarqalgandir. Ular ko'proq mahalliy aholi tomonidan, jonli so'zlashuvda faol ishtirok etadigan so'zlar shaklida qatnashadi. Oqtosh, (Chirchiq vohasi), Nurota tog'ida Qoratosh qishlog'i, Ko'ktosh – Nurota tizmasi nomi bilan ma'lum toponimlar Ba'zan tog' jinslari o'zbek urug'larining shevasida o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Masalan, Respublikamizning Janubiy-g'arbiy qismlarida Chohaktoshli, Urg'ochitosh nomli atamalar mavjud. Urg'ochitosh – slanetsdir. U yupqa qatlamlarga bo'laklanib, ajralib ketganligi uchun shu nomni olgan va Sangardak daryoning yirik irmoqlaridan biri shu nom bilan ataladi. Chohaktosh – gipsdir, chunki gipsli massivlar kuchli karstlanib karst dohanalari, o'bqonlari vujudga keladi va choh-chuqurlik tarzini oladi, "ak" esa, kichikligini ko'rsatuvchi qo'shimcha-affiksdir.

Demak chohaktosh chuqurcha, chuqurchalar hosil qiluvchi tosh qatlami ma'nosida ishtirok etuvchi gibrid nomdir. E'tibor bilan qaralganda ushbu petrotoponimni tashkil etuvchi ikki tildagi o'zak qadimgi so'g'd tilida choh-chuqur, o'ra va turk tilida tosh so'zlari

ishtirok etmoqda. Hisorning Mingchuqur nomi bilan bir-necha kuchli karstlangan massivlari ma'lum bo'lib, ularning ayrimlari (Machaydaryo havzasi) Chohakli, Chohaktoshli Xorazmda Safedxojar – oqtosh ya'ni gips tarzida ataladi. Chunki arab tilida hojar-tosh, fors tilida safed – oq mazmunini beradi. Demak Sofedhojar – gibrid nomdir.

Petronimlar tarkibiga geologik yotqiziqlarni ham kiritish mumkin. Lyoss qatlamlari bilan bog'liq holda shakllangan Sozlov, Soz kabi toponimlar ham shular jumlasidandir. Chunki lyoss mahalliy aholi tomonidan qo'llaniladigan soz, soz tuproq tushunchasi bilan ifodalanadi va shu boisdan yuqorida qayd qilingan toponimlar asosini "soz" so'zidan yasalgan o'zak tashkil etadi.

Foydali qazilma boyliklar nomini anglatuvchi toponimlar. Geologik qidiruv ishlarini toponimika fani bilan hamkorlikda olib borish, uni muvaffaqiyatli yakunlash uchun zamin yaratib beradi. Chunki bir qancha geografik nomlarning ma'nosida o'sha joy uchun xususiyatli bo'lgan qazilma boyliklar nomi aks etishi ma'lum. Chunki bu yerdagi ayrim elementlar qadimdan mahalliy aholi uchun ma'lum bo'lgan va shu tufayli ular geografik nomlarning ma'nosida o'z aksini topgandir. Nurota tizmalari yon bag'ri bo'ylab joylashgan Temirqobiq, Zarmitan, Zarband, Oltinsoy, G'arbiy Tyanshan etaklaridagi Oltintopgan, Kumushkon kabi atamalar shular jumlasidandir. Ba'zan gidronimlar shaklidagi atamalar ham aynan qazilma boyliklar bilan bog'liq tarzda shakllangan toponimlarga misol bo'la oladi. Chunki yar osti suvi ham muhim qazilma boyliklar tarzida o'rganiladi. Shu boisdan ham Farg'onadagi Moylisuv – neft konlari bilan bog'liq shakllangan toponim bo'lsa, Surxondaryodagi Xo'jaipoq, Achchiqbuloq, Obigarm kabi atamalar tarkibida foydali elementlar mavjud bo'lgan mineral suv manbalari – buloq, ko'llar mavjudligidan dalolat beradi.

Qazilma boyliklarning turlari ko'p, shu boisdan ular ba'zan xalq terminlari bilan uzviy bog'liq holda ham uchrashi mumkin. Achchiqtosh, Qayroqtosh, Ohangaron shular jumlasidandir.

Xalqlar, qabila, urug'larning nomlari bilan bog'liq holda shakllangan toponimlar, etnonimlar va etnotoponimlar. Respublikamiz bo'ylab 120 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qiladi. Ilmiy manbalarda keltirilishicha, birgina o'zbek millatining 94 ba'zan esa 99 ta urug'lardan iborat ekanligi ko'rsatilgan. Har bir urug', elat nomi bilan bog'liq holda joy nomlari shakllangan. Aksariyat holda o'sha toponimlar ayrim millat, elat yoki urug'lar to'planib istiqomat qiladigan nuqtalar bo'ylab o'z aksini topadilar va o'z navbatida o'sha joyning shakllanish tarixining bir parchasi tarzida namoyon bo'ladi. Etnonim yoki etnotoponimlar deb ataluvchi ushbu joy nomlari respublikamiz yoki dunyo xaritasi bo'yicha notekis tarqalgani kabi taassurot uyg'otsada, aslida ularning ma'lum qonuniyatlarga bo'ysinishini ilg'ash mumkin. Jumladan, har bir millat tarqalgan hudud aksariyat hollarda o'sha xalqning nomi bilan atalishi qiziqarli holdir. Masalan, O'zbekiston, Tojikiston, Norvegiya, Latviya va hakoza shular jumlasidandir.

O'zbek millatining mang'it, turkman, jaloir, borlos, kenagas, qo'ng'iroq kabi urug'lari va respublikamiz hamda unga yondosh hududlar bo'ylab ular bilan bog'liq holda shakllangan etnonimlar ko'plab uchraydi.

Aholining kasb-hunarlarini bilan bog'liq holda hosil bo'lgan toponimlar. Etnografiya bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar respublikamizning turli burchaklarida aholining har xil kasb-hunar bilan band ekanligini aniqlashgan. Farg'onada, Marg'ilon, Namanganda atlas, adras to'qish, Quvada sopolsozlik, G'azg'onda marmartoshga ishlov berish, Kasbida ko'zagarlik, Samarqandda qog'oz ishlab chiqarish, Kamongoron, Toshkentda komon, yoy o'qi, qilich yasash, Buxoroda mis idishlarga naqsh chekish kabi kasb-hunar, ayniqsa, mashhur bo'lgan. O'sha hunarlar bilan mashg'ul bo'lgan aholi vakillarining yashash joylari esa aynan o'sha kasb turi nomi bilan atalishi xususiyatli holdir. Ushbu atamalar o'lchami jihatdan ko'proq o'rta va mikrotoponimlar guruhiga mansubdir. Ayniqsa, biron shaharning guzari yoki

mahallasi bo'yicha guruh-guruh holda muayyan kasb-hunar bilan shug'ullanuvchi turar joylarning mikrotoponimlar tarzida namoyon bo'lishi qiziqarli xususiyat kasb etadi. Masalan, Buxoro shahrida Sarrafon nomi bilan ataluvchi tim-yopiq bozorning bir qismi ataladi. Bu qadimgi toponim sarroflar ya'ni pul maydalab berish evaziga tirikchilik o'tkazuvchi aholi vakillari aynan shu timda ish yuritishgan. Tilla bilan savdo-sotiq qiluvchilar yoki zar bilan naqsh chekilgan buyum, kiyim-kechak sotuvchilar ish yuritadigan tim Zargaron deyilgan. Toshkentda esa Do'mbrabod, O'qchi kabi toponimlar Samarqand viloyatida esa Egarchi, Kamongoron (ya'ni kamon yasovchilar qishlog'i) kabi qishloqlar mavjud.

Shaxslarning ism shariflari, taxallus, hamda laqablari bilan ataluvchi toponimlar. Aholining nomdor vakillari – olimlar, xalq qahramonlari, barcha yetuk shaxslar, ba'zan esa salbiy xususiyatga ega bo'lgan ayrim taniqli kishilar nomi bilan ham ataladigan joy nomlari mavjud. Bu xususiyat aynan o'sha taniqli shaxsning hayoti, ijodiy faoliyati yoki esda qolarlik ish ko'rsatgan joyi bilan chambarchas bog'liq holda yuz beradi. Navoiy, Beruniy buyuk shaxslarning taxalluslari bilan, Gagarin shahri birinchi kosmonavtning familiyasi bilan, Ishtixon tumanidagi Alidaroz qishlog'i, Buxoro xoni Abdullaxon I ning xos navkari, Alining bo'yi juda baland bo'lganligi uchun Daroz laqabi bilan atashganligi sababli nomlangan.

Afsonaviy va diniy nomlar. Afsonaviy voqealar ba'zan esa rivoyatlar syujeti bilan bog'liq holda ayrim toponimik atamalarning hosil bo'lishi respublikamiz va unga yondosh barcha hududlarda ham uchraydi. "Alpomish", "Go'ro'g'li" dostonlari, "Tohir va Zuhra", "Shohli Iskandar" kabi mashhur ertaklar, Hazrati Ali jangnomalari, diniy qahramonlarning nomi bilan bog'liq holda hosil bo'lgan geografik atamalar shular jumlasidandir. Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand viloyatlaridagi Chambil qishlog'i, G'azg'on qishlog'idagi Shohimardon masjidi, Nurota shahri yaqinidagi Zulqarnayn qishlog'i, Kitob tumanidagi "Tohir va Zuhra" qabri va qishlog'i shular

jumlasidandir. Bu toponimik atamalar dastlab paydo bo'lganmi yoki toponimlar bilan bog'liq holda xalq og'zaki ijodining mazmunini tashkil etuvchi voqealar syujeti shakllanganmi, bu albatta yechimini kutayotgan navbatdagi savollardir.

G'aroyib nomlar. Geografik nomlarning ayrim holatlarda ma'no-mazmuni qorong'i, ba'zan kulgili, ayrimlari esa qo'rqinchli bo'lgan holatda uchratamiz. Masalan, Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida Nonxo'r, Koson tumanida esa Obidida, ya'ni Ko'z yoshi, Samarqand, Toshkent, Buxoro shaharlarida Jinko'cha kabi toponimlar mavjud. G'aroyib nomlar ham qanday shaklda hosil bo'lganligidan qat'iy nazar o'ziga xos xususiyatlarni anglatuvchi ma'no kasb etishi mumkin. Masalan: Yuqorida qayd etilgan Nonxo'r toponimi aslida Novoxur mazmunini bergan. Chunki o'tgan asrning boshlarida qishloq atrofida quduq qazilib, suvi bilan chorva sug'orish uchun yog'ochdan yasalgan Nov oxurlarga quyilgan. Shu boisdan u Novoxur keyinchalik Nonxo'r deb atala boshlangan. Obidida qishlog'i esa qishloq yaqinidagi tomchilab suv tushib turuvchi buloq bilan bog'liq. Qadimgi shaharlardagi tor, egri-bugri yo'llar Jinko'cha nomi bilan mashhur bo'lgan. Chunki bu ko'chalar shunchalar tartibsiz, egri-bugri, ko'p tarmoqligi, notanish kishi biron xonadonni qidirib topishi amri maholligidan, kinoya bilan faqat jinlarga bu ishning uddasidan chiqa oladi deyishgan.

Zamonaviy nomlar. Toponimik atamalar ham vaqt o'tishi, siyosiy voqealarning jadal suratlar bilan rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy holatlardan kelib chiqib, ularga mos ravishda o'zgarib turadi, yangilari vujudga keladi. Masalan, 1960-yillar kosmosni zabt etish davrining boshlanishi tarzida namoyon bo'ladi. Dastlabki kosmonavtlar Yu.Gagarin, G.Titov, V.Tereshkova nomi bilan bog'liq toponimlar ko'paydi. Respublikamiz istiqloлга erishgan damlardan boshlab, respublikamiz mustaqilligini madh etuvchi toponimlar geografiyasi yanada kengaydi.

Zamonaviy nomlar ko'proq mikro-kichik hamda mezo-o'rtacha holdagi toponimlarni tashkil etadi.

Migratsion nomlar. Bu turdagi toponimlar bir hududdan ikkinchi hududga olib kelinadi. Bu holat ikki yo'l bilan hosil bo'lishi mumkin:

- birinchisi, aholining migratsiyasi natijasida, ko'chishga tutingan xalq yashagan joy nomi, ko'chgan aholi bilan birgalikda kelib, yangi joyning o'sha nom bilan atalishiga sababchi bo'ladi. Masalan: Belorussiya, Ukraina respublikasi hududiga 1930-yillarda surgun qilingan o'zbeklar tomonidan O'zbekiston, Samarqand, Farg'ona nomli toponimlar ko'chirilib olib borilgandir. Xisordagi Toshqo'rg'on qishlog'ida yashovchi aholining qadimgi avlodlari, aslida Afg'onistondagi Toshqo'rg'on shahrida ko'chib kelib o'tirganliklari evaziga, hozirgi Toshqo'rg'on toponimi shakllangadir;

- ikkinchisi, bir joyning ayrim xususiyatlarini boshqa bir joyga o'xshatish tufayli dastlabki joyning nomi unga ko'chirib o'tkaziladi. Masalan: Venesuela mamlakatining nomi Kichik Venetsiya ma'nosini beradi. Chunki XV asrda ispanlar Janubiy Amerika qirg'oqlariga kelib uning xushmanzara tabiatini Venetsiyaga o'xshatganlar va shu boisdan Venesuela ya'ni Kichik Venetsiya deya atashgan.

4.3. Geografik obyektlarning tabiiy xususiyatlari va jamiyat rivojining ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan joy nomlari

Keyingi yillarda toponimlarning semantik (semantika - yunon. semantikos – bildiruvchi, ifodalovchi) tasnifi asosida ikki bosqichli tizimni qo'llash toponimikada keng tarqalganligi bo'yicha Yu.I.Ahmadaliyevning "Toponimika va geografik terminshunoslik" o'quv qo'llanmasida ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Bu tasnif mezonida esa geografik obyektlarning kelib chiqish yo'nalishi asos qilib olingan, bular:

- geografik obyektlarning tabiiy xususiyatlariga bog'liq holda paydo bo'lgan nomlar;

- jamiyat rivojining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-g'oyaviy holatlari, xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan nomlar.

Ko'p asrlar davomida xalq tomonidan tabiatdagi tabiiy hodisalar hamda jarayonlar kuzatib borilgan hamda bu kuzatishlar natijasida tabiat landshaftlari va ularning komponentlarini joy nomlarida aniq aks ettirishga harakat qilishgan. Shu sababdan, tabiat hodisalarini aks ettiruvchi toponimlar – yer yuzida kengroq tarqalganligining guvohi bo'lamiz. Geografik obyektlarning tabiiy xususiyatlariga bog'liq holda shakllangan joy nomlarini quyidagi kichik guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin:

- joyning geografik o'rni bilan bog'liq holda shakllangan geografik nomlar;

- joyning relyefi bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlar;

- joyning iqlim xususiyatlari bilan bog'liq holda shakllangan geografik nomlar;

- suv havzalari bilan bog'liq nomlar;

- o'simliklar va ularning turlari bilan bog'liq bo'lgan nomlar;

- hayvonlar bilan bog'liq bo'lgan joy nomlari;

- foydali qazilmalar bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlar.

2- jadval

Tabiiy-geografik xususiyat bilan bog'liq nomlar						
Geografik o'ri bilan bog'liq toponimlar	Joyning relyefi bilan bog'liq bo'lgan toponimlar	Joyning iqlim xususiyatlari bilan bog'liq toponimlar	Suv havzalari bilan bog'liq bo'lgan toponimlar	O'simliklar bilan bog'liq bo'lgan toponimlar	Hayvonlar bilan bog'liq bo'lgan toponimlar	Foydali qazilmalar bilan bog'liq bo'lgan toponimlar
Kavkaz O'rti	Oqtepa	Bog'ishamol	Achchiqbuloq	Yantoqli	Morguzar	Zarmitan

G'arbiy Tyanshan	Tallimarjon	Termiz	Qorasuv	Pistali	Jayronxon a	Tuzkon
Terskay Olatovi	Ulug'tog'	Sovuqdara	Sho'rkol	Paxtakor	Bo'rijar	Kumushkon
Yuqori Chirchiq	Qoraadir	Shamolli	Sirdayo	Konibodom	G'azalkent	Gazli

Geografik obyektlarning nomlanishida jamiyatning tarixiy rivojlanish davri, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarining o'zgarishi, ishlab chiqarish shakllarini taraqqiyoti muhim kasb etadi. Bunday geografik nomlarning asosiy fazilati shundan iboratki, ularga qarab ma'lum hududda yashovchi xalqlarning iqtisodiy turmush tarzi, kasb-hunari, aholining xo'jalik faoliyati, etnik tarkibi, jamiyatdagi ko'p yillar davomida sodir bo'layotgan tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar muhim rol o'ynaydi. Jamiyat rivojining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-g'oyaviy holatlari, xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan joy nomlarni ham quyidagi kichik guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin:

- kasb-hunar va ma'muriyatni ifodalovchi so'zlar bilan yuritilgan geografik nomlar;
- tarixiy nomlar, mamlakat tarixida yuz bergan tarixiy voqea va hodisalar bilan bog'liq bo'lgan toponimlar;
- toponimlarning vujudga kelishida aholining etnik tarkibi asosida paydo bo'lgan nomlar;
- kishilarning ismlari, laqablari, taxalluslari va familiyalari orqali yasalgan joy nomlari;
- diniy bayramlar, marosimlar, odatlar, muqaddas va avliyo shaxslar bilan bog'liq holda paydo bo'lgan nomlar;
- zamonaviy ya'ni g'oyaviy-siyosiy nomlar;
- afsonaviy va g'aroyib nomlar.

Jamiyat rivojining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-g'oyaviy holatlari, xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan nomlar						
Kasb-hunari ifodalovchi toponimlar	Aholining etnik tarkibi bilan bog'liq toponimlar	Tarixiy voqea va hodisalar bilan bog'liq toponimlar	Kishilarning ismlari, taxalluslari bilan bog'liq toponimlar	Diniy nomlar bilan bog'liq toponimlar	Zamonaviy nomlar bilan bog'liq toponimlar	Afsonaviy va g'aroyib nomlar bilan bog'liq toponimlar
Egarchi	O'zbekiston	Xadra	Navoiy	Pir Siddiq	Istiqlol	Jinko'cha
Oxangaron	Do'rmon	Eskijuva	Beruniy	Avliyoota	Nurafshon	Alvasti ko'prigi
Zargarlik	Nayman	Mustaqillik maydoni	Akbarobod	Terakmozor	Ozodlik	Ajal vodiysi
Kamongaron	Tojikqishloq	Yangi Marg'ilon	Gagarin	Sarmozor	Toshkent City	So'qir kuyovlar

Toponimlarning semantik tasnifi bo'yicha ikki bosqichli tizimni yuqorida keltirilgan jadvallar orqali izohlash ijobiy samara beradi. Ana shu tahlillardan ko'rinadiki, toponimlarni taqsimlashda turli omillar asos qilib olingan bo'lsa ham, ammo mavjud muammolarni yechimini topish uchun barcha imkoniyatlardan to'la foydalanildi deyish qiyin masala.

Oxirgi yillarda soha mutaxassislari ilmiy-tadqiqot ishlarida ko'pincha semantik tasniflashni qo'llashmoqda. Taklif etilgan barcha tasniflashni ijobiy jihatlari bilan birga, tarkibiy qismlarida muayyan darajada ziddiyatli va bahstlab tomonlari ham bor. Shu sababdan ularning hech bittasi tugalligi va to'laligi bilan mezon bo'la olmaydi. Geografik nomlar tasniflanishidagi olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari insonlar bilan geografik obyektlarni o'zaro bog'lab turuvchi vosita vazifasini bajaradi. Geografik nomlarni tasniflash orqali bir vaqtning o'zida ko'pgina joy nomlari haqida xilma-xil axborotga ega

bo'lamiz. Shu sababdan har qanday geografik nom inson faoliyatining mahsuli, u geografik obyektning nomi sifatida yer yuzining ma'lum bir nuqtasida paydo bo'lgan. Har bir davr, tuzum o'z mafkurasi va ma'naviyati, madaniyati, ishlab chiqarish tarzi, xo'jalik faoliyat va boshqa siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy omillarga tayanib nomlar majmuyini yaratadi va aynan geografik nomlarda kishilik jamiyati taraqqiyotidagi davr ruhi, xalqning turmushi va madaniyati bilan bog'liq turli xil voqea-hodisalar muhrlanib qolgan.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Toponimlarning shakllanishida qanday asosiy omillar rol o'ynaydi?
2. Geografik obyektlarning tabiiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan joy nomlari haqida ma'lumot bering.
3. Jamiyat rivojining ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan joy nomlari haqida ma'lumot bering.
4. Joylarga nom qo'yishning ham o'ziga xos shartlari bo'yicha geograf olim H.Hasanov qanday fikrlarni ilgari surgan?
5. O'zbekiston Respublikasi "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida" gi Qonunda (2011 y. No O'RQ-303) joylari bo'yicha qanday tartiblar belgilab qo'yilgan?

1.5. TOPONIMIKA FANIGA OID ILMIY VA XALQ GEOGRAFIK TERMINLARNING ROLI

Reja:

1. Ilmiy toponimikaning paydo bo'lishi.
2. Toponimikaga oid asosiy ilmiy terminlar.
3. Xalq geografik terminlar orqali shakllangan toponimlar.

Tayanch so'z va iboralar: Geografik nomlar, ta'limot, tavsiflash, etimologiya, topoformantlar, toponimik ilmiy tadqiqotlar, abbreviat-siya, indikator nomlar, detoponimizatsiya, ilmiy toponimika, xalq geog-rafik terminlar, xalq og'zaki ijodi, metafora yoki anatomik atamalar.

5.1. Ilmiy toponimikaning paydo bo'lishi

Insoniyat paydo bo'lganidan beri uning tafakkuri ongi, saviyasi o'sdi, rivojlandi, bevosita ma'naviyati, madaniyati, ma'rifati oshib bordi. Kishilik jamiyati taraqqiyotining bugungi kungacha bosib o'tgan yo'lini aniqlashda, etimologik-tarixiy izlanishlar, ilm-fan taraqqiyoti katta ahamiyatga ega.

Geografik nomlarni o'rganadigan ta'limotni ilmiy fan sifatida paydo bo'lishi ko'p jihatdan fanning amaliy ehtiyoji bilan bog'liq. XVIII-XIX asr olimlari ilk bor obyektlarni o'rganish, tavsiflash, kartaga tushirish jarayonida geografik obyekt bilan birga nomlarini ham tadqiq qilishgan. Geografik nomlarni paydo bo'lishi, qaysi tilga mansubligi, shakllanishi, anglatgan ma'nosi, rivojlanishi tarixini ilmiy asosda o'rganish, xususan, ularni klassifikatsiyalash XVIII asrning ikkinchi yarimidan boshlangan. Shu davrdan boshlab, joy nomlariga muhim ilmiy geografik ma'lumotlar manbai sifatida qaralgan.

Yer yuzining ma'lum hududi, qismini tasvirlashda uning nomi, qaysi tilga tegishli va qanday ma'no kasb etishni aniqlash muhim hisoblangan va geograflar tomonidan shu maqsadda ko'plab toponimik

tadqiqotlar amalga oshirilgan. A.Gumbold, H.Vamberi, J.Tonnele, N.Nadejdin, A.Vostokov, A.Kastren, P.Semyonov-Tyan-Shanskiy, L.Berg kabi olimlar ilmiy toponimika rivojiga katta hissa qo'shgan. Masalan, akademik A.Vostokov 1812-yili yozgan "Etimologiya havaskorlariga mashq" nomli maqolasida geografik nomlarni old va oxirgi qo'shimchalarining o'xshashligiga qarab bir necha guruhga bo'lgan va bu hol tasodifiy emas, degan xulosaga kelgan. Tushunishi qiyin bo'lgan bu qo'shimchalar hozirgi ilmiy tilda topoformantlar deb ataladi. Shu sababdan mutaxassislar A.Vostokovni toponimik ilmiy tadqiqotlarda qo'llaniladigan formantlar (lotincha, formans - hosil qiluvchi) usuli asoschisi deb e'tirof etishgan.

XIX asrda tilshunoslik, tarix, geografiya, kartografiya kabi fanlarning amaliy ehtiyojidan kelib chiqib toponimikaga qiziqish yanada kuchaydi. T.Nafasovning yozishicha, XIX asr o'rtalari, oxiri va XX asr boshlarida toponimik tadqiqotlar mazmunan boyidi, son va saviya jihatdan kengaydi. Toponimikaga bag'ishlangan maxsus asarlar paydo bo'ldi, geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi. Masalan, G'arbiy Yevropa, jumladan, Fransiya, Angliya, Germaniya, Polshada barcha toponimik ishlarni muvofiqlashtiruvchi toponimik jamiyat yoki guruhlar paydo bo'ldi. AQSh da 1890-yili geografik nomlar byurosi, 1923-yilda esa toponimik jamiyat tashkil qilindi.

Rossiyada ham 1847-yili Rossiya Geografiya jamiyati qoshida geografik terminologiyani o'rganish komissiyasi tashkil etildi va u toponimikaga katta ahamiyat berdi. Komissiya tarkibida qatnashgan A.Dal, N.Nadejdin kabi olimlar yordamida to'rt mingdan ortiq geografik terminlardan iborat lug'at tuzilgan. Rus olimi N.Nadejdinning toponimikaga bag'ishlangan ilmiy ishlari diqqatga sazovor. U toponimikani xalq hayoti, turmushi, dunyoqarashi bilan bog'liq ekanligi, jamiyat tarixidagi muhim voqea-hodisalar joy nomlarida aks etishiga katta e'tibor bergan. "Toponimiya – yer tili, yer bamisoli bir

kitobdir, unda insoniyat tarixi geografik nomlar bilan bitilgan" degan ta'rif aynan unga tegishli.

O'zbekistonning tarixiy geografiyasini, jumladan, toponimiyasini o'rganishda inqilobdan oldin ijod qilgan rus olimlari orasida V.Vyatkinni alohida o'rni bor. Olimning Samarqand va Toshkent viloyatlariga bag'ishlangan va vaqf hujjatlari asosida yozilgan asarlarida ko'pgina toponimlarni kelib chiqishi haqida qiziqarli ma'lumotlarni topish mumkin. V.Vyatkinning asarlarida mahalliy geografik nomlarning ruscha transkripsiyasiga ham alohida ahamiyat berilgan. Umuman, olimning asarlari toponomik tadqiqotlarda, ayniqsa, geografik nomlarning etimologiyasini aniqlash va toponimlarni transkripsiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

O'rta Osiyo Rossiya tomonidan bosib olingandan keyin N.Xanikov, N.Sitnyakovskiy, L.Sobolev, D.Lagofet, A.Xoroshxin kabi olimlar turli ekspeditsiyalar tarkibida O'rta Osiyoga kelib mahalliy xalqlarning tili, tarixi, etnografiyasini o'rganishgan. Shu sababdan, ularning asarlarida O'rta Osiyo joy nomlarining etimologiyasiga oid turli tarixiy-lingvistik fikrlar bildirilgan. XIX asr oxiri va XX asrning boshlaridagi O'rta Osiyo toponimiyasini o'rganishda, akademik V.Bartold asarlari alohida o'rin tutadi. V.Bartold garchi toponimikaga bag'ishlab alohida asar yozmagan bo'lsa ham, ammo uning asarlarini o'rganmasdan turib O'rta Osiyo toponimikasi bilan shug'ullanib bo'lmaydi.

Shunday qilib, XVIII asrning ikkinchi yarimidan, to XX asrning birinchi yarimigacha toponimik tadqiqotlar mazmunan boyidi, soni ko'paydi, sifat va saviya jihatdan ancha oshdi. Zaruriy ma'lumotlar to'planib, toponimikaga bag'ishlangan bir qancha asarlar yaratildi. Ularda geografik obyektlarni nomlash qonuniyatlarining ayrim jihatlari aniqlanib ilmiy toponimik tadqiqotlarga asos solindi.

5.2. Toponimikaga oid asosiy ilmiy terminlar

Ma'lumki, ilmiy lug'aviy ma'no beruvchi so'zga "termin" deb aytiladi. Termin lotincha so'z bo'lib, "chegara, chek" degan ma'noni beradi. U inson hayoti, faoliyati yoki bilimining biror sohasiga oid muayyan tushunchaning boshqa tushunchalar bilan nisbatini ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasidir. Xuddi shunday tushunchalar xalq iboralarida ham qo'llaniladi. Ushbu tushunchalar tabiatda ro'y berayotgan hodisalar ko'rinishlarini bilish uchun ularning har biri aniq termin orqali ifodalanadi. Har bir fanni, shu jumladan, toponimikani ham puxta o'rganish uchun uning atama va tushunchalardan iborat terminlarni mazmunini bilish zarur. Toponimikaning o'ziga xos atama va tushunchalari mavjud. Bularning eng muhimlari quyidagi 4-jadvalda ko'rib chiqamiz:

4-jadval

Toponimikaga oid ilmiy terminlar	Ilmiy terminlarning mazmuni	Misollar
Abbreviatsiya	Toponimlarning qisqartirilgan holda, bosh harflarining yoki dastlabki bo'g'irlarning ajratib olgan holda yozilgan shakli	O'zR, AQSH, BAA, XXR, Donbass, Kuzbass, RF
Agroonim	Yunoncha "agros" – dala, ekinzor, shudgor demakdir. Bog', xiyobon, tomorqa, dala va boshqalar nomi.	Dashti Rabot, Bog'ishaymon,
Antonim nomlar	Mazmuni bir-birlariga teskari bo'lgan nomlar	Yuqori Chirchiq – Quyi Chirchiq, Oqdaryo – Qoradaryo, Oqtosh – Qoratosh, Kungay Olatog'i – Terskay Olatog'i
Antrotoponim	Yunoncha "antropos" – odam. Kishilarga qo'yiladigan atoqli ot, ularning ismi, otasining ismi, taxallusi yoki laqabi bilan atalgan nomlar	Navoiy shahri, Beruniy tumani, Iskandarko'l, Vashington shahri, Pushkin shahri, Amir Temur ko'chasi.

Arealli nomlar	Yunoncha "areal" – maydon, hudud – bir xil mazmun beruvchi yoki ayrim qo'shimchalar tez-tez takrorlanib toponim yasaydigan so'zlarning ma'lum hududda ko'plab uchrashi yoki ma'lum bir hudud arealida keng tarqalgan, o'ziga xos ko'rinishdagi toponimlar	Toshkent, Parkent, G'azalkent, Chimkent, Zarkent kabi atamalarda «kent» qo'shimchasining takror ishlatilishi tufayli arealli nomlar vujudga keladi
Birlamchi va ikkilamchi nomlar	Birlamchi nomlar asl nomlar, ikkilamchi nomlar – nom ko'chishidan hosil bo'lgan toponimlar	Zarafshon daryosi – Zarafshon shahri. Chirchiq daryosi – Chirchiq shahri. Bu yerda toponimik atama daryo nomidan shaharga ko'chgan
Detoponimizatsiya	Geografik nomlarning terminlarga, oddiy turdosh otlarga aylanishi	Janubiy Yevropadagi Karst platosi nomidan, "karst" termini yoki Islandiyadagi issiq suv beruvchi Geyzyer bulog'i nomidan, "geyzyer" termini hosil bo'lgan
Dromonim	Yunoncha "dramas" – chopish, harakat, ko'cha, yo'llar nomini anglatuvchi toponimlar	Xon yo'li, Buyuk ipak yo'li, Amir Temur ko'chasi
Etnotoponim	Yunoncha "etnos" – xalq, elat, ya'ni xalqlar, elatlar, millatlar, elatlar nomlari bilan ataladigan toponimlar.	Turkqishloq, Sergeli, Bolgariya, O'zbekiston, Qang'li
Gibridnomlar	O'zagi ikki va undan ortiq tillarga xos so'zlardan tashkil topgan toponimlar	Kofimixon daryosi arabcha "kofir – g'ayri din" – dinsiz va forscha – "nixon" yashirinmoq so'zlaridan, Safedxojar qishlog'i – "safed" – forscha – oq, "xojar" – arab tilida tosh

		demakdir. Demak, bu nom fors va arab so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, Oqtosh degan ma'no beradi.
Gidronim (<i>Gidronimning uchta turi mavjud, bular: potamonim, pelagonim, limnonim</i>)	Yunoncha "xidro" – suv, "onim" – nom, ism. Har qanday suv obyektiga berilgan nomlarni anglatadi.	Sirdaryo, Qorako'l, Volga, Chirchiq daryosi
Potamonim	Daryolar, soylar, irmoqlar	Sirdaryo, G'ovasoy Nil daryosi,
Pelagonim	Okean, dengiz, ko'rfazlar nomi	Tinch okeani, Yapon dengizi
Limnonim	Ko'llar, quduq, hovuzlarning nomlari	Aydarko'l, Uchquduq, Sho'rbuloq
Indikator nomlar	Indicator – lotincha ko'rsatgich mazmuniga ega tushuncha. Toponimlarning mahalliy geografik terminlari ishtirokida hosil bo'lishi yoki ma'lum bir holda mavjudligidan dalolat beruvchi geografik nomlar	To'qay, o'tloq, qum, tosh kabi tushunchalar asosida shakllanishi.
Zootoponim	Yunoncha "zoo" – hayvon. Hayvonlar nomini yoki ular bilan bog'liq holatini anglatuvchi toponimlar	Kaptarxona, G'azalkent, Morguzar, Shimoliy Amerikadagi Katta Ayiq, Kichik Ayiq ko'llari
Makrotoponim	Yunoncha "makro" – yirik. Yirik geografik nomlarning atoqli oti.	Hind okeani, Tyanshan, Yevropa
Memorial nomlar	mashhur shaxslar, buyuk voqealar sharafiga qo'yilgan nomlar	Navoiy, Beruniy, Magellan, G'alaba cho'qqisi, Mustaqillik maydoni
Metafora yoki anatomik atamalar	Metafora ko'chma ma'noni anglatuvchi tushuncha insonning tana a'zolariga o'xshash bo'lganligi uchun, unga qiyosan ataladigan	Odamtosh, Qo'yto'sh, Qirqqiz, Gibraltar bo'g'ozi, Yaxshi umid burni

	nomlar. Hovuzning qulog'i, g'orning og'zi, ariqning labi, dengizga yarimorol shaklida turtib chiqqan joy – burun va boshqalar.	
Mikrotoponim	Yunoncha "mikro" – kichik, "topos" – joy mahalliy aholigagina ma'lum bo'lgan kichik geografik obyektlar nomi. Jarlar, quduq, ariqlar, mahalla, guzar va boshqa geografik nuqtalarning nomlari	Jartepa, Mingquduq, Xonariq
Metateza	Grekcha "metatesis" – joy almashtirish so'zdagi tovushlarning o'rin almashinishi	Beshog'och – Bechog'osh, Sayram – Saryom
Oronim	Yunoncha "oros" – tog', "onim" – ism. Orografik – relyef, elementlar – tog', qir, adir, past, balandliklarning nomi	Himolay, Tyanshan, Pomir, Chotqol, Farg'ona vodiysi
Oykonim (<i>Oykonimning uchta turi mavjud, bular: komonim, polisonim, urbonim</i>)	Yunoncha "oykos" – uy, turar joy, makon – shahar qishloq mahalla kabi aholi turar joylarining atoqli oti	Toshkent shahri, Soyliq qishlog'i, Umid mahallasi
Komonim	Yunoncha "komos" – qishloq, har qanday qishloqning atoqli oti.	Qo'shqo'rg'on, Chimboyliq qishlog'i
Polisonim	Yunoncha "polis" – shahar, har qanday shaharning atoqli oti.	Chirchiq, Yangiyo'l
Urbonim	Lotincha "urbonus" – shahar, shahar ichidagi maydon, ko'cha bozor va hokazolarning nomi.	Registon maydoni, Eski Juva bozori, Chorsu
Speleonim	Yunoncha "speleon" – g'or, ungur, g'or, yer osti karst hosilalarining barcha turiga qo'yilgan nomlar.	Xazrati Dovud g'ori, Zindanak karst qudug'i.
Topokalka	Fransuzcha "kalkua" – kalka-shaffof qog'oz. Nomning mazmuniga xalal yetkazmasdan aynan tarjima qilinishi.	Qora dengiz – ×, ðife iide O'lik dengiz – ð, ðoâie iide

Topoformant	Lotincha "formaks" – hosil qiluvchi soʻz yasaydigan, lekin tilda mustaqil ishlatilmaydigan qoʻshimcha -zor, -chi, -loq, -kor	Sangzor, Toshloq, Sayrgoh, Paxtakor, Olmachi
Fitotoponim	Yunoncha "fitos" – oʻsimlik. Oʻsimliklar turi, holatini anglatuvchi toponimlar	Olmazor, Ucharcha, Pistali, Qoraqamish, Oʻrikzor, Bodomzor,
Toponimiya	Maʼlum hududdagi joy nomlari yigʻindisi	Toshkent viloyatidagi barcha joy nomlari Toshkent viloyati toponimiyasi deyiladi.
Topotermin	Joy nomlarini hosil qiluvchi terminlar (atamalar). Masalan, daryo, soy, tepa, qoʻrgʻon, kent, obod, burg, grad, siti va boshqalar	Kattaqoʻrgʻon, Oqsoy, Gʻazalkent, Yangiobod.
Petronim	Grekcha "petros" – tosh. Togʻ jinslari turi bilan bogʻliq toponimlar	Oqtosh, Qoratosh, Chohaktosh
Metronim	Grekcha Iqim elementlari bilan bogʻliq toponimlar	Shamolli, Sovuqdara, Termiz
Edafonim	Tuproq turlari bilan shakllangan joy nomlari	Shoʻrxok, Toʻytepa
Glyasionim	Muzliklar bilan bogʻliq toponimlar	Zarafshon muzligi, Tekish muzliklari
Ekzonim	Yozilishi va talaffuzi odat (traditsion) boʻlib qolgan geografik nomlar	Kuveyt–Quvayt Kobul–Qobil Xollandiya–Gollandiya, Kyobenxavn– Kopengagen

8.3. Xalq geografik terminlar orqali shakllangan toponimlar

Geografiya fanining rivojlanishida mukammal oʻrganilgan va ilmiy asoslangan xalq geografik terminlarning ahamiyati benihoyat katta. Xalq geografik terminlar yordamida voqea-hodisalarning sabab va oqibatlarini aniq va tez ilgʻab olish mumkin, chunki terminlarda ularning ixcham tavsifi mujassam. Geografiya fanida biror hodisa yoki voqeani tushuntirishda, albatta, joy nomi bilan bogʻlab maʼlumot beriladi. Aslini olganda, geografik nomlar orqali yer yuzini geografik oʻrganish tarixini ham aniqlash mumkin. Shuningdek, koʻpgina geografik nomlar yer yuzasi relyefini, oʻsimliklari va hayvonot dunyosini, tabiiy hodisa va tarixiy voqeliklarni, aholining urf-odatlarini hamda mashgʻul boʻlgan kasb-korlarini oʻzida aks ettiradi. Oʻsha soʻzlar, koʻpgina holatlarda muayyan toponimlarning shakllanishiga sababchi boʻladi. Shu sababdan, ularni chuqur oʻrganish lozimdir. Chunki xalq terminlari bilan tanish boʻlmagan mutaxassis koʻp hollarda toponimning etimologik mazmunini ochib bera olmaydi. Vaholanki, ularning koʻpchiligi adabiy tildan uzoq boʻlganligi uchun, ilmiy adabiyotlarda uchramaydi yoki kam uchraydi. Shu boisdan xalq terminlari ayrim vaqtlarda oʻzak oʻrnida kelgan toponomik atamalar notanish soʻz sifatida notoʻgʻri talqin topgan yoki umuman tushunarsiz tarzda qabul qilinadi. Natijada bunday toponimlarning mazmuni yo buzib talqin etiladi, yoki nomaʼlumligicha qoladi va toponomik tadqiqot maqsadiga tugal erisha olmaydi.

Toponimika faniga koʻp yillik umrini baxshida etgan olim S.Qorayevning ilmiy faoliyatida mahalliy geografik terminlarni oʻrganish alohida oʻrin egallaydi. S.Qorayev joy nomlari tarkibida uchraydigan 120 dan ortiq geografik terminlarni atroflicha izohlab bergan. Masalan, aqba – "dovon", baraz – "togʻdagi tekis maydon", bel – "dovon", boʻktar – "togʻ etagi", gaza – "togʻ qirrasi", depsan – "adirdagi tekislik", joʻna – "choʻzinchoq tepalik", zayak – "partov yer", zov – "tik yalang qoya", moʻla – "tosh-shagʻaldan yasalgan belgi",

sangloq – “silliq toshli soylik”, seki (sekilov) – “zinasimon yonbag’ir”, shiber – “o’tloq botqoqlik”, tangi – “tor dara”, tarma – “qor ko’chkisi”, chag’at – “qirra toshli kungay yonbag’ir”, chem – “g’ov, to’siq”, shag’il – “mayda toshli tik soylik”, chalqa – “tekis maydon”, chink – “jarlik”, qo’riq – “daryo bo’yidagi o’tloq” kabi xalq terminlarini birinchi bo’lib geografiyaga, toponimikaga olib kirdi. Bu terminlarning ko’pchiligi shu vaqtgacha geografik adabiyotlarda, hatto izohli lug’atda ham uchramaydigan, ilmiy muomalaga kiritilmagan chinakam mahalliy xalq terminlari hisoblanadi.

Xalq terminlari umuman terminlarning muhim turlaridan biri bo’lib, ilmiy terminlarning milliy – mahalliy xususiyatlarini aks ettiradi. Qomusiy geograf olim L.S.Berg ta’rifi bilan aytiladigan bo’lsa, xalq tilida bitmas-tuganmas boylik bor, bu – ilmiy terminlarni kengaytiruvchi manbadir. Ayrim geografik ilmiy tadqiqotlarda xalq terminlarini mahalliy terminlar deb atashadi. Qozog’istonlik G.Qonqashbayev ko’proq xalq geografik terminlari iborasini, ozarbayjonlik M.Geldixonov esa mahalliy geografik terminlar iborasini ko’proq ishlatadi. Mahalliy geografik terminlar iborasi ko’proq lokal xarakterga ega bo’lib, muayyan bir hududga oid bo’ladi. Xalq geografik terminlari iborasi esa kengroq ma’no kasb etadi. Xalq terminlarining asosiy manbalari quyidagilardir:

1. Xalq og’zaki ijodi – folklori.
2. Qadimgi qo’lyozma manbalar.
3. Turli lug’atlar, ensiklopediyalar.
4. Yirik masshtabli topografik xaritalar.
5. Sharqshunoslarning asarlari.

Xalq terminlarini to’plash, saralash va tasniflash muhim vazifalardan biri bo’lib, ularni to’plash uchun ilmiy terminologik ekspeditsiyalar uyushtirish zarur bo’ladi. Bunday ilmiy ekspeditsiyalar uzoq qishloqlarga, tog’ vodiylari va daryo bo’ylaridagi aholi punktlariga uyushtirilishi lozim. Sababi, bunday aholi punktlarida xalq terminlari o’zgartirilmasdan, uzoq yillardan buyon ishlatilib kelinadi.

Bundan tashqari, ayrim xalq an’analari va urf-odatlar qadim zamonlardan saqlanib kelinmoqda va bu hodisa xalq terminlarida o’z aksini topgan. Masalan, Janubiy O’zbekistonda buloqlarning atrofini tozalash, ko’zini ochish maqsadida uyushtiriladigan hashar teganak (taganak) deb yuritiladi va bu marosim ajdodlardan meros bo’lib, hozir ham amalga oshirib kelinmoqda. Bu va shunga o’xshash ko’plab xalq terminlarini mahalliy aholi, asosan qariyalar bilan suhbatlar chog’ida to’plash mumkin. Xalq geografik terminlarining muhim manbalaridan biri qadimgi qo’lyozma manbalardir. Yuqorida qayd etilganidek Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig”, Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’atit turk” asarlari eng qadimiy yaxlit manbalardir. Turli davrlarda yozilgan lug’atlar, ensiklopediyalar ham xalq geografik terminlarini to’plashning muhim manbalaridan hisoblanadi. Ilmiy baynalminal terminlar qatoridan o’rin olgan xalq geografik terminlarini ko’proq yirik sharqshunos olimlarning asarlaridan to’planadi. O’rta Osiyo, xususan, O’zbekiston hududiga oid ko’plab ilmiy asarlar yozgan yirik sharqshunos olim V.V.Bartold turkiy (o’zbek) xalq geografik terminlaridan ko’p foydalangan. Tabiiy geografiyaga oid o’zbek (turkiy) xalq geografik terminlarini (XGT) quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. Geografik o’rinni bildiruvchi XGT;
2. Relyefni bildiruvchi XGT;
3. Iqlimga oid XGT;
4. Hidrologiyaga oid XGT;
5. Tuproqshunoslikka oid XGT;
6. Biogeografiyaga oid XGT;
7. Landshaftshunoslikka oid XGT;
8. Tog’ jinslariga oid XGT.

Ayrim xalq geografik terminlari E.M.Murzayev ta’biri bilan aytganda, anatomik terminlar – inson tana a’zolari nomlari bilan bog’liq. Quyida ulardan ayrim namunalar keltiriladi.

5-jadval

Anatomik terminlar	Inson tana a'zosiga oxshashlik jihatiga oid geografik obyektlar
Barmoq	Tik qoya, eyol ishi natijasida hosil bo'lgan utuncha
Bel	Dovon, oshuv, ko'tal
Bosh	Daryoning boshlanish qismi, tog' cho'qqisi
Burun	Quruqlikning dengiz ichiga kirib borgan qismi
Bo'yin	Quruqliklar, tog'larni (relyefning musbat shakllarini) tutashtirib turuvchi kambar joy
Bo'g'iz	Dengizlarni, ko'llarni va ularning qismlarini tutashtirib turuvchi kambar suv hududi, akvatoriya
Kindik	Tabiiy-hududiy birliklarning o'rta, markaziy qismi
Ko'z	Buloq ko'zi – buloq chiqqan joy
Oyoq	Etak, quyi qism, odoq
Og'iz	Daryolarning quyilish joyi (ko'rfaz), tog', darasining eng tor joyi
Til	Ko'rfaz oldi qum orollar
Tirsak	Daryoning burilish joyi
Tumshuq	Tog', tepalik va orollarning burni, uch tomoni
Qovoq	Daryo va ko'llarning baland qirg'og'i, jarlik; baland terrasa
Qosh	Uzun cho'zilgan tepalik, marza

Ayrim xalq geografik terminlari bilan bog'liq holda shakllangan toponimlarning mazmuni bizga tushunarsizdek tuyuladi. Chunki, bugungi kunda ayrim terminlar muloqotimizda kam uchraydi yoki umuman o'zaro muloqotdan chiqib ketganligi sabab etimologik mazmunini yoritmaymiz. Ular hududning relyefi, tog' jinslarining turlari, iqlimi, ichki suvlari, tuproq qoplami, organik dunyosi bilan bog'liqdir. 6-jadvalda ayrim xalq geografik terminlar orqali shakllangan joy nomlarining mazmuni hamda aynan shu terminlar natijasida paydo bo'lgan joy nomlarini yoritamiz.

6-jadval

Xalq geografik terminlar	Xalq geografik terminlarning mazmuni	Misollar
Chohak	Gips qatlamlarining tartibsiz ravishda qalashib yotishini anglatadigan tushuncha	Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarining tog'li hududlarida yashovchi aholi Chohaktosh, Mingchuqur deya ataydi. Shu boisdan Machaydaryo havzasida Chohaklining g'ori, Chahokli maydon kabi toponimlar mavjud
Urg'ochitosh	Slanets qatlamlari tezda qat-qat bo'lib bo'laklarga ajralib ketish xususiyatidan kelib chiqqan holda Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarining tog'li hududlarida shu atama tarzida ifoda etiladigan toponimlar uchraydi	Sangardakdaryo havzasidagi (Bog'cha qishlog'i atrofi) kichik soylik Urg'ochitoshli nomi bilan yuritiladi
Qiyir	Delyuvial yotqiziqlarining yonbag'ir bo'ylab yoyilib yotgan ko'rinishi	Qiyirli nomi bilan yuritiluvchi oronimlar janubiy-g'arbiy O'zbekistonning tog'li hududlarida mavjud
Bel	Dovon tushunchasi tarzida emas, aksincha, tog'ning oshuv joyi – dovon ma'nosi anglashilyapti va u mahalliy xalq orasida juda keng tarqalgan jonli iboralar qatoridan o'rin oladi	Shimoliy Nurota tizmasidagi Qizilbel, Boysuntog'idagi Belauti. Aslida Beldan o'tdi bo'lishi lozim. dovonlari kabi atamalar shular jumlasidandir. Bu yarda "bel" atamasi jonivor yoki insonning bel qismi, anatomik tushuncha
Gaza	Bu tushuncha biror bir balandlik, qir yoki tog'ning oshuv joyini, qir uchini anglatuvchi tushunchadir	Aslida gaza emas keza, kezish ma'nosida ishlatilishi to'g'riroqdir. Xatto Oq gaza (Ketmon chopdi tizmasi), Qizilgaza (Nurota tizmasi) kabi

		sifatlar bilan to'ldirilishi o'sha dovonning neogen davriga xos qizil yotqiziqlari bilan yoki oq rangli gipsli qatlamlar chiqib yotgan, ba'zan soz tuproqdan iborat bo'lgan dovonning tabiiy geografik xususiyatlarigacha anglatadi
Zov	Qoya jinslardan tashkil topgan tik jarlikdir. Ko'p holatlarda bu atama ostida kuestalar yoki kuestasimon relyef formalari tushuniladi	Turkiston tizma tog'larining Zomin rayoniga tegishli hududda Zov qo'ton nomli joy mavjud bo'lib, uchala tomondan tik qoyalar bilan o'ralgan kichik soylikning boshlanish tarafini tashki letadi. Tabiiy-geografik tuzilishiga ko'ra qo'y-echki qamaladigan qo'tonni eslatganligi yoki shu maqsadda foydalanilganligi uchun ham Zavqo'ton nomini olgan bo'lishi tabiiy hol. Hisor tog'ida Zovtalash darasi va shu nomli irmoq mavjud. Aslida Zovtalash emas, Zovgarash ko'rinishi, tarashlamoq ma'nosiga yaqinroqdir
Hovarlik	Hovar tekislik ma'nosini bersa, "lik" joy mazmunini anglatuvchi, balki ko'plik affiksi tarzida qatnashayapti. Bu tushuncha ayniqsa Qashqadaryo, Surxondaryo vodiylarining tog'lik hududlarida yashovchi aholi tomonidan keng qo'llaniladigan xalq terminidir	Hisor tog'larida katta Hovar, kichik Hovar va hakoza kabi tushunchalardan tashkil topgan oronimlar ko'plab uchraydi. Farg'ona vodiysida esa xuddi shu tushunchaga o'xshab ketuvchi dapon yoki debsan deb ataluvchi xalq tabiiy geografik termini mavjud. U ko'proq yonbag'irlardagi tekis maydonchalarni anglatadi. Shu boisdan Farg'ona viloyati, O'zbekiston rayonida Depsan

		nomli qishloq mavjud (QorayevS. 1978, 556-bet).
Yonoq	Bu termin ham anatomik tushuncha emas, aksincha, yonbag'irni anglatuvchi relyef atamasidir	Xalq ajar daryosining chap irmog'i Yonoqsoy deb atalib, bu holat terminning toponimlar hosil qilishdagi o'rniga misol bo'ladi. Olmaning naviga nisbatan ham yonoq tushunchasi ishlatiladi. Bu yerda u taram-taram qizg'ish qirmizi yonoq ko'rinishidagi olma, fitonimni anglatadi
Qutqa	Soy o'zani bo'ylab qoyali qatlamning ochilib qolishi tufayli hosil bo'lgan relyef ko'rinish	Bu tushuncha Nurota etaklarida yashovchi mahalliy aholi tomonidan keng qo'llanilganligi uchun bu hududda Qutqalisoy gidronimi mavjud. Uni mutlaqo Qutchi etnonimi bilan almashtirib bo'lmaydi. Chunki har ikkalasining o'zagida ham qut tushunchasi mavjud bo'lsa-da, u dastlab zalvorli, barakali qutli tushunchasiga keladi "-qa" affiksdir. Ikkinchi tushunchada "Qutti", ya'ni quti, quti so'zlari aholining noyob hunarini anglatuvchi toponim tarzida qatnashmoqda.
Sho'x	Ushbu atamaning mazmuni mutlaqo harakat ma'nosini bermaydi. Aksincha u petronimdir, ya'ni tog' jinslarining xususiyatini anglatuvchi atamadir. Sho'x bu lyoss qatlamlari orasida uchrovchi no'xat kattaligidagi shaklsiz, qattiq jinsning an'anaviy nomlanishi.	Gilkori ish, ayniqsa andava tortishga xalaqit berganligi uchun ushbu element mahalliy aholi tomonidan "sho'x" atamasi tarzida qo'llanilsa kerak. Lyoss tarkibida sho'xning ko'payishi unumdorlikning pasayishiga sababchi bo'ladi. Shuning uchun Sho'xlisoy kabi nomlarni

	Tarkibida inson organizmi uchun zarur tuzlar uchraganligi uchun, ayniqsa yosh bolalar va homilador ayollar sevib iste'mol qilishadi	suvning harakatini anglatuvchi gidronimlar turkumiga kiritish noto'g'ridir
Gurpak	Tuproq yuzasining tashqi ta'sir tufayli uvalanib, undek mayin holatga kelishi. Gurpak tuproqli holat chiziqli yo'nalish bo'ylab tarqalgan holda, Nurota tog'i atrofida yashovchi, aksariyat turkman urug'iga xos o'zbeklar tomonidan keng qo'llaniladi. Turkmancha gurpa – ko'rpa ma'nosini berishini eslasak, <i>ak-</i> affiks holatida qatnashadi. Yumshoq tuproq qoplamining ko'rpadek yumshoq hatto oquvchan holatini his qilishimiz mumkin	Kattaqo'rgon yaqinidagi Katta ko'rpa qishlog'i asli Kattaqo'rgon – Ishtixon trakti bo'yidagi qadimgi mavze bo'lib, qishloq bo'ylab o'tuvchi yo'lining qadimda yoz fasllari gurpak tuproq holatda yotganligini anglatadi. Bu tabiiy holat o'z navbatida yuqorida keltirilgan oykonimga ko'chganligini ko'ramiz. Darhaqiqat, qishloq tashkil topgan nuqta "gurpak" hosil qiluvchi tipik tabiiy-geografik sharoitga mosdir. Tuproq yuzasining "go'rpak" holatga kelishi, ayniqsa yonbag'irlardan iborat bo'lgan notekis relyefli hududlarda suv va shamol eroziyasining o'chog'iga aylanadi
Sozlov	Soz tuproqning chirindi miqdori eng kam uchraydigan qatlami Nurota etaklarida yashovchi dehqonlar, tandirchi hunarmandlar tomonidan keng qo'llaniladigan mahalliy termin. Sozlovda dehqonchilik yaxshi natija bermasada, qadimgi irrigatorlar tomonidan yuqori baholangan. Chunki sozlov bo'ylab o'tkazilgan kanal yoki ariq o'zanida	Suvi eng uzoq va buzilmasdan saqlanuvchi hovuzlar sozlovda bunyod etilgan. Sozlov sof turkiy tushuncha bo'lib, soz o'zagidan tashkil topgandir. Irrigatsiya, ba'zan kulolchilik ishlarida soz, qulay, qo'l keluvchi tushunchasining dialektal shaklidir. Sozlovga suv to'plansa balchiqqa aylanadi. S.Qorayevning e'tirofi etishicha, sazan balig'ining

	shimilish miqdori maksimal ko'rsatgichga ega bo'lar edi. Darg'om kanali ham sozlov bo'ylab o'tkazilgan. Bu holatni mahalliy irrigatorlar, sozlov bo'ylab o'tgan ariq tubidagi ko'lmakning shimilish miqdori kam bo'lganligi uchun hatto yoz fasllari ham bir necha kunlargacha saqlanib turish xususiyatiga sabab qilib ko'rsatadilar	nomi ham, o'sha jonivor soz – balchiqli joyda yashaganligi tufayli shakllangan (1978, 104-b). Shu boisdan Qoraqalpog'istonda Sazanjab - (sazan balig'i ko'p ariq demak) nomli ko'l mavjud
Bayir	Aslida bayir cho'llarda shamol tufayli paydo bo'lgan o'ydin – chuqur joylarga nisbatan aytilad(S.Qorayev-1978, 153 bet)	Cho'lbayir – Surxontog'da joylashgan karst massividir. Surxontog' kuchli karstlangani uchun Cho'lbayir nomini olgan
Taqir	Cho'l hududlari bo'ylab, botiqlarning markaziy qismlarida shakllanadigan mavsumiy ko'llar (kokdar) o'rni shakllanadigan tekis, ammo yuzasi yorilib, qatqaloq holga kelgan relyef shakli	Tomdi rayoni hududida Oqtaqir nomli qishloq mavjud
Qiyot	Daryo terrasasi	Ishtixon rayoni hududida Qiyot nomli qishloq mavjud
Joviz	Bir yil davomida ekin ekilmasdan bo'sh yotgan tekis joy shunday ataladi	Qashqadaryoning yuqori qismida Joviz nomli qishloq bor
Posira	Zamindorning qo'l ostida ishlayotgan ishiga mehnat haqqi sifatida foydalanish uchun vaqtincha ajratilgan yer (S. Qorayev - 1970. 98-b)	Hisor tog'ining Eshak maydon tizmasi shimoliy yonbag'rida Posira nomi bilan ataladigan balandlik mavjud
Trama	Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida kuz, kuzning oxirgi damlari "trama" deb yuritiladi	Bu xalq terminning kelib chiqishi qadimgi eron taqvimidagi "tirimox" oyining atalishi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan bo'lishi mumkin

Gurtuk yoki kurtuk	Qor qoplamining pastqamlik, soy, jarliklarda shamol uchirishi tufayli qalin, zich qatlam hosil qilgan joy	Sherobod rayonida Gurtak nomli qishloq bor
Jut	Bahorning dastlabki damlarida, o'simlik qoplamining qattiq sovuq tufayli bir necha kun, hatto haftalab muz bilan qoplanish holati. Bunday iqlimiy xususiyat chala erigan qor qoplami yoki yomg'ir yog'ishi tufayli sodir bo'ladi. Natijada chorva mollari ayni yem-xashak tugagan pallada yerdan oziq ola olmasdan qirilib ketadi	Samarqand, Qashqadaryo, Navoiy, Surxondaryo viloyatlarida "jutgarchilik-yutgarchilik" degan ibora vujudga kelgan. V.V. Bartold va M.E. Masson "jurd" so'zini, "jird" deb, "yalang'och", "giyohsiz" ma'nosida o'qiganlar (Muhammadjonov-1972, 226-6). Qashqadaryo viloyati, Kasbi tumanida Jat yoki Jut nomli qishloq bor
Suvloq	Chorva mollari suv ichadigan joy	Qashqadaryo viloyatida Sangisuvloq nomli sardoba mavjud
Gum	Oqayotgan suvning chuqur joyi	Dehqonobod rayonida Gumbuloq nomli qishloq bor
Obgurda	Suv o'yib yuborgan joy	Forsiyda Obgurda – obsuv, gurda buyrak, ya'ni suv oqib kirgan joy degan mazmun beradi
Qoq	Cho'llardagi mavsumiy ko'llar.	Kattaqo'rg'on rayonida Kok nomli qishloq mavjud. Qok tushunchasi quritilgan, qurib qolgan mazmunini beradi. Shu boisdan quritilgan mevalarga (olmaqoqi, qovunqoqi, shaftoliqoqi) nisbatan ham shu tushuncha qo'llaniladi. Bu yerda qoq tushunchasi ko'l tarzida to'plangan suv havzasining qurib qolishiga nisbatan ishlatilmoqda

Kovdon, Kovardon	Bahor faslida barq urib o'sib, yozning boshlarida qurib qovjirab qolgan o'simlik qoplami	Yuqori Chirchiq rayonida Kovardon nomli qishloq mavjud
Alang-Olang	O't-o'lan tushunchasining sinonimi.	Suvsiz tog' tizmasi Janubiy Xisorda Tubaliolang (topokartada bu tushuncha buzilgan u odatda ruscha Tyuberealang tarzida yozilgan A.N.) nomli tizma mavjud
Chakalak	Daraxt, butalarning quyuq tarzda o'sgan joy	Qizilqumda Chakalak nomli yalanglik mavjud
Pattazor	Tikonakli butalar g'uj o'sgan joy	Shofirkon tumanida Pattazor qishloq bor

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. "Termin" deb nimaga aytiladi va qanday ma'noni anglatadi?
2. Toponimlarning shakllanishida qanday asosiy omillar rol o'ynaydi?
3. Ayrim xalq geografik terminlari bilan bog'liq holda shakllangan toponimlarga misollar keltiring va ularni etimologik mazmunini ochib bering.
4. Xalq terminlarining asosiy manbalarini ayting.
5. Xalq terminlarini to'plash, saralash va tasniflashda qanday muhim vazifalar amalga oshirilishi zarur?
6. Anatomik xalq (mahalliy) geografik terminlari nimaga asoslanib nomlanadi?
7. Toponimik terminlarni o'zi ifodalayotgan obyektlarga qarab qanday guruhlashtirish mumkin?
8. Ilmiy toponimika rivojiga katta hissa qo'shgan olimlar haqida ma'lumot bering.

1.6. TOPONIMIKADA STRATIGRAFIK QATLAM

Reja:

1. Toponimlarning stratigrafik qatlamlari haqida umumiy ma'lumot.
2. O'rta Osiyo toponimiyasining stratigrafik qatlamlari va ularning farqlovchi xususiyatlari.
3. Mustaqillik davrida paydo bo'lgan joy nomlari qatlami.

Tayanch so'z va iboralar: *Stratigrafiya, litologik qatlamlar, arxeologiya, tabiiy-tarixiy sharoit, siyosiy-iqtisodiy sharoit, qatlam, sug'diy o'zak, turkiy o'zak toponimlari, Aleksandriya Esxata, Pardigvi, Xazrati Sulton, sanskritcha, sobiq Sovet davri.*

6.1. Toponimlarning stratigrafik qatlamlari haqida umumiy ma'lumot

Stratigrafiya tushunchasi lotincha "stratum" – qatlam "grafo" – yozaman degan so'zlardan tarkib topgan bo'lib, qatlamlar ketma-ketligi mazmunini anglatadi. Stratigrafik qatlamni o'rganish bir qancha fanlarda qo'llaniladi. Masalan, geologiya fanida tog' jinsi, litologik qatlamlarning, ularning o'zaro aloqadorligini va davrlararo geografik tarqalganligini stratigrafiya deb nomlangan bo'lim o'rganadi. Stratigrafiyaning asosiy vazifalari, tog' jinslarining genetik turidan qat'iy nazar, qanday holatda joylashganligi, birlamchi yoshini paydo bo'lish sharoitlarini, hamda shakllanish qonuniyatlarini, o'rganishdan iboratdir. Arxeologiyada esa stratigrafiya madaniy qatlamlarning davrlararo tartib bilan yoki aksincha tartibsiz yotishini, ularning yoshini aniqlashga xizmat qiladi. Shuningdek, toponimika fanini o'rganish asnosida ham stratigrafik tahlil uslubidan foydalanish imkoniyatlari mavjud, chunki toponimik atamalarining paydo bo'lish xususiyatlari ham go'yoki tog' jinslari kabi ma'lum davrlararo qatlamlar hosil qilgan

holda shakllanadi. O'sha qatlamlarning davrlararo yotish xususiyatini o'rganish orqali toponimlarni tahlil qilish, ularning tarkib topishi, shakllanish xususiyatlari, nomlanish qonuniyatlarini, ma'lum tabiiy-tarixiy va siyosiy-iqtisodiy sharoit bilan uzviy bog'liq holda o'rganish imkoniyatlari paydo bo'ladi. Bu jarayonni amalga oshirishni bilvosita ilmiy adabiyotlar, yozma manbalarni o'rganish orqali olib borilsa ishonchliroq bo'ladi. Biroq qadimgi toponimlarning etimologik mazmunini ochib berish uchun hamma vaqt ham ilmiy adabiyotlardan foydalanish imkoniyati mavjud emas. Chunki adabiyotlar yetishmasligi yoki mavjud emasligi bunga imkon bermaydi. Shu nuqtai nazardan stratigrafik qatlamni tahlil qilishning ahamiyati yanada ortadi. Respublikamiz bo'ylab quyidagi tartibda stratigrafik qatlam rivojlangan.

6.2. O'rta Osiyo toponimiyasining stratigrafik qatlamlari va ularning farqlovchi xususiyatlari

Eng qadimgi qatlam. Respublikamizda mavjud toponimik atamalar geografiyasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, toponimlar qancha qadimgi bo'lsa turli tarixiy, ijtimoiy ta'sirlar tufayli ularning etimologiyasi noaniqlashgan, o'zak tuzilishi o'zgarib mazmunan faqat mutaxassislarga ang'ay oladigan holatga kelib qolganligini ko'ramiz. Shu boisdan, Respublikamiz hududidagi eng qadimgi toponimik atamalarining mazmuni ayrim taxminiy farazlar yordamida yoritiladi, yoki mutlaqo mavhumligicha qoladi. Shuningdek, eng qadimgi Buxoro kabi toponimlarning ma'no-mazmuni xususida shunday taxminlar mavjud. Masalan, Buxoro atamasi sof turkiycha bo'lib, u turk qabilasiga mansub bo'lgan Buxorxudot ismli hukmdor nomi bilan ataladi deyilsa, ayrim adabiyotlarda Vihara (sanskritcha ibodatxona, Haram) so'zi bilan bog'liq degan farazlar bayon etiladi. Ammo mantiq nuqtai nazaridan qaraganimizda sanskritcha tushuncha Viharaning turkiy yoki sug'diylar yashaydigan elda daf'atan paydo bo'lib qolishi

birmuncha munozaralidir. “Buxoro” toponimi xususida XVI asrda yashab oʻtgan tarixchi olim Hofiz Tanish Buxoriy shunday tushuncha beradi: “Buxoro” soʻzi – “buxor” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, oʻtparastlar tilida “ilm makoni” demakdir. Bu talaffuz uygʻur va xitoy butparastlarining tiliga yaqindir, chunki (ularda) sigʻinish joylari boʻlgan manbalarni “buxoro” deb ataydilar. (Buxoro) shahrining nomi aslida Lumjakat boʻlgan (Hofiz Tanish Buxoriy -1966, 273 b). Umuman olganda, sanskritcha qatlam Oʻzbekiston hududida bilinar-bilinmas iz qoldirgan, deyarli uchramaydigan toponimlari bilan xususiyatlanadi. S.Qorayev “Baxshi” atamasi sanskritcha – qalandar maʼnosini beradi, deya uqtiradi. Ammo bunday toponimlar juda ozchilikni tashkil qiladi. Shu tariqa respublikamiz hududidagi eng qadimiy toponimlar maʼno-mazmuni aniq maʼlum boʻlmagan atamalar sifatida namoyon boʻladi.

Turkiy tildagi toponimlar qatlami. Eng keng tarqalgan va qadimgi qatlam. Oʻzbekiston hududida tillarning rivojlanishi bir necha ming yillar bilan bogʻlanadi. Yozma manbalarga koʻra yurtimizda eng qadimgi mahalliy tillar: turkiy, fors, arab va eski oʻzbek tillari rivoj topgan. (A.Sagdullayev-1996). Shu boisdan eng qadimgi toponimlar ham asosan shu tillarga xos oʻzaklarda aks etgan boʻlsa, baʼzan esa qadimgi hamda hozirgi oʻzbek va tojik soʻzlarining qoʻshilishidan, gibrid tarzda shakllangandir. Zarautsoy – Zaraut-soy, Nur – Ota v.h. Ushbu toponimlarning shakllangan vaqti eramizdan oldingi davrlarga borib taqaladi. Chunki qiyos qilinganda Nurota Buxoro shahridan ham qadimgiroqdir. “Buxoro” atamasining shakllanish vaqti esa eramizdan oldingi damlarni tashkil etadi. Sirdaryo – qadimgi turk tilida “egri-bugri oquvchi daryo” maʼnosini beradi (E.Murzayev-1984.s.235). Yunon tarixchisi Ptolomey (90-168 yillar) asarlarida ariaket nomi uchraydi. Ariaklar Sirdaryo – Yaksartning quyi qismlarida yashovchi xalqlardir. Ariak tushunchasining mazmuni – arida, yaʼni narigi tomonda yashovchi xalqlar maʼnosini beradi (S.Sh.Komoliddinov-2006.89s.). Bu tushuncha sof turkiy oʻzakdan iborat boʻlib, zamonamizda ham

Xorazm, Qoraqalpogʻiston hududlarida yashovchi xalqlar tomonidan ishlatiladi. (A.Axmedov-1987). Ammo Oʻrta Osiyo, jumladan, Oʻzbekiston hududiga koʻp bora uyushtirilgan harbiy yurishlar mobaynida turkiy til qisman mavqeyini yoʻqotib va yana qaytadan rivojlana bordi. Bu holat toponimikaga xos stratigrafik qatlamda oʻz aksini topgan.

Turkiy tildagi toponimlar qatlami respublikamizda eng yirik guruhni tashkil etadi. Bu qatlamga mansub toponimlar hozirgi va qadimgi turkiy xalqlar va elatlarning soʻzlashuv iboralari tufayli shakllangan boʻlib, aslida turkiy oʻzakka ega boʻlgan atamalar respublikamizdan tashqari hududlar boʻylab ham keng tarqalgandir. Chunonchi, turkiy tillar Oʻzbekistondan boʻlak Turkiya, Ozarbayjon, Qozogʻiston, Qirgʻiziston, Turkmaniston, Rossiya Federatsiyasi, XXR, Afgʻoniston, Eron, Tojikiston, Hindiston, Bolgariya, Ruminiya, Ukraina, Germaniya, Kipr, Makedoniya, Albaniya, AQSh, Saudiya Arabistoni kabi mamlakatlarda ham koʻplab uchraydi. Ushbu guruhga 25 dan ortiq til kiritilgan Eng qadimiy turkiy oʻzakdagi toponimlar eramizdan oldingi davrlarda shakllangan boʻlib, yozma tarzdagi koʻrinishi – qabr toshlari baʼzan qoyatoshlarda oʻz aksini topgandir. Etimologik jihatdan turkiy oʻzakdan tashkil topgan geografik nomlarining maʼno mazmunini aniqlash birmuncha oson kechadi va ularning son jihatdan juda koʻpchilik ekanligini koʻramiz. Oqtosh, Boltali, Minglar, Kaltasoy, Qizilsuv va hokazolar kabi toponimlar turkiy oʻzakdagi atamalarga misol boʻla oladi. Ushbu guruhdagi toponimlar ichida eng koʻp uchraydiganlari esa etnotoponimlar tarzida namoyon boʻladi. Turkiy tillardan tashkil topgan toponimlar orasida ham baʼzan qadimgi soʻz oʻzaklari ishtirok etib qolsa mazmun-mohiyati bir oz xiralashishi mumkin. Masalan, “paqir” deganda suv solinadigan idish-chelak tushuniladi. Aslida paqir qadimgi turkiy tushuncha boʻlib, “mis” mazmunini beradi va qariyibarxaik ahamiyat kasb etadi. Xalqi borasida arziyas tushunchasi “paqir” orqali ifoda qilinadi. Masalan “Bir paqirlik qadri yoʻq” tushunchasi toʻgʻri

mazmunda bir paqir – eng qiymati kam mis chaqaga ishora bo'lsa, ikkinchidan qadsiz kishining qiymati-bir paqir, ya'ni arzimas mis chaqaga ham teng emasligini ifoda etadi. Balkim, kambag'al, davlat, boyligi kam kishining faqir atalishi ham paqir bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Sug'diy tildagi toponimlar qatlami. Bu qatlam sug'diy o'zakdan iborat atamalardan tashkil topgan bo'lib, ularning ma'no-mazmunini ochiq-oydin, ba'zan esa birmuncha xira tarzda anglash mumkin. Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarini eramizdan oldingi, hatto O'rta asrlarda ham Sug'diyona yoki Sug'd deyishgan. Sug'd milloddan avvalgi VI-IV asrlarda Eron ahamoniylar saltanati tarkibida bo'lgan. (Nosir Muhammad - 2010, 25-bet) Shu boisdan Sug'diylar umum eron tillariga xos bo'lgan lahjada so'zlashganlar. Sug'd so'zining etimologiyasi "yaltiramoq, nur sochmoq" mazmunini beradi. Aynan shu mazmunni Zarafshon (Zar, oltin sochuvchi ma'nosida) atamasi ham anglatadi. "Fiyosal-lug'at" kabi qadimiy lug'atlarda suv to'planib qoladigan pasttekislik "sug'd" deyilgan (S.Qorayev-1978, 116-6.). Demak, Sug'diyona atamasi tom ma'noda sug'oriladigan obod joy mazmunini anglatadi. Sug'diyonada dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, fan, san'at yuksak darajada rivojlangan bo'lib bu holat sug'diylar yashovchi hududlardagi toponimlarda o'z aksini topgandir. Shu boisdan ham ayniqsa, Zarafshon, Qashqadaryo, hatto Xorazm vohalarida sug'diy o'zakka ega bo'lgan toponimlarni ko'plab uchratamiz. Shunday bo'lsa-da uzoq davrlar mobaynida ayrim sug'diy o'zaklardan iborat toponimlar boshqa tillar ta'sirida birmuncha o'zgarganligi, noto'g'ri talaffuz qilinganligi, umuman deformatsiyaga uchraganligi, asosan, sug'diy tushunchalar kam ishlatilganligi uchun ushbu guruhdagi toponimlar etimologiyasini aniqlash jarayonida ham birmuncha chalkashliklar uchrashi tabiiy hol. Balki bu holatning yuz berishiga toponimik atamaning turlicha ifoda etilishi ham sababchidir. Masalan: Xonqa qal'asida Obduzd degan O'rta asrlarga xos gidrotexnik inshoot mavjud bo'lgan (Ya.G'ulomov-1957). Obduzd – qal'ani

yashirin tarzda suv bilan ta'minlab turar edi. Buxoro oblastida esa Obiduzd nomli kanal mavjud (Qorayev.S.-1978). Aslida obduzd – "ob" – suv, "duzd" – o'g'ri ma'nolarini anglatuvchi ikki sug'diycha o'zakdan iborat atamadir. Bu tushuncha suvni navbatiga qaramasdan dalasiga suv taraydigan dehqonlarga nisbatan ham ishlatishgan, yoki suffoziya balki boshqa sabablar tufayli shakllangan, biron yoriqqa kirib, yer ostiga yo'naladigan va nariroqdan yana yuzaga chiqadigan oqimga nisbatan ham obduzd tushunchasi ishlatilgandir.

Fors tilidagi toponimlar qatlami. Forsiy o'zaklardan iborat bo'lgan toponimlar qatlami ham stratigrafiyada birmuncha ahamiyatli bo'lib, respublikamiz bo'ylab, ayniqsa, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo va qisman Farg'ona vodiysida tarqalgandir. Forsiy til hind-yevropa tillari oilasidagi eroniy tillar guruhining janubi-g'arbiy tarmog'iga mansub bo'lib, bu til - E.I.R. da davlat tili. Afgoniston, Pokiston, Hindiston, Iroq, BAA, AQSH, Kavkazorti va O'rta Osiyo respublikalarida keng tarqalgan. Hozirgisi fors-tojik tili Afg'onistondagi dari tillari. Qadimgi Fors tili Ahamoniylar sulolasi iloqlarining miloddan avvalgi VI-IV asrlarga xos mixxat yodgorliklarining genetik vorisi hisoblanadi. (Yozuvi arab alifbosi asosida, unga fors tiliga xos tovushlarni ifodalovchi to'rtta harf qo'shilgan holda shakllantirilgan). Shu boisdan fors tiliga xos o'zaklardan tashkil topgan toponimlar ham shakllanish tarixiga ko'ra eramizdan oldingi davrlardan tortib zamonamizga qadar bo'lgan vaqtlarni qamrab oladi. Chorvoq (Chorbog'–to'rtbog'), Sangzor (Sang-tosh, -zor joyni anglatuvchi qo'shimcha, demak toshloq joy, toshloq soy ma'nosida), Navro'z (nav–yangi, ro'z–kun, yangi kun) ma'nosidagi forsiy qatlamni tashkil etuvchi toponimlar respublikamiz hududida ko'p va ular birgalikda yirik qatlamni tashkil etadi.

Yunon tilidagi toponimlar qatlami. Yunoncha toponimlar o'lkamizda chuqur iz qoldirmagan. Ammo ayrim tarixiy manbalarda ularning saqlanib qolganligini ko'ramiz. Ushbu tilga oid toponimlar eramizdan avvalgi davrlarda yashagan yunonistonlik olimlarning ilmiy

asarlarida qayd etiladi. Yunonistonlik olimlarni geografik qarashlariga ko'ra ikki guruhga bo'lib o'rganish mumkin. Birinchi guruh Gekatiy Miletский, Gerodot, Aristotel kabi O'rta Osiyoga hayoti davomida kelib kuzatmagan, shu boisdan yurtimizni ko'rmagan, ammo asarlarida vatanimiz toponimlarini qayd etgan olimlar. Ikkinchi guruh, Arrian, Kursiy Ruf, Onesikrit, Kallsefan, Harens kabi olimlar Aleksandr Makedonskiy qo'shinlari tarkibida O'zbekiston hududlari bo'ylab yurib, uni o'rganganlar, o'sha davrga xos yurtimiz toponimlarini yunon tilida ba'zan yunoncha transkripsiyada bo'lsa-da yozib qoldirganlar. Masalan:

1. Aleksandriya Esxata – “Uzoq, chekka Aleksandriya” degan ma'noni beradi. Hozirgi Ohangaron, Bekobod shaharlari atrofida Aleksandr Makedonskiy tomonidan qurilgan qal'a – shaharcha zamonamizda saqlanmagan:

2. Pardigvi – Xofizi Abri (XV asr) ma'lumoticha Termiz atrofida joylashgan Amudaryo bo'yidagi shahar. Unga Aleksandr Makedonskiy asos solgan va Pardigvideya nomlagan. Pardigvi yunon tilidan o'zbekchaga o'girilganda «mehmonxona» ma'nosini beradi. Qadimgi yunon mualliflari, daryolar – Arake, Oke, Politimet, Yaksart; shaharlar – Baqtriya, Aorn, Drapsak, Marokanda, Kiropolis, Branxiylar shaharchasi, Basileya; Viloyatlar – Nautaka, Bubakena, Paritona, Gabaza, Mamanena, Keenippa; Qal'alar – Bagi, Xorien, Sizimir kabi atamalarni o'z asarlarida qayd etadilar. Ushbu toponimlar zamonamizda arxaik – tarixiy ahamiyat kasb etadi. Tarixiy manbalarga ko'ra Aleksandr Makedonskiy Markaziy Osiyoda 12 ta shaharga asos solgan (A.Sagdullayev-1996). Ular yunoncha yoki mahalliy nomlarning yunoncha transkripsiyasi asosida atalgan. Ammo bizning davrimizga qadar nafaqat ushbu shaharlar, balki ko'pchilining geografik nomlari ham saqlanib qolmagan. Shu boisdan mavjudlarining ilmiy ahamiyati yanada oshadi.

Sanskrit tilidagi toponimlar qatlami. Sanskrit tiliga xos o'zaklardan tashkil topgan toponimlar respublikamiz hududida

uchrovchi eng qadimgi atamalar. Tarzida ma'lum bo'lishi bilan birgalikda, juda siyrak, aytish mumkinki, onda-sonda uchrashi bilan xususiyatlanadi. Shu boisdan ushbu turkumga mansub toponimik qatlam juda yupqadir. Sanskrit qadimgi hindcha samskrita so'zining birikishidan hosil bo'lib, hind-yevropa tillari oilasiga kiruvchi qadimgi hind tillaridan biridir. Qadimgi hind laxjalari asosida shakllangan va miloddan avvalgi I asrlarda Shimoliy Hindistonda keng tarqalgan. Shu boisdan qadimgi tarix, falsafa, adabiyotga oid ilmiy manbalar Sanskrit tilida bayon etilgan. Abu Rayhon Beruniy kabi qomusiy bilimlarga ega bo'lgan yirik olimlar sanskrit tilini o'zlashtirish orqali ko'pgina fanlarni rivojlantirishga erishgan, “Hindiston” kabi dunyo ahamiyatiga ega ilmiy asarlar yaratishgan.

Demak, Sanskrit tilidagi yozma adabiyotlar O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston hududida birmuncha kechroq, ya'ni X asrlarda ham saqlanib qolgan. Masalan, didaktik asar “Kalila va Dimna” shular jumlasidandir. Og'zaki so'zlashuvda esa u respublikamiz hududi bo'ylab eramizning boshlaridayoq qisman mavjud edi. Shu boisdan sanskritcha o'zakdagi toponimlar kechi bilan o'sha davrlarga xos tarzda shakllanadi.

Respublikamiz hududida sanskritcha o'zakka ega bo'lgan atamalarning shakllanish tarixi esa O'zbekistonda olib borilgan qator arxeologik tarixiy-etnografik, jumladan, toponimik tadqiqotlar xulosasi asosida, Surxondaryo, Xorazm, Farg'ona, Zarafshon vodiylarida joylashganligini ko'rsatmoqda. Ushbu hududlarda buddizm dinining qoldiqlari qadimgi ibodatxonalar, budda sanamlarining topilishi ushbu fikrlarni tasdiqlab turadi. Shu boisdan Sanskrit tiliga xos o'zaklardan iborat bo'lgan toponimlar ayniqsa, Surxondaryo, Xorazm, Zarafshon vodiylarida nisbatan ko'proq uchraydi. Ularning poyon, poyan, buyon, buyan, muyan so'zlariga asos bo'lgan o'zaklari tez-tez takrorlanadi (T.Nafasov-1989, 49-6.) Masalan, Farg'ona viloyati, Quvasoy tumani-da Muyan nomli qishloq mavjud. U – ezgulik yaxshi ishlar mazmunini beradi. Shu kabi qator so'zlar turkiy tillar bilan uyg'unlashib ketgan.

Samarqand shahri atrofida Sanjarfig'on nomli qishloq mavjud. Uning aslida "sangxrama" degan sanskritcha so'zdan tashkil topganligi va budda ibodatxonasi degan mazmun berishi aniqlangan. Surxondaryo viloyati, Sho'rchi tumanida Baxshitepa nomli qishloq mavjud. Aslida baxshi iborasi orqali dostonlarni yoddan kuylovchi kishi, ba'zan doira chalib fol ochuvchi shaxs tushuniladi. Hatto, Buxoro xonligida hukumat tomonidan quriladigan imoratlar uchun sarf qilinadigan mablag'larni daromad-xarajat qilib turgan shaxs, amaldor ham tushunilgan (S.Qorayev-1978, 34-6). Aslida esa bu qadimgi so'zning kelib chiqishi sanskritcha bxikshu "budda qalandari" tushunchasi bilan chambarchas bog'liqdir.

Xitoy tilidagi toponimlar qatlami respublikamizning toponimik stratigrafiyasida bilinar-bilinmas iz qoldirgan. Chunki Xitoy tili garchand Xitoy Indoneziya, -Kombodja, Laos, Vetnam, Malayziya, Tailand, Singapur, Bruney, Filippin, Yaponiya, Koreyada keng tarqalgan bo'lsa O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston hududi bo'ylab deyarli yoyila olmadi. Ammo eramizgacha bo'lgan davrlarda o'lkamiz bo'ylab olib borilgan Xitoy bosqinchilarining yurishlari va respublikamiz sharqiy sarhadlarining Xitoy davlatiga yaqinligi, O'zbekistonda xitoy tilidagi toponimlarning shakllanishiga sababchi bo'lgandir. Masalan, Tyanshan xitoycha atama bo'lib baland, osmono'par mazmunini beradi. Uni turkiy tilda Tangritog' deya atashgan. Mahmud Koshg'ariy fikricha qadimgi turkiylar qanday yirik, buyuk predmetga duch kelsalar uni "tangri" deya atashgan. Shu boisdan Tyan shanning turkcha nomi uning baland va ulug'vorligiga ishora tarzida Tangritog' deya atalgan. Demak, Xitoycha Tyanshan atamasi esa turkcha Tangri tog'ning kalkasi, ya'ni aynan tarjimasi ekan. Tangritog' va Tyanshan ma'no jihatdan bir-birlariga mazmunan mos tushadi. O'zbekistondagi yana ko'pgina geografik atamalar xitoycha atalgan, ammo ular xalq orasida keng tarqala olmadi. Masalan, Sirdaryo Shi-Yer-Xe, Farg'ona vodiysining markaziy shahri Kuva-Guy-Shan-Chen, Farg'ona vodiysi esa Davan deb atalgani kabi Xorazm Xali-si-

mi-kiya tarzida ifoda etilgan. Ammo o'zbeklarning etnik tarkibiga aylangan xitoy urug'i bilan bog'liq etnonimlar birmuncha muqim saqlanib qolgandir. Shu boisdan xitoy urug'i yashaydigan qishloqlar Xitoy yoki Xitoyto'p, Xitoylar kabi mahallalar nomi bilan bog'liq.

Arab tilidagi toponimlar qatlami. Arab tili asosida shakllangan toponimlar respublikamiz hududida birmuncha zich joylashgan bo'lib, qalin qatlamni tashkil etadi. Arab tili somiy tillar guruhining janubiy tarmog'iga mansub bo'lib, O'rta Osiyo, jumladan, respublikamiz hududiga islom dini kirib kelgan VIII-IX asrlardan boshlab yoyila boshladi. Shu munosabat bilan ayrim arabiy o'zakka ega bo'lgan toponimlar (Bob-Pop, Bobkent-Vobkent, Eshongo'zar, Arabota va hokazolar), ba'zan esa turkiy yoki forsiy o'zakka ega bo'lgan mahalliy toponimlarning arabcha transkripsiya asosida shakllangan ko'rinishlari shakllana bordi. Masalan, Amudaryo qadimgi mahalliy xalqlar tomonidan Ukuz, Omuya deya atalgani holda, arabiylashtirilgan ko'rinishi Jayhun tarzida ifoda etiladi. Respublikamiz hududida Xisor ("qo'rg'on" demakdir, darvoqe Xisor tog' tizmalari Surxondaryo, Qashqadaryo vodiylarini qo'rg'on kabi o'rab turadi) tog'i, Arabxona qishlog'i, Ravot (mustahkam qo'rg'on) birikmali toponimlar Raboti Malik, Qo'shrabot, Mirzarabot kabi yaqqol ajralib turuvchi arabiy atamalar ham tez-tez uchrab turadi. Arabcha o'zaklardan tashkil topgan toponimlarning ma'no mazmunini anglashda birmuncha chalkashliklar yuz berishi mumkin. Masalan, Qashqadaryo viloyatida Tollimarjon nomli toponim mavjud. Asli oronim, hamda fitonimik mazmunga egadir. Chunki «mart» so'zi arabcha o'tloq, o'ti ko'p joy-yaylov ma'nosini beradi. Bu so'z qadimda arab tilidan fors tiliga o'zlashtirilgan. Talesa arab tilida tepalik mazmunini beradi. Demak, ikki o'zak birlashib o'tli, o'tloq tepalar mazmunini beradi. Chunki so'zning oxirida on ko'pchilik qo'shimchasi ishtirok etmoqda. Umuman ko'pincha tarkibidana faqat *tal, balkimozor, mahalla, masjid, ravot, akba, supa, sal'a, xuja, sayd, eshon* qo'shimchalari bo'lgan toponimlar arabcha o'zakdan tashkil topgan atamalarga misol bo'la oladi.

Mo'g'ul tilidagi toponimlar qatlami. Mo'g'ul tiliga xos bo'lgan o'zaklardan tashkil topgan toponimlar O'zbekiston hududida XIII asrning birinchi yarmidan boshlab, ya'ni Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ul bosqinchilarining o'lkamizga qilgan yurishlari munosabati bilan shakllana boshladi. Bu tilning asosi hozirgi mongol tili bo'lib, birqancha laxjalardan iborat. Mo'g'ul tili qachonlardir (XVI-XVII asrlargacha) yagona til bo'lgan hozirgi mongol tili laxjalarining rivojlanishi tufayli shakllangan. Bu tilga xos toponimlar respublikamizning barcha hududlarida mavjud bo'lsa-da, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Sangzor vodiylarida nisbatan zichroq tarqalgandir. U.D.Nomixonov (1967) ning ma'lumotlariga ko'ra Samarqand-Buxoro-Qarshi uchburchagida 136 ta mo'g'ul tilida atalgan qishloq va 27 ta tabiiy geografik obyektlar mavjuddir. Shunga qaramasdan respublikamiz hududidagi mavjud lingvo-geografik qatlam tarkibida mo'g'ulcha o'zakdan tashkil topgan toponimlar kichikroq guruhni tashkil etadi. Mavjudlari esa yaqqol ajralib turadi. Ishtixon, Xatirchi rayonlaridagi Baxrin qishlog'i aslida turklashgan mo'g'ul qabilalaridan birining nomi bilan ataladigan etnonimdir. Chunki mo'g'ullar hukmronligi davrida baxrinlar Dashti Qipchoqqa kelib o'rtnashgan. XVIII-XIX asrlarda baxrinlarning katta bir qismi Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Zarafshon vodiysida o'troqlashib qolgan va o'sha urug' joylashgan qishloq baxrinlar nomi bilan Baxrin qishlog'i deb atala boshlagan. Baxrin qabilasi esa mo'g'ullarning afsonaviy ajdodi Bu dunchardan tarqalgan urug'lar orasida eng katta tarmoq bo'lib, Buduncharning katta o'g'li Baardiyning avlodidir (S.Qorayev-1978). Darg'ali qishlog'i, Buxoro viloyatining Qorako'l tumanida joylashgan bo'lib, mo'g'ul tilida "boshliq, qo'mondon" degan ma'noni anglatadi. Qarshi – Zahiriddin Muhammad Boburning izohiga ko'ra mo'g'ul tilida go'rxona, sag'ana mazmunini beradi. Bu shahar XIV asrgacha Naxshab deb atalgan. Keyinchalik Behbudiy, hozir esa Qarshi deb atalmoqda, u Qashqadaryo viloyatining markazidir.

Slavyancha o'zakdan iborat toponimlar qatlami. U alohida yoki stratigrafik qatlam sifatida birmuncha yirik bo'lib, O'zbekiston hududida XIX-XX asrlardan boshlab, shakllana bordi. Rus tilidagi joy nomlarining paydo bo'lish jarayoni respublikamizda XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Rossiya tomonidan O'rta Osiyoni bosib olinishi bilan bog'liq holda kechgandir. Natijada tub joy aholi ma'naviyatiga xos bo'lmagan, aksincha yosh bo'lgan, o'zga tilning qonun-qoidalariga asoslangan Bogarnoe, Ilich, Skobelev, Moskva, Leninobod kabi toponimlar uzoq vaqt barqaror bo'la olmadi. Chunki ular hech qanday zaruriyatsiz zo'rma-zo'raki holda shakllangan bo'lib, tabiiy holda shakllangan xalq toponimlari o'rnida paydo bo'lgan edi. E.M.Murzayev iborasi bilan aytganda bunday joy nomlari mahalliy xalq tomonidan yaxshi qarshi olinmagan. Shu boisdan, yangi nom bilan birga avvalgi an'anaviy nomi ham qo'llanilib kelingan. Masalan, Krasnogvardeysk deya yangi nom olgan Bulung'ur shaharchasi o'z nomini qayta shakllantira oldi. Shofirkon tumanidagi Leninobod qishlog'i avvalgi nomi bilan Haydarobod deya atalmoqda.

6.3. Mustaqillik davrida paydo bo'lgan geografik nomlar qatlami

Yangi toponimlar. Respublikamiz mustaqillikka erishgach toponimlar ham xalq qadriyatlarini tarzida qayta tiklana boshlandi. Davr talabini aks ettiradigan, xalqona oddiy, hamma uchun tushunarli bo'lgan nomlar bilan almashtirildi. Qadimgi tarixiy nomlar tiklandi. Masalan: Toshkent shahridagi Kirov rayoni, avvalgi Yunusobod, Samarqand viloyatidagi Sovetobod – Nurobod deya atala boshlandi va hokazolar. Respublikamiz bo'ylab mustaqillikni madh etuvchi yoki mustaqillikni ifoda qiluvchi toponimlar shakllanmoqda. Masalan: Toshkent shahrida Mustaqillik maydoni, Istiqlol saroyi, Hurriyat nomi bilan ko'cha va qishloqlar mavjud. Mamlakatimiz O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgandan keyin zamon o'zgardi – istiqloq davri boshlandi. Zamonga xos yangi joy nomlari paydo bo'ldi, noo'rin

o'zgartirilgan joy nomlari tiklandi va tiklanayapti. Mustaqillik maydoni, Amir Temur xiyoboni, Bobur bog'i, Alisher Navoiy saylgohi, Buyuk Ipak yo'li metro bekati va boshqalar shular jumlasidandir. Lekin bular dengizdan tomchi edi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek mamlakatimiz mustaqillikni qo'lga kiritgandan keyin zamon o'zgardi – istiqlol davri boshlandi. Yangi toponimlar paydo bo'ldi.

Bugungi kunda bunday jarayonni o'rganishga vazifalar qo'yildi. O'rganishlar jarayonida O'zbekistonning XIX asrdagi qiyofasi, undagi ma'muriy-hududiy bo'linmalar, qurilmalar, tabiiy obyektlar va ularning nomlanishi haqida ko'p manbalarda uchratish mumkin. Siyosiy o'zgarishlar natijasi undagi joy nomlariga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatdi. Shaharlar hududlarining kengayishi, yangi tumanlarning tuzilishi, yangi ko'chalarning paydo bo'lishi natijasida yangi toponimlar paydo bo'ldi. Bu borada Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 16-oktyabrdagi 295-son qaroriga muvofiq "Geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlash masalalari bo'yicha Respublika komissiyasi to'g'risida" Nizomda belgilab berilgan Respublika komissiyasining vazifalari va funksiyalaridagi qoidalariga e'tibor qaratish zarur:

-geografik obyektlarning O'zbekiston xalqining tarixiy-madaniy qadriyatlari va merosi bilan bog'liq nomlari asralishini ta'minlash, ularning asossiz qayta nomlanishining oldini olish;

- geografik obyektlarni O'zbekiston xalqining milliy an'analari hamda mentalitetiga yot bo'lgan nomlar bilan qayta nomlashga va ularga nom berishga yo'l qo'ymaslik;

-geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlashda mahalliy-chilik, oshna-og'aynigarchilik, xizmat martabasini suiste'mol qilish hollarini istisno qilish kabi me'yorlar belgilab berilgan.

Insonning ma'naviy jihatdan yuksalishi, ruhiyati, aql zakovati, o'z-o'zini anglashi, ongli faoliyatini shakllantirish, Vatan va ota-ona oldidagi burchi, muhabbati, sadoqati, insonparvarlik fazilatlarini shakllantirish, milliy urf-odatlar, qadriyatlar asosida barkamol avlodni tarbiyalash va voyaga yetkazishda o'zlikni anglash muhim o'rin tutadi.

Bu o'z navbatida ota-bobolar tomonidan bunyod etilgan tarix, uning ajralmas bo'lagi hisoblangan mamlakatdagi milliy-madaniy moddiy-nomoddiy meroslar, obidalar, joy-makonlar, geografik obyektlarning tabiiy saqlanishiga bo'lgan qiziqishlar va qarashlar kun sayin ortib borayotganida ham ko'rinadi, nafaqat o'zbek xalqi balki, butun dunyo sayohatchilarining e'tibori kuchayganidan ham bilish mumkin. Shuningdek, bugungi kunda yurtimizda toponimlar – joy nomlarini o'rganishga bo'lgan qiziqish hamda mas'uliyat borgan sayin ortib bormoqda.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Toponimikada stratigrafik qatlam tushunchasi qanday ma'noni anglatadi?
2. So'g'diy va forsiy o'zakdan iborat bo'lgan tarixiy qatlam xususida tushuncha bering.
3. O'zbekiston toponimiyasining eng yirik stratigrafik qatlami qaysi tilga mansub?
4. Sanskrit, xitoy tillariga xos toponimlar qachon shakllangan?
5. Arab, mo'g'ulcha o'zaklardan tashkil topgan toponimlar qatlami respublikamizda qachon shakllangan?
6. Slavyan tillariga xos toponimlar qatlami respublikamizda qachon shakllangan?
7. Yangi shakllangan toponimlar xususida so'zlab bering.

II BOB. TOPONIMLARNING HUDUDIYLIK XUSUSIYATLARI

2.1.DUNYO OKEANLARI NOMLARI

Reja:

1. Dunyodagi ayrim suv havzalarining nomlanishi.
2. Dunyo okeanlarining nomlari haqida umumiy ma'lumot.

Tayanch so'z va iboralar: *pelagos, dengiz, qo'ltiq, bo'g'oz, Antraktida, okean, Atlantika, Hind, Shimoliy Muz, Tinch, Pelagonim, Golfstrim, Kurosio, Oyyasio.*

1.1. Dunyodagi ayrim suv havzalarining nomlanishi

Gidrologik rejimining tabiiy-geografik xususiyatlariga ko'ra, dunyo okeani alohida okeanlar, dengizlar, qo'ltiqlar, buxta va bo'g'ozlarga ajratilgan. Ma'lumki, yer shari yuzasining salkam 71 foizini 4 ta – Tinch, Atlantika, Hind va Shimoliy Muz okeanlari egallagan. Okeanlarning ayrim qismlari dengiz deyiladi. Quruqlikda suv to'lib qolgan chuqurliklar ko'llar deb ataladi. Ba'zan o'ta katta ko'llar dengiz (Kaspiy, Orol, Baykal) deb ham yuritiladi. Yer osti va yer usti suvlardan hosil bo'ladigan katta oqar suvlar daryolar deyiladi. Kichikroq daryolar soylar, kichik soylar esa jilg'alar nomini olgan. Daryo yoki soyga qo'shiladigan suvlar irmoqlar, ulardan ajralib chiqadigan suvlar tarmoqlar deb yuritiladi.

Qadimgi finikiylar va antik davr dengiz sayyohlariga ma'lum bo'lgan O'rtayer dengizi va uni tarkibiy qismlari nomlarini hisobga olmaganda, aytish mumkinki, qolgan pelagonimlar (pelagos – "dengiz") asosan o'rta asrlarda va undan keyin paydo bo'lgan. Hozirgi davrda ham ularni nomlash davom etmoqda. Ma'lumki, ko'pchilik

dengiz, qo'ltiq, bo'g'oz nomlari yon-atrofidagi davlat, orol, shahar nomlarini takrorlaydi. Masalan:

- Sharqiy Xitoy va Janubiy Xitoy, Arabiston, Yapon dengizi;
 - Fors, Meksika, Biskay, Kaliforniya qo'ltig'i;
 - Malakka, Mozambik, Florida bo'g'oz va hokazo.
- Memorial nomlar ham ko'p uchraydi, masalan:
- Tasman, Amundsen, Laptevlar dengizi;
 - Magellan, Laperuza, Kuk, Dejnev bo'g'oz va boshqalar.

Ayrim dengiz nomlari qiziqarli tarixga ega. Ular qatoriga Azov dengizi nomini ham kiritish mumkin. Miloddan avvalgi I mingyillikka qadar, qadimgi yunonlar Azov dengizini botqoqli ko'l hisoblashgan va uni atrofida yashagan meotlar qabilasi nomi bilan Meotida deb atashgan. Meotlar uzoq o'tmishda dengizni Temerinda - «dengizlar onasi» deb ta'riflashgan. Sababi meotlarning geografik tushunchasi bo'yicha, Qora dengizni «dunyoga keltirgan onasi» Azov dengizi hisoblanadi. Meotlar bilan qo'shni yashagan skiflar Azov dengizini Kargalik, rimliklar esa Meotis palus – "Meotlar botqog'i" deb ataganlar.

Dengiz yonida paydo bo'lgan Azov qishlog'ining nomi keyinchalik suv havzasiga ham berilgan. Hozirgi Azov shahri o'rnidagi qishloq taxminan 1067-yili qipchoqlar tomonidan egallangan va unga qipchoqlar xoni Azuv (Azoq)xon nomini berganlar. Shahar XIII asrdan boshlab Oltin O'rdaga qaragan. 1395 yilda uni Amir Temur egallagan. 1471-yildan boshlab Turkiyaga qarashli qal'a bo'lgan va 1739-yili Rossiya tarkibiga o'tgan. Toponim hozirgi shaklda, nomlarni "ko'-chish" qonuniyatiga asosan, nisbatan yaqin o'tmishda dengiz nomiga aylangan.

Geografik nomlar haqida bahslar ko'p bo'ladi. Masalan, Fors qo'ltig'i nomi ba'zan Eron qo'ltig'i deb yoziladi. Bu qo'ltiqni asl fors tilidagi nomi xaliji Fors, ya'ni Fors qo'ltig'idir. 1976-yili Birlashgan Arab Amirliklari axborot agentligi tuzib, uni "Arab qo'ltig'i axborot agentligi", deb atamoqchi bo'lgan. Ammo bunga javoban Eron

hukumati norozilik bildirib, hech qachon va hech qanday sharoitda Fors qo'ltig'i nomini o'zgartishga rozi bo'lmasligini rasman e'lon qilgan. Darhaqiqat, tarixiy manbalarda, jumladan, Abu Rayhon Beruniy, Abdurazzoq Samarqandiy va boshqa O'rta Osiyolik sayyohlarning asarlarida, bu joy Fors qo'ltig'i nomi bilan tilga olingan. Bu nomning butun Eronga daxli yo'q, u mamlakat janubidagi Fors viloyati (oston) nomi bilan bog'liq.

Yapon dengizi nomi ham keyingi vaqtlarda bahs va munozaralarga sabab bo'lyapti. Uni Koreya Respublikasi Sharqiy (Uzoq Sharq), dengiz deb atashni taklif qilmoqda. Shu maqsadda, 2002-yili Berlin shahrida Birlashgan Millatlar Tashkiloti homiyligida, geografik nomlarni standartlashtirish bo'yicha tashkil etilgan xalqaro konferensiyaga Koreya Respublikasi mutaxassislari ham tashrif buyurishgan. Ular konferensiya qatnashchilariga Koreyada ushbu muammoni hal qilish uchun maxsus tashkil etilgan "Sharqiy dengiz jamiyati" tashkilotining talabi bilan bir qator xalqaro ilmiy anjumanlarda qabul qilingan hujjatlarni taqdim etishgan.

Ko'pincha oqimlar qo'ltiq, bo'g'oz, dengizlarga o'xshab yaqin atrofidagi quruqlik nomini olgan: Kaliforniya oqimi, Labrador oqimi, Mozambik oqimi, Folklend oqimi, Peru oqimi, Kanar oqimi, Kuril oqimi, Sharqiy Avstraliya oqimi va hokazo. Yapon orollari qirg'oqlari bo'ylab oqadigan oqimlarning o'ziga xos nomi bor. Kurosio - (yaponcha, kuro - "qora", sio - "oqim") oqimi - Tinch okeanidagi iliq oqim. Yaponiyaning janubiy va sharqiy qirg'oqlari bo'ylab harakatlanadi. Kurosio oqimi Sharqiy Xitoy dengizining shimoliy qismi bilan, okeanning unga tutash bo'lgan hududlardagi suv sathining har xilligi natijasida paydo bo'ladi. Oyyasio (ikkinchi nomi Kuril sovuq oqimi) - "ajdodlar oqimi".

Dunyo okeani va uning qirg'oqlarida o'ziga xos ogohlantiruvchi toponimlar ko'plab topiladi. Masalan, J.Kuk va M.Flinders Avstraliya sohillaridagi bir qator geografik obyektlarga ogohlantiruvchi nomlar berishgan. Buni asosiy sababi shundaki, Avstraliyaning shimoliy-

sharqiy qirg'og'ida joylashgan Katta To'siq rifi (suv osti qoyalari) atrofida dengiz tubi relyefi notekis, o'r-qirli va aylanma oqimlar mavjud, ular kema yurishi uchun juda xavfli hisoblanadi.

Dengizchilarni ana shunday xavf-xatardan ogohlantiradigan, Avoid Bay - "xatarli qo'ltiq"; Anxious Vau - "tinchimas qo'ltiq"; Falokat burni (kemalardan biri falokatga uchragan); Qiynoq qo'ltig'i kabi nomlar uchraydi. Britaniyalik dengizchilar xatarli bo'lgan geografik obyektlarni shunday nomlab, dengiz kemalarini halokatdan saqlash uchun ogohlantirishgan. Somali yarim orolidagi Gvardafuy (somali tilida "saqlan") burni, Adan qo'ltig'ini Arabiston dengizidan ajratib turuvchi Bob ul-Mandab (arab tilida, "motam darvozasi") bo'g'ozi kabi nomlar ham o'ziga xos ogohlantiruvchi funksiyani bajaradi. Fanning rivojlanishi va texnika taraqqiyoti natijasida bunday geografik nomlar avvalgi ahamiyatini yo'qotgan bo'lsa ham, ammo ular tarixiy davr guvohi sifatida hozirgacha saqlanib qolgan.

Qora dengiz janubiy-sharqiy Yevropa va Turkiya oralig'ida joylashgan. Uning "qora" deb yuritilishi biror falokat, xavf-xatar bilan bog'liq emas. Ko'pincha quyuq tuman sababli (ayniqsa qishda) suvda qora soya hosil bo'ladiki, uni qora rangda deb o'ylashingiz mumkin. Qora dengizning ajralib turadigan tomonlaridan biri suvining unchalik sho'r emasligi, shuningdek, 150 metr dan ortiq chuqurlikda oltingugurt moddasining mavjudligi. Shu bois ko'pgina chuqurliklarida hech qanday tirik organizm mavjud emas.

Dengiz nomlari tarkibida uchraydigan rang ko'rsatkichlar qora, oq, sariq, ko'k kamdan-kam hollarda aynan rang ma'nosida ishlatilgan. Masalan, Qorasuv - tekis yerlarda buloqlardan, sizot suvlaridan hosil bo'lgan suv, Qoradaryo - sun'iy o'zandan oqizilgan daryo, Oqdaryo - eski o'zandan oqib turgan daryo, Oqsuv - qor va muzliklardan suv olib ko'payib tez ogadigan suv, Ko'ksuv - zilol suv, tiniq suv va hokazo. Oqdaryo va Oqsuv degan daryolarda suv miqdori Qoradaryo, Qorasuvga nisbatan ko'p, qurimaydigan, oqish, bo'tana ko'rinish rangdagi, o'zani tog'ning ancha yuqori qismidan boshlangan daryo.

Qoradaryo, Qorasuv ham ko'pincha Oqdaryo, Oqsuv atrofida bo'lgan va belgilari qiyoslanib nomlangan.

Shu bilan birga dunyo okeani kartasida dengizchi sayyohlar nomi bilan birga, dengizchi qaroqchilar nomini ham uchratish mumkin. Ulardan eng mashhuri "Temir qaroqchi" nomini olgan ingliz Frensis Dreyk (1540-1596) hisoblanadi. U 1577-80 yillarda Magellandan so'ng, ikkinchi bo'lib dunyo bo'ylab aylanma sayohat qilgan. Frensis Dreyk Vest-Indiyaga qilingan qaroqchilik ekspeditsiyasining rahbari bo'lgan. Hozir dunyodagi eng keng bo'g'oz uning nomi bilan ataladi. Dunyo okeanini o'rganish davom etmoqda. Demak, yirik suv havzalari bilan bog'liq bo'lgan geografik obyektlarni nomlash jarayoni kelajakda ham davom etadi.

1.2. Dunyo okeanlarining nomlari haqida umumiy ma'lumot

Okean - (grekcha, okeanos – "dunyo daryosi") yerning materik va orollarni o'rab turuvchi suv qobig'i. Yuqorida qayd qilinganidek, okeanlar gidrosferaning katta qismi (94%) ni, yer yuzasining taxminan 71% ini egallaydi. Kishilik jamiyatining rivojlanishi va kundalik ehtiyojlarning ortib borishi yangi hududlarni va tabiatning tarkibiy qismlarini o'zlashtirishga olib keldi, bu esa o'z navbatida joy nomlari ko'payishiga sabab bo'ldi. Yangi yerlarni izlash, qisqa savdo yo'llarini topish kabi holatlar, dunyo okeani va ularning tarkibiy qismlari (dengiz, bo'g'oz, qo'ltig') haqida ko'plab toponimik ma'lumotlarni to'plash imkoniyatini berdi.

1650-yilda golland geografi B.Varrenius Dunyo okeanini 5 ta alohida qismga: Tinch, Atlantika, Hind, Shimoliy Muz va Janubiy Muz okeanlariga bo'ldi. 1845-yilda London geografiya jamiyati ham buni tasdiqladi. Keyinroq ba'zi olimlar Dunyo okeanini faqat 3 ga ajratadilar: Tinch, Atlantika va Hind okeanlari. XX asrning 30 yillaridan boshlab Arktika havzasi sinchiklab tekshirilgandan keyin, 4 ta alohida okeanga ajratildi: Tinch, Atlantika, Hind va Shimoliy Muz okeani.

Tinch okeani - dunyodagi eng katta va chuqur (Marianna cho'kmasi - 11022 metr) okean. Dunyo okeani maydonining yarimini Tinch okeani tashkil etadi. U g'arbda Osiyo va Avstraliya, sharqda Shimoliy va Janubiy Amerika, janubda Antraktida oralig'ida joylashgan. Bering bo'g'ozini orqali Shimoliy Muz okeanidan ajraladi. Atlantika va Hind okeanlari bilan umumiy chegarasi mavjud. O'rtacha chuqurligi 3984 metr.

1513-yil ispaniyalik konkistador Vasko Nunes de Balboa Panama bo'yini orqali o'tib, bepoyon suvni ko'rgan va unga Mar del Sur - "Janubiy okean" deb nom bergan. 1520-yil dunyo bo'ylab aylana sayyohatga chiqqan Fernando Magellan ekspeditsiyasi uch oydan ko'proq muddat okean suvlarida suzib biron bir katta to'lqin yoki bo'ronga duch kelmagan. Dastlabki taasurotlarga asoslanib F.Magellan uni Mar Pacifico – "Tinch okean" deb atagan. Aslini olganda esa, Tinch okeani unchalik "yuvosh" emas, ayniqsa Shimoliy yer shari qismida tez-tez dovul va siklonlar, yerosti zilzilalari, katta vayrongarchilikni keltirib chiqaruvchi sunamilar bo'lib turadi.

Fransuz geografi Byuash 1752-yil maydon jihatdan dunyodagi eng katta okean ekanligini inobatga olib Ulug' okean deb nomlashni taklif qilgan. Bu yasama nom geografik nuqtai nazardan to'g'ri bo'lsa ham, ammo ko'pchilikka ma'qul bo'lmagan. Shu sababdan, dunyo geografiyasida F.Magellan tomonidan berilgan Tinch okeani nomi saqlanib qoldi. 1917-yilgacha nashr etilgan rus kartalarida Sharqiy okean nomi bilan qayd qilingan. Abu Rayhon Beruniy kartasida Sharqiy okean, XX asrning boshlarida nashr etilgan o'zbekcha kitoblarda Bahri muhiti Kabir deb yozilgan.

Atlantika okeani – Yer sharida kattaligi jihatdan Tinch okeanidan keyin ikkinchi o'rinda turadigan okean. Atlantika okeani shimolda Grenlandiya va Islandiya orollari, sharqda Yevropa hamda Afrika, g'arbda Shimoliy va Janubiy Amerika, janubda Antraktida orasida joylashgan. Uzunligi shimoldan janubga 15 ming km, enining eng kambar joyi 2830 km. (ekvator yaqinida), o'rtacha chuqurligi 3926 m.

Atlantika okeani insoniyatga qadim zamondan ma'lum bo'lgan, eng katta suv havzasi hisoblanadi. Uni sharqda Uqyonus, Akbar (buyuk), A'zam (ulug'), kun botish tomonida joylashganligidan Mag'ribiy, Zulmat deb atashgan. Hozirda u muhim iqtisodiy va strategik ahamiyatga ega. Atlantika okeaniga dunyo kemalarida tashiladigan yuklarning 60 foizi, baliq ovlashning 40 foizi to'g'ri keladi. Dunyodagi eng katta portlarning ko'pchiligi Atlantika okeani havzasida joylashgan.

Qadimgi Yunon tarixchisi Geradot (miloddan avvalgi V asr) asarlarida nom ilk bor Atlantis dengizi shaklida uchraydi. Rimlik olim Pliniy (milodiy I asr) okeanga nisbatan Oceanus Atlanticus – Atlantika okeani nomini qo'llagan. O'rta asrlarda okean qismlari Shimoliy dengiz, G'arbiy dengiz, Tashqi dengiz kabi nomlar bilan atalgan. Okeanning hozirgi holati bilan bog'liq bo'lgan tasavvurlar XVII asrda paydo bo'lgan.

Atlantika nomining paydo bo'lishini mutaxassislar, qadimgi Yunon mifologiyasida osmonni o'z yelkasida ko'tarib turgan samo xudosi Atlant nomi bilan bog'liq deb hisoblashadi. Qadimgi yunonlar, quruqlik O'rtayer dengizidan g'arbroqda tugaydi, osmon gumbazini esa Zevs tomonidan umrbod jazoga mahkum etilgan pahlavon Atlant o'z yelkasida ko'tarib turadi deb, tasavvur qilishgan.

Okean nomining boshqacha izohlari ham bor. Atlantika – afsonaviy Atlantida oroli nomidan olingan. Platon asarlaridagi rivoyatlarga ko'ra, Atlantida taxminan, Gibraltar bo'g'ozining g'arbida joylashgan qadimiy ulkan orol. Yeri serhosil, aholisi zich joylashgan. Zilzila natijasida okean qo'riga cho'kib ketgan. Atlantidani mavjud bo'lganligi va halokatga uchrashi sabablari fanda hanuzgacha muammo bo'lib qolmoqda. Boshqa talqinda, finikiyaliklar g'arbiy tomonni atlat – tun, qorong'ilik deb ataganlar va Atlas tog'lari, Atlantika - "g'arbiy qorong'ilik" nomlari paydo bo'lgan.

Hind okeani – Dunyo okeanlari orasida kattaligi jihatdan Tinch va Atlantika okeanlaridan keyin uchinchi o'rinda turadi. Shimoliy tropik

chizig'idan butunlay janubda joylashgan. Hind okeani Atlantika va Tinch okeani bilan katta masofada tutashgan. Atlantika okeani bilan chegarasi shartli ravishda Afrika janubidagi Igna burni, Tinch okeani bilan chegarasi Tasmaniya orolidagi Janubiy burun orqali o'tkaziladi. Hind okeani juda katta masofada Antraktida bilan tutashib tursa-da, boshqa okeanlarga nisbatan ancha iliq. O'rtacha chuqurligi 3711 metr.

Hind va Hindiston O'rta Osiyoliklarga azaldan ma'lum nom. Hind so'zi qadimiy sanskrit tilida sind, sindxu – "daryolar otasi". Hind dastlab daryo nomi bo'lgan, keyinchalik bu yerning aholisi ham hindular deb atalgan. Hozirgi zamon tarixida davlat, yarimorol, tog' tizmasi, okean nomiga ham shu so'z asos vazifasini bajaradi. Hind okeani haqidagi dastlabki tasavvurlarga uning sohillarida yashagan xalqlar ega bo'lganlar.

O'rta Osiyolik Abdurazzoq Samarqandiy Hindistonga dengiz orqali sayohat qilgan. Hind okeani va Hindiston to'g'risida to'plagan ma'lumotlarni o'z asarlarida yozib qoldirgan. Toponim ilk bor milodiy I asrda Pliniy asarlarida – Oceanus Orientalis Indidcus – Sharqiy Hind okeani shaklida qayd qilingan. XVI asrdan boshlab nom dunyo kartalarida Hind okeani shaklida yozilmoqda.

Shimoliy Muz okeani – (avvalgi nomlari: Shimoliy Qutbiy dengiz, Shimoliy Muz dengizi) - Shimoliy qutb atrofida, Yevropa, Osiyo va Shimoliy Amerikaning shimoliy qirg'oqlari oralig'ida joylashgan okean. Maydoni bo'yicha okeanlar orasida eng kichigi, o'rtacha chuqurligi 1220 metr. Atlantika va Tinch okeanlari bilan bo'g'ozlar orqali tutashgan. Shimoliy Muz okeani dastlab mustaqil okean sifatida 1650-yilda golland geografi B.Varrenius tomonidan ajratilgan va o'sha davrda Giperborey okeani deb atalgan.

Giperborey qadimgi yunon tilida *ὑπέρ* – ko'plikni bildiruvchi qo'shimcha, *Βορέως* – borey, shimoliy shamol xudosi, shimolning ramzi, ya'ni Chekka Shimoliy okean ma'nosini ifodalovchi sun'iy yaratilgan nom. 1845-yilda uni London geografiya jamiyati Shimoliy

Muz okeani deb atadi. XVII-XVIII asrlar davomida Muz dengizi, Murmansk dengizi, Shimoliy dengiz, Tatar dengizi deb atalgan.

XIX asrdan boshlab bir qator Yevropa mamlakatlarida Arktika okeani degan nom ham qo'llanilgan. Arktikada XIX asrning 20-yillarida ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan rus dengizchisi, admiral F.R.Litke ham uni Shimoliy Muz okeani deb nomlashni taklif etgan. 1935-yildan boshlab alohida okean sifatida ajratilgan. So'nggi yillarda, janubiy yarim sharda, Antarktika atrofida beshinchi okean – Janubiy Muz okeani ham ajratilmoqda.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Dunyo qit'alari nomlari haqida qisqacha ma'lumot bering.
2. Qit'alar nomi va kishilik jamiyatining rivojlanishi o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligini asoslang?
3. Dunyo okeanlari nomlarining mazmunini izohlang.
4. Antarktika nomi tarkibidagi ma'nolarni izohlang.
5. Dunyo okeanlarini o'rgangan olimlar haqida ma'lumot bering.

2.2. OSIYO TOPONIMIYASI

Reja:

1. Osiyo toponimiyasi haqida umumiy tushuncha.
2. Submintaqalar toponimiyasini farqlovchi xususiyatlar.
3. G'arbiy va Sharqiy Sibir hamda Uzoq Sharq toponimiyasi.

Tayanch so'z va iboralar: toponimik landshaft, submintaqa, Janubi-g'arbiy Osiyo, Markaziy va Sharqiy Osiyo toponimiyasi, G'arbiy Sibir toponimiyasi, Sharqiy Sibir va Uzoq Sharq toponimiyasi, eroniy, arman, gruzin, turkiy, xitoy, yapon, hind, vetnam, kxemer va tay, nenets, ket, xanti va mansi, eskimos, aleut, chukcha, Aziya, Iliada, kun chiqish tomon, Asia Minor.

2.1. Osiyo toponimiyasi haqida umumiy tushuncha

Eng keng tarqalgan kelishuvga ko'ra yerda oltita qit'a mavjud, ya'ni Osiyo, Yevropa, Afrika, Amerika, Avstraliya, Antarktida. Qit'a - (arabcha, bo'lak, qism) yer yuzidagi quruqliklarning atrofidagi orollar bilan birga shartli ravishda ajratilgan qismlari. Quruqlikning eng katta bo'laklari sifatida har bir qit'a nomini o'ziga xos paydo bo'lishi tarixi bor. Qit'alar nomlari kishilik jamiyatining rivojlanishi bilan bevosita bog'liq, ularning har biri yer sayyorasini anglashdek murakkab jarayonlarni o'zida aks etgan. Qit'a tushunchasining yagona tar'ifi mavjud emas, shuning uchun Yer sayyorasidagi qit'alar soni turli ta'riflarga ko'ra turlichadir.

Osiyo – yer sharidagi eng katta qit'a (butun quruqlik maydonining 30 foizini egallagan). Yevrosiyo materigining sharqiy qismi. Osiyo shimoliy yarimsharning barcha geografik mintaqalarini o'z ichiga oladi. Toponim *Asia* shaklida Gomerning "Iliada" asarida tilga olingan (miloddan avvalgi VIII asr). Ushbu termin millet maktabining asoschilari *Fales*, *Anaksimandr*, *Gekatey* (miloddan avvalgi VI asr)

tomonidan ilmiy adabiyotlarga kiritilgan. Dastlab toponim Egey dengizining sharqiy sohillariga nisbatan qo'llanilgan. Keyinchalik ushbu hududda paydo bo'lgan Pergam podsholigini rimliklar Osiyo deb atashgan. Miloddan avvalgi 133 yilda, rimliklar ushbu hududlarni bosib olib Osiyo provinsiyasini tashkil etgan. Geradot asarlarida (mil. avv. V asr) Osiyo deb hozirgi Turkiyaning g'arbiy qismigina ta'riflangan.

Xullas, Osiyo nomi O'rta dengizning sohillariga xos atqli ot hisoblangan. Keyinchalik bu nom sharqiy yerlarga ham yoyilib, umumlashib ketgan va dastlab Quyi Osiyo, so'ngra Buyuk Osiyo nomlari, XVIII - XX asrlarda Kichik Osiyo, Janubi-sharqiy va Janubi-g'arbiy Osiyo, O'rta Osiyo, Markaziy Osiyo singari qit'aning ayrim qismlarini anglatuvchi nomlar paydo bo'lgan. Osiyo – dastlab kichik bir yerning nomi bo'lgan bo'lsa, zamonlar o'tishi bilan sharqqa tomon areali kengayib bordi va eng katta qit'aning umumlashgan nomiga aylandi. Uning Yevropaga eng yaqin qismi Kichik Osiyo – Asia Minor nomini hozirgacha saqlab qolgan.

Mutaxassislar toponimni turlicha talqin qilishgan. Masalan, Aziya shahri nomidan, filosof Aziya ismidan, Aziya vodiysi nomi asos bo'lib xizmat qilgan va hokazo. Osiyo nomi osuri tilidagi asu "kun chiqish tomon", "sharq" ma'nosidagi so'zdan kelib chiqqan degan izoh ham mavjud. Ammo Mesopotamiyada yashagan ossuriylar nima sababdan vatanidan g'arbda joylashgan hududlarga nisbatan sharq so'zini qo'llashgan degan savolga javob topish qiyin. Boshqa talqinda, nom Assuva shaklida Kichik Osiyo yarimorolining uncha katta bo'lmagan g'arbiy hududlariga nisbatan qo'llanishi ta'kidlangan. Yunonlar tomonidan mazkur hududlar bosib olingandan keyin, nom qisman o'zgarib Asiya (Aziya) shaklida talaffuz qilingan.

Buyuk "Ipak yo'li"ning ochilishi, rimliklarning harbiy bosqinlari, yevropaliklarning salib yurishlari natijasida Osiyo haqida ko'plab ma'lumotlar to'plangan. O'rta asrlarda Osiyo haqida o'rtaosiyolik olimlar (Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Muhammad Xorazmiy va boshq.) ham ancha ma'lumotlar yozib qoldirganlar. Xususan, X asr

oxirida yozilgan "Hudud ul-olam" asarida Osiyo geografiyasi o'sha zamonga nisbatan ancha to'g'ri bayon etilgan. Ilk sivilizatsiya markazlari qadimda Osiyoda paydo bo'lgan. Bu yerda asrlar davomida buyuk davlatlar (Bobil, Shumer, Ossuriya, Xarappa, Urartu va boshqalar) hamda saltanatlar (Boburiylar, Usmonlilar) yuzaga kelgan va parchalanib ketgan.

Yana ayrim manbalarda shunday ma'lumotlar ham keltirilgan. Osiyo maydoni kattaligi jihatidan ham, aholisi ko'pligi jihatidan ham birinchi o'rinda turadigan qit'a. Ammo uning nomi qanday paydo bo'lganligi haqida aniq, ishonchli ma'lumotlar yo'q. Taxminlarga ko'ra, unga Yevropa bilan birga ism berilgan. Demak, shu jihatdan ikki qit'ani egiz desa bo'ladi.

Qadimgi Ossuriya davlati (u hozirgi Iroq hududida bo'lgan) tilidagi "asu" so'zi "sharq", "sharqiy o'lkalar yeri" degan ma'noni anglatadi. Yevropaning nomi bu so'zning antonimi "ereba" – "g'arb"dan olingan.

2.2. Submintaqalar toponimiyasining farqlovchi xususiyatlari

Osiyo qit'asi nihoyat murakkab va xilma-xil toponimik landshaftga ega. Shu sababdan, qit'a toponimiyasini submintaqalar doirasida o'rganish maqsadga muvofiq deb hisoblandi.

Janubi-g'arbiy Osiyo – ko'hna sivilizatsiya beshigi hisoblanadi. Janubi-g'arbiy Osiyo mintaqasi tarkibiga Yaqin va O'rta Sharq hamda Kavkazortining 20 mamlakati kiradi. Davlatlar soniga ko'ra mintaqa Osiyodagi eng yirik subregiondir. Janubi-g'arbiy Osiyo hududi shimoliy va sharqiy tomonlarida materikka tutashgan, g'arbiy va janubiy tomonlarida esa katta masofada dengizlar bilan o'ralgan. Undagi Armeniya, Afg'oniston va Ozarbayjondan tashqari boshqa barcha mamlakatlarning dunyo dengizlariga chiqa olish imkoniyatlari Janubi-g'arbiy Osiyo IGO'ning qulayligini ta'minlaydi. Janubi-g'arbiy Osiyoda maydoni va aholisi ko'pligiga ko'ra Eron, Turkiya, Saudiya

Arabistoni, Iroq yirik va aksincha, Baxrayn, Kipr, Qatar kichik mamlakatlari hisoblanadi, Isroil Kipr, Turkiya iqtisodiy jihatdan imkoniyatlari yaxshi va aksincha, Yaman, Afg'oniston nochor mamlakatlar qatorida turadi. Shuningdek, Fors qo'ltiqbo'yi mamlakatlari neft qazib chiqaradigan va undan katta daromad oladigan davlatlardan sanaladi.

Mesopotamiya (ikki daryo oralig'i) – Dajla va Frot daryolari oralig'ida yashagan shumer, akkad, bobil, ossuriylar, O'rtayer dengizidan sharqdagi finikiylar, qadimgi yahudiylar, buyuk Ahamoniylar davlatini barpo etgan qadimgi forslar, ellada va rim madaniyati mintaq toponimiyasida o'z "izlarini" qoldirgan. Ushbu hududda dunyoning uchta asosiy dini paydo bo'lgan.

Mintaqadagi ayrim toponimlarning (Damashq, Bag'dod, Halab) yoshi bir necha ming yilga teng, ularni qaysi tilga mansubligini aniqlash ham qiyin. Iroq davlati hududida xarobalari saqlanib qolgan afsonaviy Babil – "tangri darvozasi", nazarda tutilgan.

Qora va O'rtayer dengizi atrofidagi mamlakatlar toponimiyasida qadimgi davrlarga mansub geografik nomlar hozirgacha saqlanib qolgan. Ularning bir qismi hozirgi Turkiya davlati hududida joylashgan va turk tili ta'sirida shaklan o'zgargan: *Smirna – Izmir, Pergam – Bergama, Selevkiya – Silifke, Sebastiya – Sivas, Galipolis – Galibolu, Trapezund – Trabzon, Antioxiya – Antakya, Aleksandriya – Iskanderun* va boshqalar. Turkiyaning yirik port shahri Istanbul qadimda Konstantinopol, Sargrad, Vizantiya deb ham nomlangan. Toponimist olimlar, Istanbul shahri nomiga grekcha, stin poli – "shaharda, shahar ichi" so'zi asos bo'lgan deb hisoblashadi. Oykonimni turk tilidagi "islom bo'l" so'zi bilan bog'lab izohlash to'g'ri emas.

Mintaqada keyingi davrlarda Arabcha geografik nomlar ko'pincha, ikki so'z hamda qo'shimchadan tarkib topgan: *Shatt al-Arab* – "Arablar daryosi", *Rub al-Holi* – "chorak qismni egallagan cho'l", *Bahr ul-Arab* – "Arabiston dengizi" va boshqalar. Arabcha joy nomlari tarkibida jabal – "tog'", ras – "bo'g'oz", tal – "tepa", nahr, shatt – "daryo", ayn – "buloq", madina – "shahar", rabot – "qo'rg'on, qal'a" kabi toponimik

terminlar ko'p uchraydi. Mutaxassislar mintaq toponimiyasida avliyolar, payg'ambarlar va har xil diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan nomlarning ko'pligini alohida qayd qilishgan. Janubi-g'arbiy Osiyo mintaqasidagi uncha katta bo'lmagan toponimik qatlamlar orasida Iroq, Suriya va Turkiyada kurd, arman va mo'g'ulcha nomlarni uchratish mumkin.

Eron va Afg'oniston toponimiyasi tarkibidagi geografik nomlarning aksariyati eroniy tillarga xos. Eron so'zi oriylar (qadimiy eroncha Aryana – "oriylar mamlakati") qabilasi nomidan olingan. Miloddan avvalgi 550-yilda hozirgi Eronning janubi-g'arbiy hududlarida Fors podsholigi paydo bo'ldi. Yunonlar, keyinchalik Yevropaning boshqa xalqlari Fors nomini mamlakatning barcha qismiga taaluqli deb bilib, uni Forsiya (Persiya) deb atashgan. Fors (ruscha, Persiya) so'zi – mamlakat nomi sifatida uzoq vaqt qo'llanildi va u 1934-yili hozirgi Eron hukumatining rasmiy taklifi bilan Eron nomiga almashtirildi. Eron va Afg'oniston ko'p millatli davlatlar hisoblanadi. Bu holat mintaq toponimiyasida o'z aksini topgan. Eron va Afg'onistondagi geografik nomlarning bir qismi O'rta Osiyo joy nomlariga o'xshash bo'lgan an'anaviy toponimlardan iborat. O'rta Osiyo hamda Eron va Afg'oniston xalqlari o'rtasida qadimdan yaqin aloqalar mavjud bo'lgan. Mintaqa xalqlarining tili, urf-odati, o'tmishi bir-biriga yaqinligi bois, geografik nomlari tanish va tushunarlidir. Tarixiy kitoblarda tilga olingan Xuroson, Sheroz, Nishopur, Astrobod, Hirot, Balx, Mazori-Sharif, G'azna, Kobul, Badaxshon, Hindikush kabi nomlarning ma'no-mazmunini ko'pchilik biladi. Eron va Afg'oniston davlatlari toponimiyasida rud, obod, dasht, ko'h, chashma, iston kabi so'zlar asosiy toponim hosil qiluvchi geografik terminlar hisoblanadi.

Kavkaz toponimiyasini hozirgi vaqtda lisoniy jihatdan uchta asosiy guruhga bo'lish mumkin – arman, gruzin, ozarboyjon. Mutaxassislarning yozishicha, mintaqadagi eng qadimgi geografik nomlar hozirda o'lik hisoblangan tillarga tegishli va ularning asl shaklini tiklash qiyin. Qora dengiz sohillari qadimgi davrlardan boshlab kishilarga

ancha yaxshi tanish bo'lgan. Masalan, qadimgi yunonlar Kolxida vodiysida bir necha shaharlar bunyod etishgan. Ular orasida Dioskuriada (hozirgi Suxumi atrofida), Pitiunt (Pitsunda), Fasis (Rioni daryosining qadimgi yunoncha nomi bilan) kabi shaharlar alohida ajralib turgan.

Armaniston geografik nomlarining tarkibi deyarli bir xil, ularning negizini armancha nomlar tashkil etadi. Hind-yevropa tillar oilasida alohida shoxani tashkil etadigan arman tili bir necha mingyillik tarixga ega. Shu sababdan, uning tarqalish areali ham ancha keng, Armanistonning hozirgi hududidan tashqari, Turkiyaning shimoli-sharqida hamda Eronning shimoli-g'arbida ham armancha nomlar ko'p. Tarixchi olimlarning yozishicha, taxminan miloddan avvalgi IX as o'rtalarida ushbu hududlarda, hozirgi armanlarni ajdodlari bo'lgan urartu qabilalari kuchli Urartu quldorchilik davlatini tashkil etgan.

Armanistonda urartu toponimlari eng quyi qatlamni tashkil etganligi bois, ularni izohlash ancha qiyin. Arxeologik qazishlarda topilgan mixxatli tosh bo'lagidan ma'lum bo'lishicha, Urartu podshosi Argishti I miloddan avvalgi 782-yilda Erabuni qal'asini qurdirgan. O'sha qal'a yonida hozirgi Yerevan shahri vujudga kelgan, qal'a nomi bilan shahar atalgan. Mutaxassislar nomga eri (eriaxi) etnonimi asos bo'lgan deb hisoblashadi. 1936-yilga qadar shahar Erivan, keyincha rasmiy nom sifatida hozirgi mahalliy talaffuzga yaqin bo'lgan, Yerevan shakli qabul qilingan. 1921-yilda Yerevan Armaniston poytaxti deb e'lon qilingan. Mamlakat geografik nomlari tarkibida qadimgi negizdan tashqari kar – "tosh", lich – "ko'l", antar – "o'rmon", avan – "qishlog", spitak – "og", kapuyt – "ko'k", pokr – "kichik", mets – "katta" kabi armancha geografik terminlar ham ko'p uchraydi.

Gruziya toponimiyasi qo'shni Armanistonga nisbatan lisoniy jihatdan ancha xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Gruzinka toponimlardan tashqari mamlakat hududidagi geografik nomlarning bir qismini qadimgi yunoncha (asosan g'arbda), turkiy (Adjariya turklar tasarufida bo'lgan), eroniy (osetinka, mamlakat shimolida), abxazcha joy nomlari

tashkil etadi. Boshqa Mintaqalardagi kabi gruzinka toponimlarning aksariyati mahalliy geografik terminlar yordamida shakllangan.

Gruzinka joy nomlari tarkibida tskali, tsxali – "daryo", tba – "ko'l", ru – "kanal", leta – "tog", klde – "qoya", kedi – "tizma", vake – "tekislik", tsixe – "qal'a", kalaki – "shahar", sapeli – "qishloq", axali – "yangi", dzveli – "eski", tetra – "oq" kabi toponimik terminlar uchraydi. Masalan, mamlakat poytaxti Tbilisi (tbili – "issiq") shahrining nomiga ham geografik termin asos bo'lib xizmat qilgan. Shahar issiq buloq yonida barpo etilganligi uchun shunday atalgan. Mamlakat toponimiyasi tarkibidagi bir qator nomlarning paydo bo'lishi fitonim va zoonimlar bilan bog'liq. Gruziyadagi Kaxetiya, Svanetiya, Imeretiya kabi tarixiy viloyatlar nomlariga etnonimlar asos bo'lgan.

Mutaxassislarning fikricha, Ozarbayjondagi eng quyi toponimik qatlam eroniy tillarga tegishli. Mamlakat joy nomlari tarkibida ob – "suv", obod – "shahar" kabi eroniy tillarga xos geografik terminlar ko'p uchraydi. Tog'li Qarobog' viloyatida esa armancha toponimlarning salmog'i katta. Ozarbayjoncha joy nomlarning asosini su – "suv", chay – "soy, daryo", gyol – "ko'l", dag' – "tog", gala – "gal'a", gara – "gora", aq – "oq", demir – "temir" kabi turkiy geografik terminlar tashkil etadi. Mamlakat hududidagi turkiy toponimlar keyingi tarixiy davrlar mahsuli degan fikrga javoban ayrim mutaxassislar turkiy (ozarbayjoncha) geografik nomlarning Mintaqada qadimdan mavjudligi va ularni milodning ilk asrlarida eroniy nomlar bilan bir davrda shakllangan deb hisoblashadi.

Ozarbayjon poytaxti Boku (ozarbayjoncha Baki) shahrining nomi ana shunday tarixiy nomlar sirasiga kiradi. U dastlab V asr yozma manbalarida, keyinchalik IX-X asrlarda Sharq geograflari (Istaxriy, Mugaddasiy, Mas'udiy) asarlarida qayd etilgan. Qadimgi nomning ikkita o'zaro yaqin talqini mavjud. Birinchisi, baki qadimgi turkiy tilde – "tepa, do'ng". Ikkinchisi, nomga qadimda Apsheron yarimorolida yashagan va otashparastlikka e'tiqod qilgan, bagana (bag'ana) etik guruh nomi asos bo'lgan.

O'rta Osiyo va Qozog'iston toponimiyasi ko'p asrlik tarixga ega. Mintaqada hozirgacha aniqlangan va saqlanib qolgan joy nomlarining eng quyi qatlami eroniy tillarga xos. Ular mintaqaning barcha hududlarida, Pomir tog'laridan to Turon tekisliklarigacha keng tarqalgan. Ma'lumki, O'rta Osiyo hududida turkiy nomlar ham juda qadimiy davrlarda shakllangan. Masalan, O'rta Osiyoni qadimiy turkiy toponimiyasini maxsus o'rgangan Sh.S.Kamoliddinning yozishicha, kelib chiqishi turkiy bo'lgan nomlar juda qadim davrlardan buyon, ushbu hududda keng tarqalgan va ular ilk o'rta asrlarda son jihatdan sharqiy eroniy tillarga xos bo'lgan toponimlardan keyin ikkinchi o'rinni egallagan. Turkiy toponimlar o'rta asrlardan boshlab to hozirga qadar mintaqa toponimiyasining eng baquvvat hamda barcha hududlarda keng tarqalgan geografik nomlar qatlamini tashkil etadi.

O'rta Osiyoning boshqa hududlariga nisbatan Yettisuv, Tyan-Shanning ichki qismlari va Qozog'istonning dasht mintaqasida azaldan turkiy nomlar ko'p bo'lgan. Turkiy toponimlarning shakllanishida o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Mutaxassislarning yozishicha, turkiy toponimlar ko'pincha geografik terminlar yordamida paydo bo'lgan va bu holatni olimlar mahalliy xalqlarning yashash tarzini bevosita ularni o'rab turgan tabiat bilan chambarchas bog'liqligi bilan izohlashgan.

O'rta Osiyo toponimiyasining shakllanishida faol qatnashgan ayrim toponimik terminlar.

7-jadval

Toponimik terminlar	Tillar			
	Turkman	Qozoq	Qirg'iz	Tojik
daryo	chay	jilg'a	jilg'a	daryo, rud
suv	suv	su	Suu	ob
tog'	dog'	tau	Too	ko'h
qum	gum	qum	qum	reg
buloq	bulag'	bulaq	bulaq	chashma
shahar	qala	qala	shaar	shahar
yangi	yangi	jana	jani	nav
eski	kene	eski	eski	ko'hna

Ta'kidlash joizki, mintaqa toponimiyasining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shuki, joy nomlari tarkibida etnonimlar salmoqli o'rin egallaydi. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, o'tmishda ularning soni bundan ham ko'p bo'lgan. Masalan, X-IX asrning oxirlarida Zarafshon vodiysini o'rgangan rus olimlari tomonidan yozib olingan 1300 aholi punkti nomi orasida 900 dan ortiq etnonim borligi qayd qilingan.

Qozog'iston Respublikasi toponimiyasi. Qozog'iston toponimik landshafti nihoyatda xilma-xil. Mamlakat hududidagi geografik nomlar shimoldan janubga qarab o'zgarib boradi. Toponimist olimlarning yozishicha, mamlakatning shimoliy hududlaridagi toponimlar ko'proq Sibir mintaqasidagi nomlarga o'xshaydi, janubiy hududlarda esa O'rta Osiyoga xos bo'lgan nomlarni ko'rish mumkin. Qozog'istonda turkiy (qozoqcha) nomlardan tashqari so'g'diy, mo'g'ul, arab, ruscha toponimlar ham uchraydi. Mutaxassislarning respublika hududidagi eng qadimgi va quyi geografik nomlar qatlamiga Chimkent, Jarkent, Mankent, Tekes kabi so'g'diy toponimlarni kiritishgan.

Qozoqcha nomlar respublikaning g'arbiy va janubiy qismlarida keng tarqalgan. Mintaqadagi shahar va ovullar nomlarini ko'pincha, suv obyektlari, relyef shakllari, o'simliklar, tog'lar va yaylovlar nomlari bilan o'zaro aloqadorligi (Ko'kshetov, Qarag'anda, Jezqazgan, Balqash va hokazo) mahalliy aholining turmush tarzi bilan bog'liq. Respublikada slavyan (rus) tillari asosida shakllangan toponimlar (Ust-Kamenogorsk, Pavlodar, Semipalatinsk va hokazo) ham ko'p. Xususan, mamlakatning shimoliy va sharqiy qismida bunday nomlarning paydo bo'lishida, o'tgan asrning o'rtalarida qo'riq yerlarni o'zlashtirilishi va sanoatlashgan shaharlarni barpo etilishi sabab bo'lgan.

Mintaqa hududida boshqa tillar negizida paydo bo'lgan yoki o'zgartirilgan nomlarni ham uchratish mumkin. Masalan, Qozog'istonning hozirgi poytaxti Astana shahri qisqa vaqt ichida bir necha bor o'z nomini o'zgartirdi. Dastlab u Oqmo'la (qozoqcha, mo'la – "qabr, mozor") nomi bilan 1830-yilda paydo bo'lgan. Oradan ikki yil o'tgandan keyin, ya'ni 1832-yili aholi punktiga okrugning ma'muriy

markazi sifatida shahar maqomi berilgan va nomning qozoqcha asosi saqlangan holda Akmolinsk deb o'zgartirilgan. Qozog'istondagi qo'riq yerlarni o'zlashtirishda shaharning o'rnini ta'kidlash maqsadida, unga 1961-yili Selinograd (ruscha, Selina – "qo'riq", grad – "shahar") nomi berilgan. Respublika mustaqillikka erishgach 1992 yil SSSR parchalanganidan keyin shaharga uning tarixiy nomi Oqmo'la qaytarib berildi. 1997 yilda Qozog'iston poytaxti Olmaotadan yana Oqmo'laga ko'chirildi. 1998 yilda poytaxtga yangi nom tanlash uchun respublika miqyosida tanlov e'lon qilindi, unda Ostona (Astana) nomi g'olib chiqdi, bu poytaxt so'zini anglatadi. Shundan keyin 2019 yilga qadar shunday ataldi. 2019 yil mart oyida Qozog'istonning birinchi prezidenti Nursulton Nazarboyev iste'foga chiqdi. Ertasi kuni prezident vazifasini bajaruvchi Qosim-Jo'mart To'qayev poytaxt nomini uning sharafiga Nur-Sulton deb o'zgartirishni taklif qildi. 23 mart kuni bu haqdagi farmon imzolandi va Qozog'iston Konstitutsiyasiga o'zgartirish kirituvchi qonun qabul qilindi. Shahar nomi o'zgargan bo'lsa-da, poytaxt aholisi astanaliklar deb nomlanishda davom etishi, shuningdek, shaxsiy hujjatlarni o'zgartirish shart emasligi qayd qilindi. 2022 yili «Jana Kazaxstan» (Yangi Qozog'iston) partiyasi deputatlaridan bir guruhi sentabr oyi boshida shaharga avvalgi nomini qaytarish tashabbusi bilan chiqishdi. Parlamentariylar «odam tirikligida (ya'ni Nursulton Nazarboyev) uning nomi bilan shaharni nomlash to'g'ri bo'lmaydi» degan xulosaga kelishgan. Shundan so'ng shaharga avvalgi nomini qaytarish g'oyasi parlament deputatlari tomonidan ilgari surildi, uni prezident Qosim-Jo'mart To'qayev va Konstitutsiyaviy kengash qo'llab-quvvatladi va o'zgarish Konstitutsiyada mustahkamlandi. 17 sentabrdan Qozog'iston poytaxti Ostona deb nomlandi. Shu tariqa, poytaxt nomi keyingi 30 yil ichida to'rt marotaba o'zgartirilgan, ya'ni 1992 yildan hozirga qadar to'rtinchi marta nomini o'zgartirdi.

Tojikiston Respublikasi toponimiyasi. Tojikiston hududidagi toponimlarning kelib chiqishi ancha murakkab. Tojik tili hind-yevropa tillar oilasining eron guruhiga mansubligi bois respublika toponi-

miyasining asosiy qismini eroniy (tojikcha) nomlar tashkil etadi. Tojikiston turkiy tilli davlatlar bilan chegaradosh va bu holat joy nomlarida o'z aksini topgan. Respublikaning barcha hududlarida turkiy (o'zbekcha, qirg'izcha) toponimlarni uchratish mumkin. Xususan, O'zbekiston bilan chegaradosh bo'lgan, So'g'd viloyati toponimiyasi tarkibida o'zbekcha nomlarning salmog'i ancha katta.

Mutaxassislar fikricha, mintaqada o'zbekcha nomlarning ko'plab uchrashi hamda keng tarqalishiga tojik va o'zbek xalqlarining qadimiy aloqalari, siyosiy-iqtisodiy, madaniy va yaqin qo'shnichilik munosabatlari sabab bo'lgan. O'zbekcha nomlar son jihatdan tojikcha toponimlardan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi va tarqalish areali ham ancha keng.

Respublikaning Tog'li Badaxshon viloyatida qirg'izcha va Pomir tillari mikro guruhiga (vanj, yazg'ulom, shug'non, rushon, vaxon, bartang) kiruvchi tillarda ham nomlar mavjud. Ta'kidlash lozimki, Shimoliy Tojikistondagi Yag'nob vodiysida qadimiy va hozirda kam sonli aholi so'zlashadigan yag'nob tilida ayrim relikt joy nomlari uchraydi. Mutaxassislar, hozirgi yag'nob tilini qadimiy so'g'd tilining dialektlaridan biri deb hisoblashadi. So'g'd tili to'la saqlanib qolmagan ham, hozirgi tojik tilida yaratilgan joy nomlarining tarkibida genetik jihatdan so'g'd tiliga mansub bo'lgan terminlar ko'plab topiladi.

Tojikiston poytaxti Dushanbe shahri nomining o'ziga xos tarixi bor. O'rta va Markaziy Osiyo hududida hafta kunlari (yakshanba, dushanba, seshanba, chorshanba, panjshamba, juma, shanba) nomi bilan atalgan aholi punktlari ko'p. Mahalliy aholi hayotida muhim o'rin egallagan bozor haftani ikkinchi kuni bo'lgan va bu voqea aholi punktini nomlashda asos vazifasini bajargan. Shahar nomi 1929-yili Stalinobod deb o'zgartirilgan va 1961-yili uning avvalgi tarixiy nomi qayta tiklangan.

Tojikcha geografik nomlar tarkibida ko'pincha deh (qishloq), guzar, dovon, ob, obod, reg (qum), garm, buzurg (katta), dara, tangi, dasht, ko'hna (eski), qal'a, qo'rg'on kabi toponimik terminlari uchraydi

va ular joy nomlari yaratishda ancha faol terminlar hisoblanadi. Masalan, Dehinav, Surxob, Qal'ai Xumb, Qo'rg'ontepa, Fayzobod, Registon va boshqalar.

Qirg'iziston Respublikasi toponimiyasi. O'rta Osiyoning boshqa mintaqalariga nisbatan Qirg'iziston toponimiyasi o'ziga xosligi bilan alohida ajralib turadi. Respublika toponimiyasi tarkibida turli tillarga xos bo'lgan toponimlar salmog'i katta va ular har xil yo'llar va sabablar bilan paydo bo'lgan. Mintaqa geografik nomlari tarkibida qozoq tili elementlari ancha ko'p va bu holat ularni qadimdan yaqin qo'shni xalqlar bo'lganligidan dalolat beradi. Masalan, Terskey Alatau – qozoqcha, Terskey Alatau – qirg'izcha, Ichkiltau – qozoqcha, Echkilutoo – qirg'izcha va hokazo.

Sof qirg'izcha nomlardan tashqari respublika hududida arab, mo'g'ul, rus va boshqa boshqa tillardan o'zlashgan so'zlardan tashkil topgan toponimlarni ham uchratish mumkin. Chunonchi, XIX asrning oxirida hozirgi Qirg'iziston hududi Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shib olingandan keyin Talas va Chu vodiylariga Rossiya va qisman Ukrainadan ko'plab slavyan xalqlari ko'chib kelib o'rnatilgan va ular o'zlari bilan birga joy nomlarini ham olib kelishgan. Slavyan tillaridan kelib chiqqan geografik nomlar Talas vodiysida Pokrovka, Ivanovo, Alekseevka, Chu vodiysida Stavropolka, Bistrovka, Issiqko'l vodiysida Ribache, Ananevo, Grigorevka ana shu tarzda paydo bo'lgan. Qirg'izistonda mo'g'ul tili negizida shakllangan joy nomlari ko'p va ularning aksariyatini gidronimlar tashkil etadi. Norin, Kyokymeren, Toluk, Jungal va hokazo. Mintaqada, mo'g'ulcha nomlarning ko'pligini qirg'iz va mo'g'ul tilining o'zaro yaqin hududda paydo bo'lganligi bilan izohlash mumkin. Bunday yaqin qo'shnichilik geografik terminlarni ham bir tildan ikkinchisiga o'tishini ta'minlagan.

Qirg'iziston mustaqillikni qo'lga kiritgandan keyin shahar va qishloqlarni qayta nomlash borasida jiddiy tadbirlarni amalga oshirdi. Olib borilgan milliy toponimik siyosat natijasida, slavyan (rus) tillarga xos nomlarning soni keskin kamaydi. O'zgartirilgan nomlar qatoriga

respublika poytaxti Bishkek shahri nomini ham kiritish mumkin. Hozirgi Bishkek o'rnida 1825-yili Qo'qon xonligi tomonidan Pishpak (qo'qonlik tarixchilar asarlarida Pishkak) qal'asiga asos solingan va 1926 yilgacha shu nom bilan atalgan.

1926-yili shaharga sobiq sho'rolar harbiy qo'mondoni va davlat arbobi M.V.Frunze nomi berilgan. 1991-yili mamlakat poytaxti nomi o'zgartirildi va Bishkek deb qayta nomlandi. Qirg'iz toponimisti Ye.Qo'ychiboyev toponimni «besh tepa» deb ta'riflagan. Qirg'izistonni qo'shni Tojikiston bilan chegaradosh mintaqasidagi oronim va gidronimlar asosan qirg'izcha nomlarga ega bo'lsa, oykonimlarni shakllanishida esa tojik tili muhim rol o'ynagan.

Turkmaniston Respublikasi toponimiyasi. Turkmaniston joy nomlarining asosiy qismini turkiy (turkman) tillardan kelib chiqqan nomlar tashkil etadi. Respublika toponimiyasi tarkibida tabiiy omillar asosida shakllangan geografik nomlar (yaylov, qum, quduq, buloq) keng tarqalgan Nebitdog', Kopedog' va boshqalar misol bo'ladi. Turkmanistonda forsiy (eron) tillardan kelib chiqqan geografik nomlar ham ko'p. Masalan, Feruza, Sumbar, Bodxiz, Murg'ob, Herirud, Serhedobod, Lebap, Chorjuy kabi nomlar shular jumlasiga kiradi. Masalan, tarixiy manbalarda Hirot bilan Saraxs oralig'i hozirgi Turkmaniston bilan Afg'oniston chegarasidagi uncha baland bo'lmagan qirlar Bodxiz nomi bilan ataladi. Bodxiz so'zi fors tilida bod – “shamol”, xez – “turmoq”, ya'ni “shamollar makoni”, “sershamol joy” kabi ma'nolarni anglatadi.

Forsiy tillardan kelib chiqqan geografik nomlar (gidronimlar, oykonimlar, oronimlar) eng quyi qatlamni tashkil etadi va ularni respublikaning janubiy qismida ko'proq uchratish mumkin. Arab (Xo'jamboz, Imombobo va slavyan (rus) tilidan (Krasnovodsk, Udarnik, Pogranichnik) o'zlashgan nomlar ham bor, ammo ular son jihatdan ancha kam. Turkmanistonda mustaqillik yillarida olib borilgan milliy toponimik siyosat natijasida turkmancha nomlar soni ancha ko'paydi.

Turkmaniston poytaxtiga 1881-yili asos solingan va unga voha markazi bo'lgan Ashgabad qishlog'ining nomi asos bo'lib xizmat qilgan. Shahar nomi 1919 yilga qadar Asxabad shaklida yozilgan. U dastlab Ahaltaka vohasi markazi, keyinchalik Kaspiyorti viloyati markazi hisoblangan. 1919-yili shahar nomi Poltoratsk (Turkiston Respublikasi Xalq Xo'jaligi Kengashi raisi N.G.Poltoratskiy (1888-1918) sharafiga) deb o'zgartirilgan. 1924-yili Turkmaniston SSR tashkil etilgan so'ng Poltaratsk poytaxtga aylangan. 1927-yili shaharga uning tarixiy nomi Ashgabad qaytarib berilgan. Toponimist olimlar (H.Hasanov, S. Ataniyazov) shahar nomini "havas qiladigan joy" deb ta'riflashgan.

Markaziy va Sharqiy Osiyo toponimiyasi ko'p tilli va qadimiyligi bilan ajralib turadi. Markaziy Osiyoda joylashgan Mo'g'ulistonning toponimiyasi hozirgacha kam o'rganilgan. Mavjud nomlarning mutlaq ko'pchiligi mo'g'ulcha va ularni izohlash qiyin emas. Shu bilan birga ta'kidlash joizki, har qanday boshqa mamlakatlardagi kabi ushbu hududda ayrim talqin qilishi qiyin yoki maxsus etimologik tadqiqotlarni talab qiladigan murakkab geografik nomlar ham uchraydi. Shu sababdan, Mo'g'uliston tarixi va geografiyasidan yaxshi xabardor bo'lmasdan turib ularni izohlash ancha murakkab masala.

Mutaxassislar Mo'g'ulistonni toponimik oqimlar chorrahasida (tungus-manjur, turkiy, ket, hind-yevropa) joylashgan davlat deb hisoblashadi. Ularning fikricha, mamlakat geografik nomlarida turli tillarda so'zlashuvchi xalqlarning "izi" bor. Bu xalqlar hozirda ushbu hududda yashamasa ham, ammo nomlar o'tmishdagi voqea-hodisalarning tarixiy guvohi sifatida saqlanib qolgan. Masalan, eng so'nggi toponimik qatlamlaridan biri sifatida e'tirof etilgan tibetcha toponimlarni Mo'g'uliston hududida keng tarqalishiga buddizm-lamaizm dinini kirib kelishi sabab bo'lgan. Shu bois, bu toponimik qatlam tarkibida diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan nomlar ko'p.

Mahalliy xalqning ko'chmanchi chorvador hayot tarzi mamlakatda o'ziga xos nomlar va geografik terminlarning paydo bo'lishiga sabab

bo'lgan. Masalan, ko'chmanchi chorvador bo'lgan mo'g'ullar uchun gidrografik va orografik obyektlarni aniq belgilash nihoyatda muhim ahamiyat kasb etgan. Shu sababdan, mamlakat toponimiyasi tarkibida *ula* – "tog'", bulag' – "buloq", *daban* – "dovon", *gol* – "daryo", *muren* – "katta sersuv daryo", *nur* – "ko'l", *gov* – "cho'l", *xoto* – "shahar" kabi geografik terminlar alohida o'rin egallaydi. Mo'g'uliston toponimiyasi tarkibida antropotoponimlar kam va ular ham keyingi davr mahsuli hisoblanadi. Etnonimlar esa toponimlar tarkibida mamlakatning barcha hududlarida uchraydi. Turkiy xalqlarning urug' va qabilalari nomlari bilan bog'liq bo'lgan etnotoponimlar ko'proq mamlakatning g'arbida, mo'g'ul etnonimlari asosida shakllangan nomlar esa mamlakatning sharqiy qismida ko'p tarqalgan.

Xitoy davlati katta hududga ega bo'lishi bilan birga, toponimik jihatdan ham nihoyat xilma-xillik kasb etgan. O'zbek tilida Xitoy so'zi so'ngi asr davomida davlat nomi sifatida ko'proq ishlatilib, mamlakatni O'rta Osiyoda qadimdan qo'llanib kelgan va an'anaviy bo'lib qolgan Chin so'zidan g'olib chiqdi. Chin so'zini endilikda tarixiy adabiyotlarda hamda chin so'zidan yasalgan turdosh otlar (chinni idish, chinni gul, chinni kaptar va hokazo) tarkibida uchratish mumkin.

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, kelib chiqishi xitoycha bo'lgan geografik nomlarning asosiy qatlami mamlakatning sharqiy qismiga to'g'ri keladi. Ushbu hududda joy nomlari juda qadimiy davrlarda shakllangan va ularning asosiy qismi qadimgi xitoy sivilizatsiyasi (miloddan avvalgi III asr) davriga to'g'ri keladi. Xitoycha geografik nomlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ular asosan bir xil toponim hosil qiluvchi aniqlagichlar yordamida paydo bo'lgan va ikki yoki uch tarkibiy qismlardan tashkil topgan. Ma'lumki, Xitoy ierogliflari uzoq tarixiy davr davomida shaklan kam o'zgargan. Shu boisdan, ierogliflar yordamida tarixiy hujjatlarda bitilgan qadimiy toponimlarning aksariyati asl holida bizgacha yetib kelgan. Xan (xitoylar o'zlarini shunday atashadi) tili va uni dialektlarida yaratilgan

toponimlarning ko'pchiligi geografik obyektning hududiy joylashuvi va tabiiy sharoitini o'zida aks etgan.

Mamlakat geografik nomlari tarkibida *shan'* – “tog'”, *fu* – “tepa”, *fin* – “qir”, *sya* – “vodiy”, *an'* – “qirg'oq”, *xe*, *shuy*, *xa* – “daryo”, *tszyan* – “katta daryo”, *chi*, *xo* – “ko'l”, *tszin* – “katta shahar”, *tun'* – “qishloq”, *pu* – “yo'l” kabi terminlar hamda *da* – “katta”, *chjun* – “o'rta”, *shan* – “yuqori”, *nan'* – “janub, janubiy”, *bey* – “shimol, shimoliy” kabi aniqlovchi qo'shimchalar ko'p takrorlanadi. Xitoyda kompartiya hokimiyati o'rnatilgandan so'ng, mamlakat hududida kommunistik mafkurani targ'ib qiluvchi nomlar soni ko'paygan bo'lsa ham, ammo keng tus olmadi va eng muhimi tarixiy toponimlar asl holida saqlanib qolindi. Tibet va unga chegaradosh hududlarda tibet toponimlari tarqalgan. Tibet joy nomlari tarkibida *gan* – “past tog' (nagore)”, *ganri* – “qorli tog'”, *ron*, *rong*, *long* – “vodiy”, *tang* – “dasht”, *nag* – “o'rmon”, *tsang-po* – “daryo”, *tso* – “ko'l”, *dzong* – “shahar”, *yul* – “mamlakat” kabi geografik terminlar ko'p uchraydi.

Lama cherkovi tomonidan diniy e'tiqodlar bilan bog'liq nomlar keng targ'ib qilingan. Mahalliy kartalarda diniy terminlar (bogdo – “mugaddas”, chindman – “tumor”, mandal – “qurbonlik idishi”, sum – “masjid” va hokazo) asosida shakllangan toponimlarni ko'plab topish mumkin. Geografik kartalarda Tibet toponimlari bilan birga ko'pincha, ularning xitoycha va mo'g'ulcha shakllari ham qo'llaniladi.

Ta'kidlash joizki, Koreya yarimoroli toponimiyasi bir xilligi bilan ajralib turadi. Buni mahalliy aholining etnik tarkibini bir xilligi va geografik nomlarning qadimiyligi bilan izohlash mumkin. Koreya so'zi o'zbek tilida Koriyo, Quriya, Ko'riya kabi shakllarida yozilgan, ammo ular kun talabiga javob bermaganligi sababli davlat hamda xalq nomini Koreya va koreys deb atash ma'qul topilgan.

Koreys toponimlari tarkibida *ak* – “tog'”, *gan* – “daryo”, *xo* – “ko'l”, *to* – “orol”, *kok* – “vodiy”, *san* – “qal'a”, *chxon* – “manzilgoh”, *li* – “qishloq”, *de* – “katta”, *go* – “baland” kabi toponim hosil qiluvchi geografik terminlar ko'p uchraydi. Koreya Xalq Demokratik

Respublikasida kommunistik g'oyalarning hukmronligi tufayli mafkuraviy nomlar bilan birga, geografik obyektlarni partiya dohiylari nomlari bilan atash keng tus olgan.

Yaponiya (yaponcha Nippon, Nixon – “quyoshli o'lka”. Epitet nomi, “kun chiqar mamlakati”) toponimiyasi o'ziga xosligi va boshqa mamlakatlar geografik nomlaridan alohida farq qiluvchi belgilari bilan ajralib turadi. Bir millatli mamlakat hisoblangan Yaponiya, o'ziga xos tarixiy yo'lni bosib o'tgan. Yaponlar o'zlarini nixondzin – “quyoshli o'lka odamlari” deb atashadi. Mintaqa geografik nomlarning shakllanishida mamlakatning orollarda joylashganligi va uzoq muddat tashqi dunyodan ajralgan holda rivojlanganligi sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Xitoy ieroglifik yozuvi (yaponcha, kandzi – “xitoy yozuvi”), Yaponiyaga IV-V asrlarda kirib kelgan va o'sha davr ziyolilari uchun o'rganish majburiy hisoblangan. Keyinchalik ierogliflar bilan bir qatorda ularning xitoycha o'qilishi (“on”) ham muayyan fonetik o'zgarishlarga uchragan holda o'zlashtirilgan. Bunday o'zlashtirish qadimiy yapon tilida mavjud bo'lmagan bir qator so'z va nomlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan.

Ayni paytda ierogliflarning ma'no jihatdan mos keladigan yaponcha o'qilish shakli (“kun”) ham paydo bo'lgan. Yaponiyaning o'zida ijod qilingan ierogliflarning barchasi faqat “kun” usulida, yaponcha o'qiladi. Ierogliflarning fonetik qo'llanishi milliy yozuvning paydo bo'lishiga imkon yaratgan. Yaponcha so'zlarni ifoda etish uchun, ba'zi ierogliflar bo'g'inli belgi sifatida qo'llanilgan va ular hech qanday ma'no kasb etmagan. Shu sababdan, ierogliflar yordamida yozilgan so'z va nomning yaponcha ma'nosi, uning xitoycha shaklidan tamoman farq qilgan. Bu usulda yozilgan nomlar ko'pincha boshqacha ma'no-mazmun kasb etgan va ularning asl etimologiyasini tiklashning iloji yo'q.

Mamlakat toponimiyasi tarkibida, yaponcha nomlar mutlaq ko'pchilikni tashkil etadi. Shu bilan birga, shimoliy hududlarida (oroli) mamlakatning eng qadimiy aholisi hisoblangan aymlar (50 ming kishi

atrofida) tiliga xos nomlarni uchratish mumkin. Ta'kidlash joizki, mutaxassislar Yaponiya geografik nomlarining shakllanishida ayn toponimlari o'rini turlicha baholashgan. Mamlakat joy nomlari tarkibida *yama*, *dzan*, *sen* – “tog’”, *dasi* – “qoya”, *tapi* – “vodiy”, *gama* – “qirg'oq”, *sima* – “orol”, *koti* – “tepa”, *gava*, *sen* – “daryo”, *ike* – “ko'l”, *kyo* – “katta shahar, poytaxt” kabi xalq geografik terminlari ko'p uchraydi. Yaponiyaning eng yirik orollari (*Xokkaydo*, *Xonsyu*, *Sekoku*, *Kyusyu*) nomlari mamlakatda o'rta asrlarda mavjud bo'lgan, shu sababdan, ushbu toponimlar tarkibida *syu*, *do*, *koku* – “viloyat, provintsiya” kabi ma'nolarni anglatuvchi sinonim so'zlar mavjud.

Janubiy va janubi-sharqiy Osiyo toponimiyasi. Tropik mintaqada joylashgan janubiy va janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari toponimiyasi kam o'rganilgan. Mintaqada joy nomlari lisoniy jihatdan turli tillarga tegishli, ularda o'ziga xos tropik tabiat va murakkab relyef shakllari o'z aksini topgan. Binobarin, mintaqaning ko'p tilli toponimiyasi yer yuzidagi eng murakkab toponimik tizimlaridan biri hisoblanadi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, miloddan avvalgi III asrda Hind daryosi vodiysida Mohenjodaro va Xarappa kabi yirik shaharlar paydo bo'lgan. Bu shaharlarning aholisi 100 ming kishiga yetgan. Mutaxassislarning fikricha, oriylar tomonidan Hindiston istilo qilingandan keyin, miloddan avvalgi I mingyillikdan boshlab, qadimgi hind sivilizatsiyasi ancha tez rivojlangan. O'tmishda eroniy zabon qabilalarning umumiy nomi bo'lgan oriyon so'zi “kelgindi, begona, boshqa yerlik” ma'nolarini anglatgan bo'lsa, keyinchalik vaqt o'tishi bilan bu so'zning ma'no-mazmuni o'zgarib, “xo'jayin, aslzoda” ma'nosini kasb etgan.

Mintaqadagi geografik nomlarning bir qismi qadimgi hind tili, sanskrit (*Hind*, *Gang* – “daryo”, *Braxmaputra* – “xudo Braxma farzandi”, *Jamna* – “egizak”, *Mal'div* – “baland orollar”, *Lakkadiv* – “yuz ming orollar” va hokazo), bilan bog'liq. Sanskrit (qadimgi hindcha, sam skrt – “mukammal, sayqallangan”) – hind-yevropa tillari oilasiga kiruvchi qadimiy hind tillardan biri. Sanskrit tili asosida bir

qator hozirgi zamon tillari (hind, bangol, urdu, panjob va boshqalar) shakllangan. Masalan, tarkibida pur – “shahar” termini bo'lgan nomlarni (*Kanpur*, *Nagpur*, *Shohjahonpur*, *Lalitpur* va hokazo) kiritish mumkin.

Ma'lumki, mintaqada hinduizm va buddizm dinlari keng tarqalgan. Shu sababdan, sanskrit va keyinchalik uning asosida shakllangan tillarga xos toponimlarni Hindixitoy va Zond orollarida (Sumatra, Yava, Siam qo'ltig'i, Singapur va boshqalar) ham uchratish mumkin. Pokiston va Hindistonda tarkibida eroniy tillarga xos bo'lgan obod – “shahar” termini (Haydarobod, Feysalobod, Allohobod, Ahmadobod va boshqalar) bo'lgan toponimlar ko'p. Bunday toponimlarni paydo bo'lishini, o'rta asrlarda islom dini tarqalishi hamda XX asr boshlarigacha mintaqada fors tilini keng ommalashganligi bilan izohlash mumkin.

Himolay tog'lari atrofidagi hududlarda tibetcha (*Kanchenjanga* – “qorni beshta katta xazinasi”, *Dardjiling* – “muqaddas lama yeri”), nepalcha (*Katmandu* – “yog'ochdan qurilgan” kabi nomlar uchraydi. Hindiston janubida qadimiy dravid (telugu, tamil, gond va boshqalar) tillariga (Devakotay, Pudukkotay) mansub toponimlar tarqalgan. Shri-Lanka orolidagi toponimlarning aksariyati singal tili (*Shri-Lanka* – “xudo yorlaqagan yer”, *Kolombo* – “bandargoh”, *Pidurutalagala tog'i* – “xatarli qoya”) asosida shakllangan.

Myanma toponimiyasi tarkibida *nam* – “daryo”, *ye* – “suv”, *loy*, *ngm'ya* – “tog'”, *to* – “o'rmon”, *meng* – “shahar”, *van* – “qishloq” kabi geografik terminlar ko'p uchraydi. Myanmadagi geografik nomlarning bir qismi (Chauchi – “katta tosh”, Shuedaun – “oltin cho'qqi”, Yuadjji – “suv bo'yidagi qishlog'” va hokazo) tuzilish jihatdan sodda va tushinishi oson bo'lgan oddiy so'zlardan tashkil topgan. Kelib chiqishi jihatidan myanma tiliga xos bo'lgan toponimlarni mamlakat hududidan tashqarida ham (Hindiston, Bangladesh) uchratish mumkin.

Hindixitoy yarimorolida vetnam, kxemer va tay tillariga mansub toponimlar nisbatan keng tarqalgan. Ko'p asrlik Xitoy istilosi va

xitoylashtirish siyosati Vetnam toponimiyasiga kuchli ta'sir o'tkazgan. Shu sababdan, Vetnam nomlari tarkibida xitoycha siyosiy-ma'muriy hamda geografik terminlarni ko'rish mumkin. Ba'zi hollarda parallel ravishda vetnam va xitoycha nomlar qo'llaniladi. Vetnam toponimlari tarkibida *xa* – “daryo”, *xo* – “ko'l”, *suy* – “suv” kabi xitoycha geografik terminlar uchraydi. Vetnamcha nomlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri, sifatdan oldin turuvchi termin aniqlovchi mavqega ega. Masalan, *Song-Xong* – “qizil daryo”, *Nui-Kao* – “baland tog'”, *Xo-Tey* – “g'arbiy ko'l”, *Nui-Kon-Von* – “fillar tog'i” va hokazo. Bu toponimik model, vetnam va xitoy geografik nomlari orasida farqlovchi xususiyat hisoblanadi.

Tailand davlati hududidagi geografik nomlar o'zining uzunligi bilan alohida ajralib turadi. Bunga Nakxonsitxammarat, Nakxonrat-chasima, Ubonratchatxani kabi aholi punktlari nomlari misol bo'ladi. Malayya toponimiyasi Malayziya va Indoneziyada (Kalimantan – “mango daraxti mamlakati”, Bandung – “to'g'on”, Bandjarmasin – “sersuv”, Kuala-Lumpur, Kuala-Lepis, Kuala-Trenganu, kuala – “quyi, etak”, ikkinchi qismi – gidronim va boshqalar) keng tarqalgan.

Dunyodagi eng katta Malay arxipelagida (17,5 ming orol) joylashgan Indoneziya (“orollardagi Hindiston”)da 150 yaqin elat va etnik guruh yashaydi. Mamlakat aholisining asosiy qismi malayya – polineziya til oilasining indonez guruhida so'zlashadi. Bulardan eng yiriklari yavaliklar, sundlar, tagallar, maduralar, batakalar, achelar, dayaklar va boshqalar. Binobarin, orollarda o'ziga xos geografik nomlar shakllangan. Mamlakat toponimiyasi tarkibida karta – “qal'a, go'r- g'on”, bang – “shahar” (Jakarta, Surakarta, Jokyakarta, Palembang, Sabang, Rembang va hokazo) kabi geografik terminlar ko'p uchraydi.

Tinch okeanidagi Filippin arxipelagini (hozirda shu nom bilan davlat mavjud) 1521-yili F. Magellan katoliklar taqvimiga binoan Mugaddas Lazar kuni kashf etgan va unga Muqaddas Lazar orollari deb nom bergan. Oradan ko'p vaqt o'tmasdan 1543-yili Ispaniya hukumati

orollari egallagan va arxipelagni yangi nom – Ispaniya qiroli Karl I ning o'g'li valiahd shahzoda Filipp (keyinchalik Ispaniya qiroli Filipp I) nomi bilan atagan. Filippin orollaridagi geografik nomlar kam o'rganilgan, ammo mutaxassislar ularning paydo bo'lishini Indoneziya va Mikroneziya toponimiyasi bilan chambarchas bog'liq deb hisoblashadi. Filippin orollari toponimlaridan ayrim namunalar: Manila – “indigo daraxti o'sadigan joy”, Luson – “sholi tozalaydigan do'nglik”, Mindanao – “ko'llar mamlakati”.

2.3. G'arbiy va Sharqiy Sibir hamda Uzoq Sharq toponimiyasi

G'arbiy Sibir toponimiyasi. G'arbiy Sibir toponimiyasi bir necha stratigrafik qatlamlardan tashkil topgan. Ular orasida eng qadimiysi – paleosio, paleosibir (chukcha, koryak, alyutor, kerek, itelmen, eskimos, aleut) tillariga mansub nomlar hisoblanadi. Mintaqa geografik nomlarining keyingi qatlamlariga nenets (shimolda), selkup (sharqda), ket (janubda), nisbatan so'nggi davrlarda paydo bo'lgan qatlamlarga finn-ugor (xanti va mansi) shimol va markazda, turkiy – janubda hamda eng oxirgi tarixiy qatlamga slavyan (rus) toponimlarini kiritish mumkin.

Rossiya Federatsiyasining shimolida, tundra va tayga tabiat zonalarida istiqomat qiluvchi neneislar (o'zlarini xaasova atashadi; eski (nomlari samoedlar, yuraklar) ko'pincha tabiiy obyektlari nomlashgan. Bu ularning turmush tarzi bilan bevosita bog'liq, ya'ni bug'uchilik, ovchilik, baliqchilik bilan shug'ullangan nenetslarni aynan tabiiy obyektlar ko'proq diqqatini jalb qilgan. Ko'chmanchi nenetslarda doimiy yashash manzili bo'lmaganligi sababli, ularning tilida shahar so'zi o'rnida *xarad*, *xard* – “uy” termini qo'llanilgan.

Keyinchalik mintaqada qishloq va shaharlarning paydo bo'lishi bilan bu termin “qishloq, shahar” ma'nosini kasb etgan (*Salexard*, *Peyaxaxard*). Nenets toponimlari asosan geografik termin va sifatlovchi so'zdan tashkil topgan. Nenets tiliga xos toponim hosil qiluvchi geografik terminlar: yaxa – “daryo” (Peyaxa, Yatayaxa, Limbadyaxa

daryolari), made – “soy” (Madeyaxa daryosi), yar – “gum” (Yarotosyo, Yaravaxa daryolari), sale – “burun, yarim orol” (Tarka-Sale yarim oroli, Saleyaxa daryosi), syo – “irmoq” (Soyeletosyo, Tesusyo daryolari) va hokazo.

Mintaqadagi selkup toponimiyasiga Unja daryosi (“yomg’irdan keyin paydo bo’lgan daryo”); Neyto, Amdento, Chandjeltu ko’llari (to, tu – “ko’l”); Kargasok aholi punkti (sok – “burun”); Polga, Polto daryolari (po – “daraxt”); Par-Ke, Chit-Par daryolari (par – “cho’qqi”) kabi nomlar misol bo’ladi. Ket tili asosida shakllangan geografik nomlar G’arbiy Sibirning sharqiy va janubi-sharqiy qismida keng tarqalgan. Ketlarning turli shevalarida “suv, daryo” ma’nosini anglatuvchi ses, zes, sat, tet, dat, shet, chet kabi geografik terminlar yordamida ko’plab joy nomlari paydo bo’lgan. Masalan, G’arbiy Sibirdagi Ayzas, Tolzes, Alsat, Itat, Aydat, Bakchet, Tayshet gidronimlari bunga yaqqol misol bo’ladi.

G’arbiy Sibirda xanti va mansi xalqlariga tegishli toponimik qatlam ham ancha keng tarqalgan. Boshqa xalqlardagi kabi ular tomonidan yaratilgan geografik nomlarda mintaqa tabiiy sharoiti, kishilarning xo’jalik faoliyati va turmush tarzi xususiyatlari o’z aksini topgan. Joy nomlari tarkibida qo’llanilgan terminlar geografik obyektni, ularning landshaft (o’rmon va o’simlik tiplari) xususiyatlarini aniq ifodalashi bilan farq qiladi. Toponimlar tarkibida yegan, yugan, igay, ya – “daryo”, tor, tur, lor – “ko’l”, sunt – “o’zan”, uriy – “irmoq”, gort, kurt – “manzilgoh” kabi terminlar ko’p uchraydi.

Turkiy toponimlar mintaqaning janubida – Tog’li Oltoy va Kuzbassda tarqalgan. Ular turkiy geografik terminlar (ko’l, tog’, tau, tosh, muz, qum va boshqalar) yordamida shakllangan va etimologiyasini aniqlash qiyin emas. Mintaqadagi turkiy tillarning uyg’ur-o’g’uz guruhiga mansub bo’lgan shor tilida ham geografik nomlar mavjud. Shorlar – Rossiya Federatsiyasining Kemerovo viloyati (Tog’li Shoriya), qisman Oltoy va Xakas Respublikasida yashaydi. Shor tili hozirda adabiy til sifatida mavjud bo’lmasa ham, ammo bu tilda

yaratilgan nomlarning diqqatga sazovor tomoni shundaki, ularda turkiy va mo’g’ul tili elementlari mujassamlashgan (Sarigol – “sariq daryo”, Tashtagol – “toshloq daryo” va hokazo). Slavyan xalqlariga tegishli bo’lgan toponimik qatlam oykonimlar tarkibida ko’proq kuzatiladi. Ularni semantik jihatdan patronim, tabiiy, iqtisodiy-ijtimoiy, diniy va mafkuraviy nomlarga bo’lish mumkin.

Umuman olganda, G’arbiy Sibir geografik nomlarining o’ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib uni quyidagi toponimik rayonlarga bo’lish mumkin: shimoliy – samodiy xalqlari (nenetslar, entslar, nganasanlar, selkuplar) tillarga xos gidronimlar; g’arbiy sibir taygasi finn-ugor gidronimlari va ayrim slavyan tillari asosida paydo bo’lgan aholi punktlari nomlari; o’rmon dasht va dasht zonasidagi turkiy va slavyan oykonimlari; Tog’li Oltoy turk-mo’g’ul toponimlari; Kuzbassdagi turkiy va finn-ugor gidronimlari hamda slavyan oykonimlari.

Sharqiy Sibir va Uzoq Sharq toponimiyasi. Sharqiy Sibir geografik nomlarining asosiy qismini lisoniy jihatdan evenk, yakut, tuva, buryat, yukagir tillariga tegishli nomlar hamda so’nggi davrlarda paydo bo’lgan slavyan toponimik qatlami tashkil etadi. Evenklar (o’zlarini orochon deb atashadi; eski nomlari tunguslar) – Krasnoyarsk o’lkasi va Sibirning boshqa mintaqalarida yashovchi xalq. Evenk toponimlarining areali ancha keng va ularni ushbu xalqning hozirgi yashash hududlaridan tashqarida ham uchratish mumkin. Evenk tiliga xos geografik nomlar Krasnoyarsk o’lkasi hududida nisbatan zich joylashgan.

Evenk toponimlari tarkibida “-nga”, “-ngna”, “-mba” kabi topoformantlarni ko’pligi, uning o’ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi (Biranga, Xatnaga, Tomba, Selenga). Selenga – Baykal ko’li havzasidagi eng yirik daryo. Daryo nomi dastlab VI-VIII asr yorma manbalarida Selene shaklida tilga olingan. XVII asr manbalarida esa Selenga ko’rinishida uchraydi. Evenklar tilida *sele* – “temir” ma’nosini bildiradi. Selenga daryosi vodiysi haqiqatdan ham temir rudasi zaxiralariga boy, shunga asoslanib daryo nomi Selenga – “temir rudasi

ko'p joy" ma'nosini anglatadi deyish mumkin. Demak, Selenga gidronimi "temir rudasi ko'p joy" ma'nosini anglatadi. Amur va Chita viloyatlaridagi gidronimlarning aksariyati kelib chiqishi jihatidan evenk tiliga mansub. Masalan, Chita aslida daryo nomi va u evenk tilida "balchiq, loy" degan ma'noni anglatadi.

Sharqiy Sibirning shimoliy va markaziy qismida ket va nenets gidronimlari tarqalgan. Ketlar (ilgarigi nomi – yenisey ostyaklari, yeniseylar) – hozirda Yenisey daryosining o'rta va quyi oqimi bo'ylarida yashaydi (1,3 ming kishi). Nenets tiliga xos bo'lgan nomlarning areali ancha keng, ular asosan Kola yarim orolidan Yenisey daryosining o'ng qirg'og'igacha bo'lgan tundra zonasida va Pur daryosi havzasidagi tayga zonasida tarqalgan. Saxa (yakut) tili bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlar qatlami Lena daryosi havzasida aniq ko'rinadi. Saxa (yakut) tili – turkiy tillarning sharqiy tarmog'iga mansub til hisoblanadi. Yakutlar (yoqut shaklida yozish xato, chunki yoqut so'ziga uning umuman daxli yo'q) o'zlarini saxalar deb atashadi. XIV-XV asrlarda Baykal bo'yidan Lena daryosining o'rta oqimiga ko'chib o'tgan saxalarni, ular bilan yonma-yon yashagan evenklar, yakotlar (yakutlar) – "boshqalar, begonalar" deb atagan va bu holat, yakut nomini paydo bo'lishiga sabab bo'lgan.

Yakut tilidagi asosiy toponim hosil qiluvchi so'z va geografik terminlar: uu – "suv", yuryax – "daryo", kyuel – "ko'l", tas – "tosh", kumax – "qum", xaya – "tog'", yuring – "oq", xara – "qora", sarog' – "sariq", timir – "temir", sanga – "yangi", ulaxan – "katta". Yakutiya toponimiyasida tabiiy omillar asosida shakllangan nomlar, antroponimlar va xususan etnonimlar salmoqli o'rin egallaydi. Sharqiy Sibirning shimoliy va markaziy qismida ket va nenets gidronimlari tarqalgan. Ketlar (ilgarigi nomi – yenisey ostyaklari, yeniseylar) – hozirda Yenisey daryosining o'rta va quyi oqimi bo'ylarida yashaydi (1,3 ming kishi). Professor A.P.Dulzon toponimik ma'lumotlar asosida ket xalqi yashagan joylarni aniqlagan. Nenets tiliga xos bo'lgan nomlarning areal ancha keng, ular asosan Kola yarim orolidan Yenisey

daryosining o'ng qirg'og'igacha bo'lgan tundra zonasida va Pur daryosi havzasidagi tayga zonasida tarqalgan.

Tiva Respublikasida xem, kem – "daryo" ma'nosidagi geografik termin yordamida bir qancha gidronimlar mavjud (Qizil-Xem, Bash-Xemva boshqalar). Tiva va Buryatiyada mo'g'ulcha nomlar ham uchraydi. Buryat tili mo'g'ul tillari guruhiga kiradi. Shu sababdan, buryat toponimlari tuzilishi va ma'no-mazmuni jihatidan mo'g'ulcha nomlarga o'xshaydi. Buryat so'zi mo'g'ul tilida "o'rmonda yashovchilar yeri" degan ma'noni bildiradi. Mintaqa janubidagi geografik nomlar tarkibida tungus-manchjur nomlaridan tashqari, mo'g'ul tiliga xos bo'lgan daban – "dovon", murin (muren) – "daryo", ula – "tog'" kabi geografik terminlar yordamida ham joy nomlari yaratilgan.

Chukotkadagi eng quyi toponimik qatlamni eskimoscha nomlar tashkil etadi. Ularda geografik obyektning eng muhim belgilari o'z aksini topgan. Masalan, Pevek – "shishgan tog'", Yanranay – "alohida turgan cho'qqi" va hokazo. Chukotkada ruscha nomlar bilan ko'pincha aholi punktlari atalgan. Kolima va Alazeya daryolari vodiysida hamda qisman Magadan viloyatida yukagir toponimlari uchraydi. Yukagir tili (odul tili) – yukagir-chuvan tillari oilasidan saqlanib qolgan yagona amorf til hisoblanadi. Kamchatka toponimiyasi tarkibida esa itelmen, koryak va keyingi davrlarda paydo bo'lgan rus toponimlarini uchratish mumkin. Ruscha nomlar temir yo'l va dengiz qirg'oqlari atrofida tarqalgan (Xabarovsk, Vladivostok, Naxodka va boshqalar).

Saxalinda tubjoy xalqlar (nivx, oroch, ayn) tili bilan bog'liq nomlar kam saqlanib qolgan va ular asosan gidronim va oronimlardan iborat. Ularga ayn tilli shahar va qo'ltiq nomi Aniva – "qoya", Tomari – "qo'ltiq" hamda nivx tilidagi Moskalvo – "kichik qo'ltiq" ma'nosini anglatuvchi nomlar misol bo'ladi. Saxalin to'la Rossiya tarkibiga o'tgandan keyin barcha yaponcha nomlar almashtirilgan.

Orolda so'ngi davrlarda paydo bo'lgan, ruscha nomlarning asosiy qismi memorial va tabiiy omillar asosida shakllangan toponimlardan

iborat. Osiyoning sharqiy qirg'oqlari yonida joylashgan orolni Saxalin deb atalish tarixi juda qiziq. Nomning paydo bo'lishida bir tushinmovchilik sabab bo'lgan. XVIII asrda Fransiyada chop etilgan kartada Amur daryosining quyilish joyiga Saghalien anga hata – "Qoradaryo oqimi" yoki "Qoradaryo quyilish joyidagi qoya" deb yozib qo'yilgan. (Amur daryosining mahalliy nomi Saxalyan-ula – "Qorasuv").

Kartadagi yozuv orolgacha cho'zilganligi sababli fransuz geografi J.B. d'Anvil uni orolning nomi deb o'zining Xitoy va unga yaqin hududlar kartasiga orolni shu nom bilan kiritgan. Nomshunoslikni soddalashish qonuniyatiga binoan, toponim uzoq muddat qo'llanishi natijasida, hozirgi Saxalin shakliga o'tgan. Orolni tubjoy xalqi – nivxlar uni Tromif – "katta", aynlar – Karaptu – "yerto'lada yashovchilar" oroli deb atashgan. Yaponlar janubiy Saxalinda hukmronlik qilgan davrda, orolni ayn tilidagi nomini o'zgartirib unga Karafuto nomini berishgan.

XVII asrda Uzoq Sharqni o'rgangan rus tadqiqotchilari kartalarga uni nomini Katta orol deb yozib qo'yishgan. Kuril (ayn tilida kuri – "tutun, bulut") orollaridagi geografik nomlarning ko'pchilik qismi ayn qabilasi tilida yaratilgan. Uzoq Sharqni Rossiyaga tegishli qismida keyingi davrlarda paydo bo'lgan rus toponimlari keng tarqalgan.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Osiyo qit'asi toponimiyasiga qisqacha ta'rif bering.
2. Janubi-g'arbiy Osiyo submintaqasining qadimiy va hozirgi zamon toponimiyasini o'zaro taqqoslab tafovutlarini aniqlang.
3. Markaziy Osiyo davlatlari toponimiyasining o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?

2.3. YEVROPA TOPONIMIYASI

Reja:

1. Yevropa toponimining paydo bo'lishi.
2. Shimoliy va G'arbiy Yevropa toponimiyasi o'ziga xos xususiyatlari.
3. Markaziy Yevropa toponimiyasi. Janubiy va Sharqiy Yevropa toponimiyasining shakllanishi.
4. Yevropa mamlakatlari toponimlarida aks etgan ma'nolar.

Tayanch so'z va iboralar: Yevropa, Ovrupo, Kun botish tomon, Qorong'ilik, g'arb, toponimik landshaft, substrat toponimlar, toponimik submintaqalar, Yevropa va Rossiya toponimiyasi, makromintaqa turkiy toponimlari.

3.1. Yevropa toponimining paydo bo'lishi

Yevropa – qit'a nomi, Yevrosiyo materigining g'arbiy qismi. *Yevropa* – yunon mifologiyasida finikiylar podshosi Agenorani qizi. Qadimgi yunonlar rivoyati bo'yicha, osmon xudosi hisoblangan Zevs, ho'kiz qiyofasida qizni o'g'irlab Krit oroliga olib ketgan. Go'zal malika sharafiga quruqlikning katta bir bo'lagi uning nomi bilan Yevropa deb atalgan. Malika Yevropani o'g'irlash sahnasi bir qator buyuk rassomlarni (Titsian, V.Serov) mashhur asarlar yaratishga ilhomlantirgan. Bu shunchaki rivoyat bo'lsa ham qadimgi greklar shu yo'l bilan ma'nomazmuni mavhum bo'lgan toponimni izohlashga harakat qilishgan.

Ko'rinib turibdiki, toponim miloddan ancha avval paydo bo'lgan. Mutaxassislarning yozishicha, miloddan avvalgi VI asrdagi qadimgi Yunon badiiy adabiyotlarida Yevropa so'zi uchraydi. Masalan, Apollon xudosi bag'ishlangan madhiyada Yevropa nomi, Bolqon yarimorolidagi uncha katta bo'lmagan hududlarga nisbatan qo'llanilgan. Qit'a nomi sifatida toponim dastlab miloddan avvalgi VI-V asrda qadimgi Yunon olimlari *Geradot* va *Gekatey* tomonidan fanga kiritilgan.

Mutaxassislar tomonidan toponimni ilmiy etimologiyasi hozirgacha aniqlanmagan bo'lsa ham, ammo uni ikki xil izohlashadi.

Birinchisi, toponim Old Osiyoda paydo bo'lgan va yevropa so'zi osuri tilida ereb – “kun botish tomon”, “qorong'ilik”, “g'arb” ma'nosini ifoda etgan. Ossuriylar vatanidan g'arbda joylashgan barcha yerlarga nisbatan ereb so'zini qo'llashgan.

Ikkinchisi, Yevropa so'zi lisoniy jihatdan hind-yevropa tillar oilasiga mansub, ammo etimologiyasi noma'lum. U Europiya shaklida qadimgi Yunondagi Fessalii va Etolii tarixiy viloyatlari joylashgan hududlarga nisbatan qo'llanilgan. Ko'p asrlar davomida iste'molda bo'lgan nom, barcha hozirgi hududlarni qamrab olgan. Yevropa so'zi o'zbek tiliga o'tgan asr boshida rus tili orqali o'zlashgan. Salkam yarim asr mobaynida bu nom o'zbekcha *Ovrupo*, *Avropa*, *Yovropa*, *Yovrupa*, *Yavropa* kabi bir necha shakllarda yozib kelingan. 1941-yildan boshlab o'zbek tilida nomni uzil-kesil Yevropa shaklida yozish ma'qul topilgan.

Yevropa qit'asining toponimik landshafti nihoyat xilma-xil va murakkab tuzilishga ega. Bu mintaqaning turli hududlaridagi o'ziga xos etnik va til taraqqiyoti tarixi hamda tabiiy va madaniy, ma'naviy xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Yevropa geografik nomlari qadimiyligi bilan farq qiladi va ular tarixiy hujjatlarda qayd qilingan. Qit'adagi eng quyi toponimik qatlamni qadimgi substrat nomlar, ya'ni hozirgi tillar yordamida izohlab bo'lmaydigan, maxsus etimologik tadqiqotlarni talab qiladigan toponimlar tashkil etadi.

Ma'lumki, Yevropa toponimiyasi boshqa qit'alarga qaraganda yaxshi o'rganilgan. Mintaqa geografik nomlarining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, uni shartli ravishda bir necha submintaqaga bo'lish mumkin. Shuni ham ta'kidlash joizki, bunday bo'linish shartli bo'lib, ularning aniq chegarasi belgilanmagan hamda kamchiliklardan xoli bo'lmasligi mumkin.

3.2. Shimoliy va G'arbiy Yevropa toponimiyasining o'ziga xos xususiyatlari

Shimoliy Yevropa toponimiyasi. Shimoliy Yevropa toponimik jihatdan dunyoda eng yaxshi o'rganilgan hududlardan biri hisoblanadi. Submintaqadagi geografik nomlarning yagona shakli aniq va qat'iy belgilab qo'yilganligi tufayli ular kam o'zgargan va ko'p yillik tadqiqotlar natijasida yaxshi o'rganilgan. Mutaxassislarning yozishicha, qadimiy sagalarda tilga olingan ko'pchilik nomlar, muayyan tarixiy sharoitlarga ko'ra, hech qanday o'zgarishsiz hozirgacha yetib kelgan va ularni etimologiyasini aniqlash qiyin emas.

Skandinaviyada aholining sezilarli migratsiyasi yuz bermaganligi tufayli uning etnik tarixida ham jiddiy o'zgarishlar bo'lmagan. Olimlarning aniqlashicha, submintaqadagi geografik nomlarning quyi qatlami german tilli xalqlarga tegishli va ular hozirgacha asl holida saqlanib kelmoqda. Ushbu hududda fin toponimiyasi ham katta salmoqqa ega ekanligini unutmaslik kerak. Shu sababdan, ularning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib alohida tadqiq etish maqsadga muvofiq. Shimoliy Yevropa toponimiyasini semantik jihatdan bir necha guruhlariga bo'lish mumkin: tabiiy omillar (relyef, gidrografiya, flora, fauna), iqtisodiy-ijtimoiy omillar (kishilarning xo'jalik faoliyati) hamda aholi manzilgohlari tiplari asosida shakllangan nomlar.

Qadimgi skandinaviyaliklar tilida ko'p qo'llanilgan geografik terminlardan biri *anгр* (“qo'ltiq”) so'zidir, u Norvegiyadagi 70 dan ortiq ford nomi tarkibida uchraydi. Masalan, *Varanger-ford* (“baliq ovlanadigan qo'ltiq”), *Xardanger-ford* va boshqalar. Mintaqa toponimiyasida *vik* – “qo'ltiqcha”, *sund (zund)* – “qo'ltiq”, *golm (xolm)* – “orol”, *ford*, *bugt* – “qo'ltiq”, *fors* – “sharshara”, *berg* – “tog'”, *elv*, *dalen*, *o* – “daryo”, *stad (sted)* – “qishloq, aholi punkti”, *borg* – “qal'a, shahar” kabi terminlar keng qo'llanilgan. Tabiiy sharoitlarni o'zida aks etgan toponimlar: *Smoland* (“kichik yer”); *Skagerrak* (“tik burun”), *Katta i Kichik Belt* (*belt* – “bo'g'oz”), *Lund* (“o'rmonli”), *Malmyo*

(“qumli orol”), *Narvik* (“tor qo‘ltiqcha”), *Bergen* (“tog‘li yaylov”), *Fyun* (“yaylov”), *Orxus* (“etak”) va boshqalar. Daniya va Shvetsiyada *borg* (“qal‘a, shahar”) (*Silkeborg, Olborg, Trelleborg, Geteborg*) termini yordamida paydo bo‘lgan geografik nomlar alohida qatlamni tashkil etadi.

Islandiyani o‘ziga xos toponimiyasi bor. Sababi oroldagi geografik nomlar substratsiz shakllangan, ularni birinchi bo‘lib kimsasiz orolni kashf qilgan normannlar (skandinavcha, northman – “shimol odami”) qo‘yishgan. Tarixiy manbalardan ma‘lumki, normannlar Skandinaviya yarimorolida yashagan, ularni Yevropada vikinglar, Rossiyada varyaglar deb atashgan. Orolagi geografik nomlar qat‘iy belgilanganligi sababli etimologiyasini aniqlash qiyin emas.

Islandiyada skandinaviya toponimiyasiga xos terminlardan (masalan, vik – “qo‘ltiq” toponimlar tarkibida Reykyavik, Keflavik va boshqalar), tashqari yokudl (“muzlik”), vatn (“muzlik ko‘li”), geyzer (otilmoq) kabi mahalliy terminlar ham geografik nomlar tarkibida uchraydi. Mahalliy nomlarning aksariyati geografik obyektlarning tabiiy xususiyatlari va birinchi qo‘nim topgan shaxslarning nomlarini o‘zida aks etgan. Islandiya toponimlarining yana bir diqqatga sazovor xususiyati shuki, ular murakkab tuzilishga ega va qiyin talaffuz qilinadi. Masalan, Xvannadalsxnukyr, Yokudlsau-au-Fyodlum, Tingvadlavatn, Oudadax-reyn va hokazo.

Finlandiya (fin – xalq nomi, land – “yer”) toponimiyasi Skandinaviyadagi boshqa german tilli mamlakatlar geografik nomlaridan jiddiy farq qiladi. Quyidagi fin tiliga xos bo‘lgan geografik terminlar mamlakat joy nomlari tarkibida ko‘p uchraydi: *yoki* – “daryo”, *laxti* – “qo‘ltiq”, *myaki* – “tepa”, *koski* – “ostona”, *yarvi* – “ko‘l”, *suo* – “botqoq, botqoqli ko‘l”, *ranta* – “qirg‘oq”, *selkya* – “do‘nglik, balandlik”, *ma* – “yer”, *sari* – “orol”, *linna* – “qal‘a” va boshqalar. Finlandiya hududida gibrid (shved, slavyan) nomlar ham topiladi (*Turku* shahrining nomi slavyancha “torg” so‘zidan olingan).

G‘arbiy Yevropa toponimiyasi. Britaniya orollari geografik nomlari turli etnoslar ta‘sirida shakllangan va u arxipelagning o‘tmishdagi ancha murakkab etnik tarixidan dalolat beradi. Hozirgacha, orollarda aniqlangan va o‘rganilgan eng quyi geografik nomlar qatlamini kelt toponimlari tashkil etadi. Keltlar (gallar) – miloddan avvalgi I-ming yillikning ikkinchi yarimida Yevropani bir qator hududlarida, jumladan, Britaniya (keltlar tarkibidagi brittlar qabilasi nomidan) orollarida yashagan qadimiy hind-yevropa qabilalaridir.

Kelt toponimlari (*Llanguirivon, Aberginolium, Donvegan, Donegol, Kilmanrok, Adrigol* va boshqalar) barcha orollarda mavjud, ammo ularni boshqa hududlarga nisbatan Irlandiya, Shotlandiya, Uels va Kornuoll yarimorolida zichroq joylashganligi aniqlangan. Geografik nomlar yasashda *llan, lan, tre* kabi kelt topoformantlari qo‘shimcha vazifasini bajaradi. Kelt gidronimiyasi tarkibidagi mahalliy geografik terminlar: *avon, kuon, eyvon* – “daryo”, *lox* – “ko‘l” va hokazo. Kelib chiqishi kelt tiliga mansub bo‘lgan mashhur toponimlar:

Temza (“qora suv”), Glazgo (“yashil o‘rmon”), Dublin (“qora moy”), London (“botgoqdagi qal‘a”), Lox-Nes, Lox-Ney, Lox-O, Lox-Ri va boshqalar. Kelt toponimlari orasida boshqa tillarning leksik va morfologik elementlaridan tarkib topgan nomlar ham ko‘p uchraydi. Rimliklar ta‘siri Britaniya geografik nomlarida ham ko‘rinadi. Masalan, Manchester, Donkaster, Lankaster, Chester kabi nomlar tarkibidagi chaster, kaster (“qarorgoh, lager”) terminlari, qadimda rimliklar Britaniya orollarida yo‘llar va harbiy qarorgohlar qurib, keyinchalik ular o‘rida shaharlar paydo bo‘lganidan dalolat beradi.

Hozirda Angliya va Buyuk Britaniya bir davlatning sinonim nomlari sifatida qo‘llanilmoqda. Ma‘lumki, Angliya so‘zi qadimgi german qabilalari tarkibidagi angllar etnik guruhi nomidan olingan. Ular dastlab Yutlandiya yarimorolida yashashgan va keyinchalik V-VI asrlarda Britaniya orollarini anglosaksonlar tomonidan bosib olinishida faol qatnashgan. Mutaxassislarining aniqlashicha, ikkinchi nom qadimiyoq, u antik geograflarga ma‘lum bo‘lgan, kelt qabilalari tarki-

bidagi britt etnik guruhi nomi bilan bog'liq. Buyuk Britaniyani epitet nomi ham bor – Tumanli albion. Bu nom ko'proq davriy matbuot yoki badiiy adabiyotlarda qo'llaniladi. Nomning birinchi qismi barchaga tushunarli, chunki tuman Angliyada tez-tez takrorlanadigan hodisa. Ikkinchi qismi albion (lotincha, albus – “oq”) so'zi ilk bor rim yozma manbalarida qayd qilingan.

Fransiya toponimiyasi. Fransiya toponimiyasi bir necha toponimik qatlamdan iborat. Ular orasida eng qadimgi qatlamni keltlargacha (qadimgi hind-yevropa) bo'lgan substrat toponimlar tashkil etadi. *Luara* (*Ligos* gidronimining qadimiy shakli), *Garonna* (qadimgi *Garumna*), *Marsel* (qadimgi yunon koloniyasi *Massaliya*). Nitsta – Fransiyaning janubi-sharqiy qismidagi shahar. Unga qadimgi yunonlar *Nikeya* koloniyasi sifatida asos solishgan va g'alaba ma'budasi sharafiga *Nika* deb atashgan.

Fransiya toponimiyasi tarkibidagi keyingi toponimik qatlamni kelt (gallar) geografik nomlari tashkil etadi. Gallar keltlarning rimliklar tomonidan atalishi. Gallar miloddan avvalgi VI asr boshlarida Reyn ortidan Fransiyaning g'arbiy va janubi-g'arbiy viloyatlariga kelib o'rnatishgan. Gallar tili – hind-yevropa tillar oilasining kelt guruhiga mansub, hozirda o'lik til. Bu qatlam uchun xos bo'lgan toponimik formantlar: *-akos*, *-akum*, *-anum*. *anikum*, - yevr, terminlar: *dun* – “shahar”, *magos* – “maydon”, *briva* – “ko'priq”. *Bretan* (keltlar tarkibidagi britt qabilasi nomidan, etnonim) – Fransiyaning g'arbiy qismidagi tarixiy viloyat, *Elzas* (alisaue – “qoyalar etagida”), *Parij* (gallar tarkibidagi parizi qabilasi nomidan, etnonim), *Sena* (soghan – “tinch”), *Rona* (rho – “tezoqar”), *Ardenni* (ard – “balandlik”), *Lion* (lucodunus – “yorug' tog'”) kabi nomlar kelt geografik nomlariga yaqqol misol bo'ladi. Kelt toponimlari Bretan va Akvitaniyada ham yaxshi saqlangan.

Sof fransuzcha nomlar, mon – “tog'”, ans – “qo'ltiq”, ralle “vodiy”, vil – “shahar”, il – “orol”, gran – “katta”, pti – “kichik” kabi terminlar va toponim hosil qiluvchi so'zlar yordamida shakllangan. O'rta asrlarda

paydo bo'lgan va tarkibida shato – “qasr” (Shatoru) termini bo'lgan geografik nomlar alohida guruhni tashkil etadi. Fransiya diniy e'tiqodlar bilan bog'liq toponimlar ham ko'p. Ularda ko'pincha nasroniy dinining aziz-avliyolari nomi muhrlangan: Sent-Etenn, Sen-Jermen, Sen-Jak, Sen-Pyer, Sen-Marten, Sen-Deni va boshqalar.

Pireneya yarim oroli toponimiyasi. Mutaxassislar Pireneya yarim oroli toponimiyasini bir necha toponimik qatlamga bo'lib o'rganishni maqsadga muvofiq deb hisoblashadi. Toponimist olimlarning yozishicha, mintqa geografik nomlarning eng quyi qatlami – iberlar tiliga mansub. Iberlar – Pireneya yarim orolining janubi-sharqida yashagan qadimiy tubjoy xalq. Iberiya atamasi dastlab yunon tarixchisi Gekatey Miletlik (miloddan avvalgi VI asr) asarlarida uchraydi. Ular tomonidan yaratilgan nomlar qadimiyligi tufayli mavhumlashgan va etimologiyasini aniqlash ancha qiyin. (*Taxo*, *Esla*, *Mino*, *Salamanka*, *Asturiya*, *Aragon* va boshqalar). Miloddan avvalgi III-II asrlarda Iberiya rimliklar bosib olingach, iberlar roman tillarida so'zlashadigan bo'lishgan.

Qadimda Pireneya yarimoroli Rim imperiyasining eng g'arbiy provinsiyasi hisoblangan. Shu sababdan, uning barcha hududlarida qadimgi rim toponimlari uchraydi: Badaxos (Paks Augusta – “Avgust olami”), Saragosa (Sezarea Augusta - Sezar Avgust sharafiga), Valensiya (Valentia – “mustahkam, qattiq”), Bilbao (Bellum Vadum – “yaxshi kechuv”), Kastiliya (kastellum – “mustahkamlangan qarorgoh”), Leon – (legion so'zidan), Ovedo (Vetus – “eski”) va boshqalar. German tilli (vestgotlar, vandallar) toponimlar soni yarimorolda ikki mingtadan oshadi. Ular asosan vestgotlar va vandallar tomonidan yaratilgan. Vestgotlar – gotlarning g'arbiy tarmog'iga mansub. V asrning ikkinchi yarimida vestgotlar Ispaniyaning katta qismini egallab olganlar. Vestgotlar davlatining poytaxti Toledo shahri bo'lgan. 711-718 yillarda vestgotlar davlati arablar tomonidan zabt etilgan.

Germaniya va Avstriya toponimiyasi. Germaniya va Avstriya geografik nomlarining kelib chiqishi va shakllanish xususiyatlari bir-biriga o'xshash, buni birinchi navbatda nemis tilini hukmronligi bilan izohlash mumkin. Mintaqa gidronimlarida qadimgi hind-yevropa qatlami qayd qilingan (*Vezer, Zale, Mayn, Saar, Elba, Rur*). Ayrim gidronim kelt tiliga daxldor. Masalan, *Reyn* (renos – “oqar suv”), *Bonn* (bona – “shahar”), *Vena* (Vindobona – “oq shahar”), *Bavariya* (keltlar tarkibidagi *boyi* qabilasi nomidan) va hokazo.

Germaniya va Avstriyaning bir qator shaharlari rim qarorgohlari sifatida paydo bo'lgan. Ular lotin tilli oykonimlar qatlamini tashkil etadi. *Keln* (*Agrippina koloniyasi. Rim imperatori Klavdiyning (41-54 y) xotini Agrippina sharafiga*), *Vaduts* (*Vallis Dultsis* – “shirin vodi”), *Kassel* (*Kastellum* – “qal'a, qo'rg'on”), *Trir* (*Augusta -Treverorum*). Keltlar tarkibidagi *trever* qabilasi nomidan) va boshqalar. Mintaqaning sharqiy qismida nomlarning slavyan qatlami mavjud. Ular nemis tili ta'sirida qisman (transformsionalashgan) o'zgargan. Saksoniya toponimiyasining yarimidan ko'pi slavyan tillariga tegishli nomlardan iborat. Slavyan toponimlari: *Leyptsig* (*Lipsk*), *Drezden* (dredjani – slavyan qabilasi nomidan), *Grabov*, *Ribnits* – *Darmgarten*, *Lipen*, *Teterev* va boshqalar. Nemischa nomlarga xos toponimik tiplar paydo bo'lgan. Nemischa toponimlar ko'pincha ikki tarkibiy qismdan iborat, ulardan ikkinchisini termin yoki terminologiyaga oid topoformant tashkil etadi. Geografik nomlar yaratishda faol qatnashadigan terminlar: bax – “soy”, verder – “ko'kalamzor”, vald – “o'rmon”, berg – “tog'”, feld – “maydon”, burg – “qal'a”, dorf – “qishloq”, gof – “hovli”, xauzen – “uy”, kirxen – “cherkov”, shtadt – “shahar” va boshqalar. Toponim hosil qilishda geografik terminga quyidagi sifatlar qo'shilishi mumkin: alten – “baland”, nider – “past”, gross – “katta”, vays – “oq”, shvarts – “qora” va hokazo. (Altenkirxen, Altenxaym, Niderbrexen, Nidermarsberg, Grosenbrode, Groshaytenbax, Vaysenburg, Vaysenfels, Shvartsvald, Shvartsenbek). Mintaqa geografik nomlarining o'n foizga yaqinini patronimlar tashkil etadi. Ko'pincha

kishilar ismi bilan geografik termin birga toponim hosil qilgan: (Karlsfeld, Leopoldsxagen, Paulinenaue va hokazo). Mutaxassislar nemischa geografik nomlarning bir necha tarixiy qatlamini aniqlashgan: germanlarni ko'chishi bilan bog'liq toponimlar; franklar davlati davridagi toponimlar; so'nggi feodal davridagi toponimlar. Avstriya geografik nomlari tarkibida uchraydigan oronimik terminlar: (elze – “qoya”, shpittse – “tepa”, xorn – “cho'qqi”, xoe – “balandlik” va hokazo).

Benilyuks davlatlari va Shvetsariya toponimiyasi. Maydoni uncha katta bo'lmagan ushbu davlatlar turli tilli toponimik landshaftga ega mamlakatlar chegarasida joylashgan. Geografik nomlari ancha tanish bo'lgan hududning qadimgi german va kelt toponimlari substrat qatlamini tashkil etadi. Benilyuks (Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg) davlatlari toponimiyasida golland va flamand tillari ta'sirida qisman shakli o'zgargan umumgerman toponim hosil qiluvchi geografik terminlarni ko'rish mumkin.

Shu bilan birga, Niderlandiyada tabiiy landshaft komponentlari, agrolandshaft va aholi maskanlarining mahalliy xususiyatlarini ifoda etuvchi *-pas, -bosh, -laar, -xaar, -eng, -akers, -ingen, -beemd, -maat* kabi terminlar mavjud. Gollandiyani (Holland - holt – “o'rmon”, land – “yer”, ya'ni “o'rmonli yer”) hududiy joylashuvini anglatuvchi toponimlar orasida *dam* – “to'g'on, damba” termini qo'llanilgan nomlar ko'p: *Amsterdam, Rotterdam, Zandam, Sxidam* va hokazo. Niderlandiya (Niderland - nider – “past”, land – “yer”, ya'ni “past yer”) nomi dastlab XV asrning oxiridan boshlab qo'llanilgan va keyinchalik u Shimoliy dengiz sohilida joylashgan mamlakat – Niderlandiya qirolligi nomiga aylangan.

3.3. Markaziy Yevropa toponimiyasi. Janubiy va Sharqiy Yevropa toponimiyasining shakllanishi

Markaziy Yevropa toponimiyasi. Polsha, Chexiya va Slovakiya geografik nomlari barcha g'arbiy slavyan (polyaklar, chexlar, slovaklar) toponimiyasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni o'zida aks etgan. Mutaxassislarning fikricha, mintaqa oykonimlariga nisbatan gidronimlari ancha ilgari shakllangan. Markaziy Yevropa mintaqasidagi eng qadimiy substrat toponimlar g'arbiy slavyan tillariga mansub yirik gidronim va oronimlar hisoblanadi: Visla, Bug, Odra, Morava, Karpat va boshqalar. Mintaqa toponimik qatlamlari orasida slavyan qatlami eng baquvvat va barcha hududlarda keng tarqalgan. Slavyanlar – kelib chiqishi bir va tillari o'zaro yaqin bo'lgan Yevropa xalqlarining eng yirik guruhi. Uning tarkibiga: sanccomtit, bosniyaliklar, chernogorikaliklar) kiradi. Olimlar Polsha hududini toponimik jihatdan bir necha qismga bo'lishgan: a) asosan slavyan (qadimgi polyak) tilli toponimlar tarqalgan mamlakatning markaziy va sharqiy qismi; b) balt substrat toponimlari ko'p bo'lgan mamlakatning shimoli-sharqiy qismi; v) ikkinchi jahon urushidan keyin slavyan toponimlari qayta tiklangan mamlakatning shimoli-g'arbiy qismi; Slovakiya geografik nomlar tizimi slavyan (slovak) tilli nomlarning ko'pligi hamda ayrim vengr va german toponimik elementlarni mavjudligi bilan ajralib turadi. Chexiya toponimiyasi tarkibida esa asosan slavyan (chex) tilli nomlar hamda qadimgi kelt va so'nggi davrlarda nemis tili asosida shakllangan toponimlar uchraydi.

Vengriya va Ruminiya toponimiyasi. Vengriya geografik nomlari qo'shni mamlakatlar toponimiyasidan tubdan farq qiladi. Bu birinchi navbatda til xususiyatlari bilan bog'liq, chunki vengr tili fin-ugor tillar oilasining ugor guruhiga mansub. Hozirgi vengrning ajdodlari dastlab Kama daryosining o'rta va quyi oqimi bo'ylarida yashab, so'ngra milodiy davr boshlarida Qora dengiz sohillariga ko'chib borishgan. Ko'chmanchi chorvador vengr qabilalari IX asr

oxirlarida g'arbga siljib, hozirgi Vengriya hududiga kelib joylashgan. Vengercha nomlarni qo'shni tillarda so'zlashuvchi xalqlar tushinishi qiyin, ammo til xususiyatlariga qarab ularni tezda aniqlash mumkin. (Surdokpyushpyoki, Xodmezyova-sharxey, Sabolchvereshmart). Geografik nomlar hosil qiluvchi asosiy so'zlar: nad – “katta” (Nad-bayom, Nadbansedesh, Nadmanok), kish – “kichik” (Kishkunshag, Kishdyor, Kishterene), uy – “yangi” (Uypesht, Uyfxerto, Uybarok), varosh – “shahar” (Dunayvarosh, Varoshlyod, Varoshfyold), var – “qasi” (Sekeshvexervar- “poytaxtdagi oq qasr” – vengriya qirollariga toj kiydirish marosimi o'tkaziladigan joy, Kaposhvar, Tisafyoldvar), banya – “kon” (Tatabanya, Brenbergbanya, Tardoshbanya) va boshqalar. Joy nomlari hosil qilishda geografik terminlar faol qatnashadi. Masalan, pusta (pushta) – “dasht” termini yordamida bir qator nomlar yaratilgan. (Pustamadyarod, Pustamegegesh, Pustamonoshtor, Pustaegeresh va hokazo). Diniy e'tiqodlar bilan bog'liq toponimlar ham ko'p, ularda katolik avliyolar nomlari muhrlangan: Sent-Miklosh, Sent-Dord (Georgiy), Sent-Laslo (Vasiliy), Sent-Shimon (Simeon) va boshqalar. Vengriya toponimiyasi tarkibida ancha baquvvat slavyan toponimik qatlami mavjud. Budapesht, Balaton, Suxa, Krasna kabi toponimlar slavyan nomlariga yaqqol misol bo'ladi. Mamlakat hududida oz miqdorda turkiy, german, rumin tillarida yaratilgan geografik nomlar uchraydi. Ruminiya geografik nomlari qo'shni hududlarning slavyan va substrat qatlamlari bilan o'zaro yaqin aloqada rivojlangan. Rumin tili – roman tillarining bolqon-roman guruhiga mansub til. Rumin tilida slavyan tillariga xos so'z yasovchi qo'shimchalar ishlatiladi, leksikasida ham janubiy slavyan tillarining ta'siri kuchli. Bu holat uning toponimiyasida ham o'z aksini topgan. Rumincha nomlar lotin, dak tili sheva va dialektlari hamda boshqa Rim imperiyasi davrida ushbu hududlarda yashagan xalqlar tillari ta'sirida shakllangan. Mutaxassislar mamlakat geografik nomlarini qadimgi substrat, turkiy, slavyan, vengr (Transilvaniya) va rumin toponimik qatlamlarga ajratishgan. Rumincha nomlarni yaratishda faol

qatnashgan asosiy topoformant -lar: -eshti, -ani, -ul, -luy, -en (Bukureshti – Ruminiya poytaxtining milliy nomi, Ploeshti, Botoshani, Fokshani, Krishul – Alb, Farul, To'rgul – Lepshuluy, Unguren va boshqalar). Mamlakat geografik nomlari tarkibida mintaqaning tabiiy sharoiti, xo'jalik faoliyatini aks ettirgan nomlar hamda etnonim va patronimlar ko'pchilikni tashkil etadi.

Janubiy Yevropa toponimiyasi. Appenin yarimoroli toponimiyasi turli qiyofali va turli yoshdagi toponimlardan tashkil topgan. Mutaxassislarining aniqlashicha, yarimorol joy nomlarining eng quyi qatlami etrusklar tomonidan yaratilgan. Etrusklar (lotincha, Etrusci, Tusci – o'zlarini rasna deb atashadi) – miloddan avvalgi I mingyillikda Appenin yarimorolining shimoliy-g'arbida, qadimda Etruriya (hozirgi Toskana) deb atalgan viloyatda yashagan qadimiy qabilalar. Etrusk tili hozirda o'lik til, uni milodiy I asrda lotin tili siqib chigargan. Etrusk toponimlari: Rim, Tibr, Parma, Modena, Toskana, Kapri va boshqalar. Italyan tili asosida shakllangan geografik nomlar Appenin yarimoroli toponimiyasining nisbatan yangi va eng baquvvat toponimik qatlamini tashkil etadi. Ularga Pbemont ("tog' etagi"), Rivera ("qirg'oq"), Gran-Paradizo ("buyuk jannat"), Monte-Vizo ("ko'rimli tog'"), Lago-Madjore ("katta ko'l"), Ferrara ("temirxona"), Kortina d'Ampetstso ("maydondagi dehqon hovlisi"), San-Marino ("muqaddas Marino") kabi tipik italyancha nomlar misol bo'ladi.

Bolqon yarimoroli toponimiyasi. Bolqon yarimorolining materikdagi shartli chegarasi Dunay va Sava daryolaridan o'tadi. Kichik Osiyo yarimorolidan Marmar dengiz, Bosfor va Dardanel bo'g'ozlari orqali ajralib turadi. Bolqon yarimorolining etnik va til tarixi nihoyat murakkabligi tufayli u Yevropaning toponimik jihatdan tahlil qilishi ancha qiyin va muammoli bo'lgan hududlaridan biri hisoblanadi. Mintaqadagi kelib chiqishi noma'lum bo'lgan qadimgi substrat toponimlari (hind-yevropagacha, va qadimgi hind-yevropa) izohlash ancha qiyin. Tarixiy hujjatlarda milodiy I asr boshlarida yarimorolning g'arbida illiriylar, sharqida frakiyaliklar, janubida yunon

tilida so'zlashuvchi xalqlar yashaganlari qayd qilingan. Aynan ushbu xalqlar Bolqon yarimoroli gidronimiya va oronimiyasida sezilarli "iz" qoldirgan. Mutaxassislar Gretsiya hududidagi ko'pchilik oronimlarning kelib chiqishini, yunonlardan oldin ushbu hududlarda yashagan (dalmatlar, pelasglar, ardieylar va boshqa qadimgi etnoslar) xalolar tillari bilan bog'liq deb hisoblashadi: Egey, Olimp, Parnas, Peloponnes, Korinf, Afina, Larisa va boshqalar. Umuman olganda, grekcha toponimlarni ko'pchiligini yunon tilining qadimgi. va hozirgi holati bilan izohlash mumkin: Bosfor – "buqa to'lanadigan bo'g'oz", Rodos – "atirgulli", Leshos – "o'rmonli", Kikladi – "atrofi ko'rinadigan joy", Saloniki – Aleksandr Makedonskiy singlisi Fessalonika nomi bilan va hokazo. Bolqon yarimorolining keyingi davrlardagi toponimiyasida (asosan oykonimlarda) Rim imperiyasining ta'siri aniq ko'rinadi. Milodiy V asrdan boshlab ushbu hududlarga slavyan xalqlarini ko'chib kelib o'rnatish, qadimgi joy nomlarini qisman o'zgarishi hamda yarimorolda (janubidan tashqari) mintaqadagi eng baquvvat slavyan toponimik qatlamini shakllanishiga sabab bo'ldi. Makedoniya, Serbiya va G'arbiy Bolgariya slavyan toponimlari nisbatan zich joylashgan. Yarimoroldagi slavyan toponimlarini yaratishda faol qatnashgan topoformantlar Sharqiy slavyan formantlarini eslatadi: Masalan, -ovtso, -inso, -itsa, sacha, -ich, -och, -ona -eva -ta kabi qo'shimchalar joy nomlari tarkibida keng qo'llangan. Novoselsiso, Bojidar, Peschanil, Bo'stritsa Orchepole, Belgrad, Now Sad, Dabrovik va boshqa shunga o'xshash toponimlarni barcha slavyan tilli xalqlar oson tushinadi. Qadimgi turkiy toponimlarni Bolgariya uchratish mumkin, bu mamlakatning o'ziga xos etnik tarixi bilan bog'liq. VII asming ikkinchi yarimida Bolgariya hududiga don Asparus (Isperix) boshchiligidagi protobolgarlar – qadimgi bulg'orlar (ko'chmanchi turkiy elat) bostirib kirdi. IX asr oxiriga kelib ular slavyanlar bilan qo'shilishi natijasida bolgar deb nomlangan slavyan xalqi vujudga keldi. Keyinchalik usmonli turklar imperiyasining kengayishi yangi turkiy nomlar qatlamini paydo bo'lishiga olib keldi. Balkan, Pandakli, Kocanlik,

Kindali, Kaymanda kabi nomlar turkiy tillar asosida yaratilgan. Alban toponimiyasi alohida ajralib turadi. Sababi alban tili hind-yevropa tillar oilasining maxsus guruhiga kiradi. Alban tilida lotin, yunon, turk, janubiy slavyan va boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar ko'p. Mamlakatning barcha hududlarida alban tili ta'sirida o'zgargan yunon, slavyan toponimlarini uchratish mumkin. Albancha terminlar lam – "daryo", play – "tog'", liken – "ko'l" yordamida bir qancha geografik nomlar hosil qilingan. Kosovo o'lkasida ham albancha nomlar ko'p. Chunki o'lka aholisining 90 % foizdan ko'prog'ini albanlar tashkil etadi.

Sharqiy Yevropa toponimiyasi. Toponimik jihatdan Boltiqbo'yi mamlakatlari hududini ikkiga bo'lish mumkin: balt va finn-ugor zonalari. Balt (boltiq) tillari hind-yevropa tillar oilasiga mansab. Bu guruhga hozirgi latish (Latviyaning asosiy aholisi) tili va litvaliklar (Litvaning asosiy aholisi) tili kiradi, Balt toponimlari, ayniqsa, gidronimlarining areali ancha keng bo'lib, Latviya va Litvaning hozirgi hududidan tashqarida (Belarus, Rossiya, Polsha, Shimoliy Ukraina) ham tarqalgan. Mutaxassislarning fikricha, bu holat balt qabilalarining o'tmishdagi hududiy tarqalishi bilan bog'liq. Litva va Latviyadagi gidronimlarning aksariyati balt tiliga mansub. Mintaqa gidronimlari tarkibida upe – "daryo" geografik termini ancha sermahsul: Upe, Upele, Upelyukas, Upite (Litva), Melnupe, Zielupe, Lielupe (Latviya). Ayrim gidronimlarda suv obyektining tabiiy sharoiti va uning o'ziga xos xususiyatlari o'z aksini topgan. Masalan, Dube, Dubis, Dubisa – dubus – "chugur", Purvis, Purvinas – purva – "loyga", Pushine, Pushinelis – pushis – "qarag'ay", Juvintas, Juvinchyay – zuvis – "baliq" va hokazo). Baltika dengizi nomi ham latish tilidagi baltas – "oq" so'zidan olingan va qirg'oqdagi qumlar rangi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Latviyada kalns – "tog'" termini geografik nomlar tarkibida ko'p uchraydi: Kalntsiems, Gayzinkalns, Krievukalns. Latviya va Litva davlatlari oykonimlari tarkibida patronimlar salmoqli (salkam 213 qismi) o'rin egallaydi. Mamlakatlarning chegara hududlarida slavyan va finn-ugor

tillariga mansub toponimlar tarqalgan. Estoniya geografik nomlarining asosiy qismi eston tilida yaratilgan. Ular substrat asosga ega, chunki finn-ugor tillariga tegishli eston toponimlari mamlakat toponimiyasining eng quyi qatlamini tashkil etadi. Estoncha toponimlarning paydo bo'lishida mahalliy geografik terminlar muhim rol o'ynagan. Mamlakat toponimiyasiga xos bo'lgan geografik terminlar: maa – "yer", saare – "oro'l", yigi – "daryo", yarv – "ko'l", kosk – "daryo sohili", kallas – "qirg'oq", myagi – "tog'", yoa – "sharshara", laxt – "qo'ltiq", linna – "qal'a", selg – "tepa" va boshqalar.

Ukraina, Moldova va Belarus toponimiyasi. Ukraina hududining kattaligi va tarixiy rivojlanishida murakkab davrlarni bosib o'tganligi uning toponimiyasida ham o'z aksini topgan. Binobarin, respublikaning barcha mintaqalarida turli davr va tillarga xos toponimik qatlamlar paydo bo'lgan. Chunonchi, mamlakat janubida eroniy tillarga mansub tiliga xos toponimlarning salmog'i katta bo'lsa, Quyi Dnepr bo'yida esa ancha baquvvat bo'lgan turkiy nomlar qatlamini uchratish mumkin va hokazo.

Moldavan tili – roman guruhiga mansub bo'lsa ham, ammo slavyan tillari unga ancha sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bu holatni mamlakat toponimiyasida ham ko'rish mumkin. Masalan, Moldova oykonimlarining 29%ni slavyan, 7%ni turkiy nomlar tashkil etadi. Maydoni uncha kata bo'lmagan va aholisining asosiy qismini moldavanlar tashkil etadigan Moldovaga bir vaqtlar skiflar, yunonlar, rimliklar, gotlar, xunlar, madyarlar, qipchoqlar, turklar, no'g'aylar kelib o'rtnashgan. XIX asrning boshida Moldova va Bukovinaga ruslar, bulg'orlar, nemislar, gagauzlar, albanlar ko'chib kelishgan. Tabiiyki, bunday hududida turli tili toponimlarni topish qiyin emas. Mutaxassislarning ma'lumotlariga ko'ra, mamlakat hududidagi 123 ta daryoning 7 tasi turkiy, 20 tasi venger, 23 tasi moldavan va 74 tasi slavyan tillariga xos nomlarga ega.

Belorus tilida yaratilgan geografik nomlar tuzilish jihatidan barcha umumlavyan toponimiyasiyaga o'xshaydi. Ammo, uning o'ziga xos xususiyatlaridan biri, bu hozirda boshqa slavyan tillarda uchra-

maydigan, ya'ni arxaik bo'lib qolgan so'zlar asosida paydo bo'lgan toponimlarni uchratish mumkin. XIII asrning ikkinchi yarimida ilgari Kiev Rusi tarkibida bo'lgan mamlakatning hozirgi hududlarini Buyuk Litva knyazligi bosib olgan. Shu paytdan boshlab bu yerlar "Belaya Rus" (oq rus) deb yuritiladigan bo'ldi. Belaya Rus so'zining etimologiyasi turlicha talqin qilinadi. Masalan, Ye.F.Karskiy etnografik jihatdan kelib chiqib, ularning rangi, kiyadigan kiyimi uchun oq ruslar nomini olgan deb izohlaydi. Belarus tili slavyan tillarining sharqiy guruhiga mansubdir.

Rossiyaning Yevropa qismi geografik nomlari. Rossiyaning shimoliy-g'arbiy qismida joylashgan Kola yarimoroli toponimiyasi tarkibida saam tiliga (saam tili finn-ugor tillaridan biri) xos bo'lgan nomlar ko'pchilikni (toponimlarni 80 %) tashkil etadi.

Kaliningrad viloyati toponimiyasi Rossiyaning boshqa hududlaridan alohida ajralib turadi. Bunga sabab shuki, viloyat hududi ikkinchi jahon urushidan keyin sobiq sho'rolar davlati tarkibiga qo'shib olindi va barcha mavjud oykonimlar ruscha nomlarga almashtirildi. Kyonigsberg Kaliningrad, (M.I.Kalinin (1875-1946) nomiga qo'yilgan), Tilzit - Svetlogorsk, Pilau- Baltiysk va hokazo. Ta'kidlash joizki, qadimgi nemischa nomlarning asosiy qismi o'zgartirildi, faqat gidronimlar tarkibida qadimiy balt nomlari saqlanib qolgan. Ikkinchi jahon urushiga qadar ushbu hudud Sharqiy Prussiya, uning markazi Kyonigsberg (nemischa, konig – "xon", berg- "tog") deb atalgan.

Rossiyaning shimoliy-g'arbiy mintaqasi toponimiyasini (Novgorod, Leningrad, Pskov viloyatlari) o'rgangan V.A.Juchkevich uni uch toponimik qatlamga ajratgan: a)qadimgi substrat toponimlar (g'arbda Finn-ugor toponimlari); b)keyingi davrdagi pribaltika-fin toponimlari; v)rus toponimik qatlami. Hududning chekka janubi-g'arbida esa balt toponimlari kuzatiladi. Mintaqada Velikaya, Kurya, Mshaga, Redva, Sneja kabi tipik slavyan gidronimlarini ham uchratish mumkin.

Toponimist olimlar markazning shimoliy qismidagi geografik nomlarni o'rganib ular tarkibida baquvvat finn-ugor, g'arbida esa balt

gidronimlari qatlami mavjudligini aniglashgan. Masalan, Moskva va uni atroflida Vazuza, Nara, Ruza, Tarusa, Mojayka, Meleja, Paxra kabi 400 ga yagin balt gidronimlari ro'yxatga olingan. Rus toponimistlari G.A.Illinskiy va V.N.Toporov Moskva nomini kelib chiqishini ham balt tilidagi "zax, loyga, botqoqlik joy" ma'nosidagi so'z bilan bog'liq deb hisoblashgan. Markaz toponimiyasini chuqur o'rgangan V.A.Nikonov, "-ov" (markazdan shimolda) va "-ka" (markazdan janubda) suffikslari ustunlik qilgan hududlardan o'tadigan chegarani, rus toponimiyasining asosiy xronologik chizig'i deb atashni taklif qilgan. Ushbu chiziq Rossiyaning markaziy qismidan o'tadi va XVI asrda mavjud bo'lgan Moskva davlatining chegarasiga to'g'ri keladi.

Toponimist olimlar, Shimoliy Kavkazni toponimik jihatdan dunyodagi eng murakkab hududlardan biri deb hisoblashadi. Kavkaz so'zining etimologiyasi hozirgacha aniqlanmagan bo'lsa ham, ammo talqinlar ko'p. Ayrim tarixiy manbalarda, Kavkaz so'ziga qadimda Qora dengizning janubiy sohilida yashagan «kaz-kaz» xalqining nomi asos bo'lgan deb qayd qilingan. Kavkaz atamasi haqidagi ilk ma'lumotlar, miloddan avvalgi 479 yilda yunon dramaturgi Esxil tomonidan yozilgan "Zanjirband Prometey" tragediyasida uchraydi.

Tarixiy manbalarda yozishicha, qadimda qal'a o'rnida sohibqiron Amir Temur sharafiga qo'yilgan Temurxon-shura (shura – qumiqlik tilida "ko'l"), nomli qishloq bo'lgan. Rivoyatlarga ko'ra, Amir Temur Kichik Osiyodan g'alaba bilan qaytayotgan vaqtda, ushu ko'l sohilida bir muddat dam olgan va mahalliy xalqqa ko'p muruvvatlar ko'rsatgan.

Mintaqada joy nomlari hosil qilishda sarmahsul bo'lgan topoterminalar: xur – "qishloq", or – "daryo", suva – "tog'", gel – "do'ng", raza – "vodiy", katsi – "dovon", umali – "maydon" va boshqalar. Turkiy toponimlar ko'pincha mintaqaning tekislik qismida (No'g'ay dashti) va Kavkaz tog'oldi hududlarida tarqalgan. Mintaqada slavyan toponimlari eng kenja qatlamni tashkil etadi va ular ko'pincha quyi Don, Stavropol va Krasnodar o'lkalari oykonimlari tarkibida uchraydi.

3.4. Yevropa mamlakatlari toponimlarida aks etgan ma'nolar

Bu mamlakatni qanday atash to'g'ri sanaladi: Gollandiyami yoki Niderlandiya? Qanday qilib butunlay har xil bo'lgan nomlar bir mamlakatga tegishli bo'lib qoldi? Bu savolga oydinlik kiritish uchun tarixga yuzlanishimizga to'g'ri keladi. "Niderlandiya" nomining o'zi "quyi yerlar" deya tarjima qilinadi. Balki, so'zlashuv nutqida bu atama X asrda bu hudud Muqaddas Rim imperiyasi hukmi ostida bo'lgan vaqtda paydo bo'lgandir. Biroq yozma manbalarda XIV asrga kelib yodga olinib boshlandi. Uzoq vaqt mobaynida bu yerda bir-biri bilan aralashgan turli xalqlar yashagan. Nemis hukmdorlari esa bu hududni belgilash maqsadida uning dengizga yaqin joylashganini hisobga olib, oddiygina qilib "quyi yerlar" deb ataganlar. Vaqt shiddat bilan o'tardi, hukmdorlar o'zgardi, davlatlar quladi. Oxir-oqibat, "quyi yerlar" mustaqillikka ega bo'ldi. Biroq Niderland nomi mustahkam o'rnashib qoldi va hozir ham jahon siyosatida qo'llaniladi. Shuning uchun bu mamlakatni aynan Niderlandiya deb atash to'g'ridir.

U holda Gollandiya atamasi qayerdan kelgan? Bu Niderlandiya tarkibidagi hududning nomigina xolos. Gollandiya hududi mamlakatning ikki hududi – Shimoliy va Janubiy Gollandiyadan iborat. Tarixdan shimoliy provinsiyada joylashgan, poytaxti Amsterdam bo'lgan Gollandiya mamlakatning rivojlangan qismi bo'lgan. Gollandiyaning madaniy va iqtisodiy yutuqlari Yevropa bo'ylab tarqalgan. 1697 yilda Rossiya imperatori Petr I o'z yaqinlari bilan aynan Gollandiyaga tashrif buyurgan va armiya hamda flotni qaytadan jihozlash uchun ustalarni yollagan. Ulardan "Qayerdan keldingiz?" deya so'rashganida o'zlarining rivojlangan hududlaridan faxrlanib, "Gollandiyadan"mdeyishgan. Vaqt o'tishiga qaramay, odamlar Gollandiya va Niderlandiyani bir mamlakatning ikki nomi deya tushunishlari taajjublanarli emas. Bunday yanglish tushuncha faqat rus tilida so'zlashadigan mamlakatlargagina xos emas. Niderlandlarning

oltin davrida mustamlakalarga asos solish, qullar savdosi va iqtisodiy munosabatlarni o'rnatish bilan asosan kelib chiqishi gollandiyalik bo'lganlar shug'ullanishgan. Ular o'z navbatida xorijliklar oldida hududlarining ustunligini alohida qayd etishni unutmaganlar.

Yevropadagi mashhur shaharlar nomining kelib chiqishi. Berlin shahri nemischa "Bar", ya'ni "ayiq" so'zidan paydo bo'lgan, deyishadi. Chunki shahar gerbida ayiqning surati aks etgan. Ammo bu taxmin haqiqatdan yiroq. Shaharning nomi slavyan tilidagi "Beri", ya'ni "botqoq" so'zidan kelib chiqqan.

Bern-Shveysariya. Bern shahri Shveysariyaning rasmiy poytaxti sanaladi. Uning nomi nemis, fransuz, italyan tillarida ham bir xil ma'noni anglatadi. Ya'ni, "Birlashgan shahar".

London-Angliya. London – qadimgi rimliklarning "Londonium" so'zidan kelib chiqqan degan taxminlar bor. Ammo bu so'zning aniq ma'nosi yo'q. Ba'zi taxminlarga ko'ra, "London" lotincha "Lond" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, ya'ni "o'rmon orasidagi yovvoyi joy" ma'nosini anglatadi. Yana bir taxminga ko'ra, u qadimgi keltlar tilidan olingan bo'lib, "Llin" (ko'l) va "Dun" (mustahkamlash) so'zlari birikmasidan paydo bo'lgan. Keltlar davrida shahar "Lludid" deb atalgan.

Parij-Fransiya. Eramizdan avvalgi III asrda keltlarning parizi qabilasi Sita oroliga kelib joylashishadi va kichikroq baliqchilar qishlog'iga asos solishadi. Keyinroq qishloqcha shaharga aylanib ketadi va Lyutetsiya nomini oladi. Eramizning 52-yilida shahar rimliklar tomonidan bosib olinadi va unga "Parizilar shahri" nomi beriladi. Keyinchalik u Parijga aylanib ketadi.

Amsterdam-Niderlandiya. Niderlandiyaning poytaxti Amsterdam shahriga 1275-yili asos solingan. Shahar shimoliy Gollandiya viloyatidagi Amstel daryosi bo'yida joylashgan. Daryo toshib, atrofnii suv bosavergach, to'g'on qurilgan. To'g'on niderland tilida "Dum" deyiladi. Amsterdam so'zining ma'nosi "Amstel daryosidagi to'g'on" ma'nosini anglatadi.

Madrid-Ispaniya Madrid shahrining rivojlanish davri 932-yilga borib taqaladi. Shahar Madjirit qal'asi atrofida paydo bo'lgan. 1561-yili Ispaniya qiroli Filipp II uni o'z davlatining poytaxti deb e'lon qilgan. Madrid so'zi qadimgi arab va ispan tillari aralashmasidan hosil bo'lgan degan taxminlar bor. Ammo bu so'zning qanday ma'no anglatishi hamon noma'lum.

Shimoliy, g'arbiy, sharqiy, janubiy Yevropa davlatlarining poytaxt shaharlari. Polisonimlar – "Polis" yunoncha shahar, Shaharlarning nomlari, shahar ichidagi obyektlarning nomlari urbonimlar. Biz esa Yevropa polisonimlari ya'ni Yevropa poytaxt shaharlari ma'nosini o'rganib chiqamiz.

Shimoliy Yevropa davlatlarining poytaxtlari: Dublin, Kopengagen, London, Oslo, Reyk'yavik, Riga, Stokgolm, Tallin va Xelsinki.

Dublin – Irlandiyaning poytaxti. Shaharga dastlab 140-yilda asos solingan. Dublin – "qora moy" degani, shahar Liffi daryosi bo'yida joylashgan bo'lib, daryo suvi torf zonasi ta'sirida qoramtir tusga ega. Shahar boshqacha Bale – Axa – Kliaxbeil – "shahar", ath – "kechuv", cliath – "tol") – "tollu kechuvdagi shahar" deb ham ataladi.

Kopengagen – Daniyaning poytaxti. 1043-yilda hozirgi shahar o'rnida Xavn nomli qishloq bo'lgan. Qishloq yonida 1167-yilda qal'a bunyod etilgan. Mana shu qishloq va qal'a atrofida vujudga kelgan shahar Kjobmannshavn – savdogarlik bandargohi nomini olgan. Zamonaviy shakli Kobenhavn; rus tilida Копенгагаген shakli nemis reformasi (Kopenhagen) ta'sirida paydo bo'lgan.

London – Buyuk Britaniyaning poytaxti. Tatsita tomonidan eramizdan avvalgi 115-yilda lotinchada Londinium shaklida eslab o'tiladi va shuning asnosida kelt tilida qayta tiklangan Londin nomi kelib chiqadi.

Oslo – Norvegiyaning poytaxti. Shaharga 1048-yili asos solingan. Lo daryosi mansabida joylashgani uchun (os – "daryo quyar joyi, mansabi", Lo – daryo nomi) Oslo deyilgan.

Reyk'yavik – Islandiyaning poytaxti. Shaharga 875-yilda vikinglar asos solishgan. Reyk'yavik islandcha reyk'ya – "bug'", "tutun" va vik – "qo'ltiqcha", "qishloq" so'zlaridan yasilib, geyzerlar – issiq buloqlar ko'pligidan "bug' o'tilib turadigan joy" degan ma'noni beradi.

Riga – Latviyaning poytaxti. Mahalliy tilda riga – "tirsak", "daryoning burilgan joyi" degan ma'noni beradi.

Stokgolm – Shvesiyaning poytaxti. XIII asrda Melarni ko'li va Baltika dengizi sohillarida bunyod etilgan. Shved tilida xolm – "orol", stok – "tor ko'rfaz(qo'ltiq)", demak "tor ko'rfazdagi orol" degan ma'noni beradi.

Tallin – Estoniyaning poytaxti. Dastlab yozma manbalarda 1154-yili tilga olingan, lekin IX-X asrlarda shahar o'rnida estonlarning qishlog'i mavjud bo'lganligini arxeologik manbalar ko'rsatadi. Dastlab shahar Kovolen, keyinchalik Revel deb nomlangan. XIII asrda shaharni daniyaliklar bosib olgan va ular shahar o'rnida qal'a qurishgan. Shuning uchun estonlar uni Tallin (estoncha taani linn – "Dan shahri" ya'ni "daniyaliklar shahri") deb nomlashgan.

Xelsinki – Finlandiyaning poytaxti. Shaharga 1550-yilda asos solingan. Xelsing xalqi nomidan olingan.

G'arbiy Yevropa davlatlarining poytaxtlari: Amsterdam, Berlin, Bern, Bryussel, Kiyev, Monako, Parij va Vena.

Amsterdam – Niderlandiyaning poytaxti va yirik port shahar. Gollandcha "Amstel daryosidagi damba" degan ma'noni beradi.

Berlin – Germaniyaning poytaxti. XIII asrdan boshlab Berlin shaklida eslab kelinadi. Ishonarli aniq farazlarga qaraganda shahar nomi "Birl/Berl" – botqoqlik, botqoq qadimgi slavyan tilidan kelib chiqqan. Shuningdek shahar nomi Berla ismidan yoki boshqa qadimgi kelt, slavyan tillaridan kelib chiqqanligi haqida mulohazalar bor.

Bern – Shveysariyaning poytaxti. Bern shahri 1191-yildan ma'lum. Shahar nomi kelt tilidan "Bren" – tog' kelib chiqqan. Shuningdek shahar nomi italyanacha Verona nomining Bern sifatida qayta ishlangan, o'zgartirilgan degan qarashlar ham mavjud. Xalq

etimologiyasi esa shahar ayiq o'ldirilgan joyda bunyod etilgan degan va shuning uchun "ayiq" ya'ni shahar nomi Bern. Bu afsona shahar bayrog'ida ayiqning tasvirlanganligida o'z aksini topadi.

Bryussel – Belgiyaning poytaxti. Shahar nomi dastlab VII asrga oid yozma manbalarda tilga olingan. Bryussel – "botqoqlik yaqinidagi shahar" degan ma'noni beradi.

Kiyev – Ukrainaning poytaxti. Kiyev nomi birinchi bo'lib, 860-yildagi qo'lyozmalarda eslab o'tiladi. Kiyev so'zi ikki qismga bo'linadi. Kiy so'zi cho'p tayoq, ev so'zi esa qo'shimcha ma'nosini bildiradi. Demak tayoqlar shahri degan ma'noni bildiradi.

Monako – Fransiya sarhadlari bilan o'ralgan O'rta dengiz qirg'og'ida joylashgan Janubiy Yevropadagi davlat. Rim mualliflari tomonidan eramiz oraliqlarida Gerkules ibodat qilinadigan joy sifatida eslanadi. Portus Monoecus yakka tanxo yashovchi degan ma'noni bildiradi. Bu esa Gerkulesning ismlaridan biri.

Parij – Fransiyaning poytaxti. Miloddan avvalgi I asrdan Lyutiseya nomi bilan ma'lum. Parij – parizi qabilasi nomidan olingan.

Vena – Avstriyaning poytaxti. Miloddan avvalgi IV asrda kelt qabilalari hozirgi shahar o'rnida qishloq barpo etib, Vindobara – "Oq dala" deb atagan. Vena nomini boshqacha talqin etuvchilar ham bor.

Sharqiy Yevropa davlatlarining poytaxtlari: Budapesht, Buxarest, Bratislava, Minsk, Moskva, Praga, Sofiya va Varshava.

Budapesht – Vengriyaning poytaxti. Zamonaviy shaharga 1872-yilda asos solingan. Shahar Dunay daryosining qarama-qarshi qirg'og'larida joylashgan. Buda va Pesht shaharlarining ma'muriy jihatdan qo'shilishidan kelib chiqqan.

Buxarest – Ruminiyaning poytaxti. 1459-yillarda qishloq sifatida tilga olingan. Buxarest nomi Bukur ismi va qishloqqa tegishlilik ma'nosini beruvchi qo'shimcha "eshti"ning qo'shilishi birikmasidan paydo bo'lgan.

Bratislava – Slovakiyaning poytaxti. Hozirgi shahar o'rnida eramiz boshlariga qadar rimliklarning Posonium nomli lageri joylashgan.

Keyinchalik uning o'rnida Preslav Slovakiya shahri vujudga keldi. O'rta asrlarda Avstriya tarkibida shahar nomi Pressburgga aylandi. 1867-yilda Avstro-Vengriyaning tuzilishi bilan Pozsony nomini oladi. 1918-yilda Chexoslovakiyaning shahar Bratislava nomini oladi.

Minsk – Belorussiyaning poytaxti. Birinchilardan bo'lib 1067-yillarda Menesk, Mensk shaklida tilga olingan.

Moskva – Rossiya Federatsiyasining poytaxti. Daryo nomidan kelib chiqqan bo'lib, Moskva gidronimini tushuntirish uchun fin-ugor tillari etimologiyasi asosida ko'plab misollar keltirilgan. Masalan, корова река sut daryosi "boquvchi", "to'yg'azuvchi daryo" ma'nosida, приток река или река с притоком "daryoning ko'p quyiladigan joyi" ma'nosini bildiradi.

Praga – Chexiyaning poytaxti. Uning nomi X asrdan buyon ma'lum. Uning nomi praziti (kuydirish, pishirish) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, shudgor qilingan o'rmonlarning yonib ketishi bilan yoki prahnouti (qurmoq) so'zidan kelib chiqqan bo'lib shaharning quruq baland yerda paydo bo'lganligi bilan bog'lanadi. 1908-yildan Praga nomi bilan yuritiladi.

Sofiya – Bolgariyaning poytaxti. Shaharga eramizdan avvalgi I asrda qadimgi rimliklar asos solishgan. Ular Bibi Sofiya ibodatxonasini qurdirganlar va shaharni Sofiya deb atashgan. Grekcha sofis – "oqil", "dono" degan so'zlardir.

Varshava – Polshaning poytaxti. XIV-XV asrdan boshlab tilga olinadi. Shahar nomi Varsh shaxsiy ismdan kelib chiqqan. XV asrdan boshlab mazovetskiy bitimiga ko'ra Varshava – Varshava qishlog'i deb atala boshlandi. Shuningdek xalq etimologiyasida shahar nomi bilan bog'liq afsonalar ham mavjud.

Janubiy Yevropa davlatlarining poytaxtlari: Afina, Belgrad, Lissabon, Lyublyana, Rim, Madrid, Vatikan, San-Marino, Sarayevo, Zagreb va Tirana.

Afina – Gretsiyaning poytaxti, dunyodagi eng qadimiy Shaharlardan biri. Shaharga dastlab aholi eramizdan avvalgi XVI – XIII

asrlarda o'troqlasha boshlagan. Nomi esa afsonaviy Afina(qadimgi yunonlarning xudosi) ismidan olingan. Lekin qadimgi yunon tilida tepalik yerni bildiruvchi atinai so'zi ham bo'lgan. Shahar shunday tepalikda joylashganligi uchun unga atina, afina – "tepa" nomi berilgan bo'lishi mumkin deb hisoblaydi H.Hasanov.

Belgrad – Serbiyaning poytaxti. Keltlar tomonidan eramizdan oldingi IV-III asrlarda asos solingan. Eramizdan avvalgi 33-yilda rimliklar tomonidan bosib olingan va qal'aga aylantirilgan va shu bilan bir qatorda Singudunum nomi ham berilgan. IX asrda slovyanlar tomonidan bosib olingandan so'ng Belgrad nomi bilan atala boshlangan.

Lissabon – Portugaliyaning poytaxti. Shahar o'rnida eramizdan avvalgi I asrda Yuliy Sezar tomonidan asoss solingan rimliklar lageri joylashgan bo'lgan. Shahar Yuliy Sezar sharafiga Baxtli Yuliy – Felisitas-Yuliya deb nomlangan. Eramiz boshlarida Ulisea nomi bilan keyinchalik esa Olisippo, Olisippona, Lisabon shakllari uchraydi.

Lyublyana – Sloveniyaning poytaxti. Shahar eramizdan avvalgi I asrda Emona Rim koloniyasi sifatida shakllangan. IX asrda franklar tomonidan qayta tiklangan, X asrdan boshlab Lyublyana (Ljubljana) deb nomlana boshlangan. Shahar nomining kelib chiqishi Lyuvigan daryosi atrofida joylashganligi bilan izohlanadi.

Madrid – Ispaniyaning poytaxti. Shaharga 927-yilda mavritanlar qarorgohi sifatida asos solingan. Magerit arab tilidan Madarat shahar ma'nosini bildiradi. Magarat shaklida tilga olinadi. Boshqa bir faraz bo'yicha arablargacha ya'ni arabcha nomga qadar shahar nomi eski ispan tilidan olingan bo'lib, maderita – o'rmon novdasi degan ma'noni anglatadi.

Rim – Italiyaning poytaxti. Asl nomi Rumo – hozirgi Tibr daryosi nomidan olingan. Daryo nomi esa uning qirg'oqlari bo'yida yashagan qadimgi rumo qabilasi nomidan olingan, deb hisoblanadi. Rim – "abadiy shahar" degan ibora yasama nomdir. Uni "bo'ri emizib katta qilgan bolalar – Ramul bilan Rem – miloddan avvalgi 750-yil ilgari

bunyod etgan" degan afsona ham to'qilgan. Arxeologlarning aniqlashicha, Rim shahri qurilishidan 500 yilcha avval uning o'rnini ko'cha, yo'l va kanallar bo'lgan.

Sarayevo – Bosniya va Gersegovinaning poytaxti. XIII asrdan Vrxbosna (gora nad bosnoy) nomi bilan mashxur. Vrx – tog', balandlik, Bosna – daryo nomi. Vrxbosna – Bosna daryosi ustidagi tog' ma'nosini anglatadi. Bosna daryosi nomidan butun tarixiy joy Bosniya nomi kelib chiqqan. Ottomanlar hukmronligi imperiyasi davrida shahar Bosna-Saray (Saray turkchadan Saroy, qal'a) deb atalgan. Bu esa Bosnadagi saroy ma'nosini beradi. Bosnadagi saroyni XVI asrda Xusrav-Bek qurdirgan. Turkler imperiyasidan ozod bo'lgandan keyin shahar nomi slavyan tilida Sarayevo tarzida nomlangan. Sarayevo – qal'ali, saroyli degan ma'nolarni anglatadi.

San-Marino – Appenin yarimorolidagi kichik davlat. Hozirgi davlat o'rnida milodning IV asrida Marino ismli kishi dindorlar jamiyati qurish maqsadida bunyod etgan. Shuning uchun uning nomiga Santo-Marino – "Muqaddas Marino" deb atalgan.

Tirana – Albaniyaning poytaxti. Ushbu nom XVI asrda paydo bo'lgan. Tirana eramizdan avvalgi I mingyillikda Apennin yarimorolida yashagan tirren qabilasi nomidan olingan.

Vatikan – shahar davlat. Rim shahri ichida joylashgan bo'lib, dunyodagi eng kichik davlat hisoblanadi. Rim shahri yetti tepalikda joylashgan bo'lib, tepaliklardan biri Monte-Vatikano tepaligida qadim zamonlarda kohinlar (latinch "vatikinati") yashagan. Shahar – davlat nomi shundan olingan.

Zagreb – Xorvatiyaning poytaxti. XIII asrda Zagrabia hozirda esa Zagreb shaklida qo'llaniladi. Shahar nomi slavyan tilidan Zagreb tepalik ma'nosini bildiradi ya'ni tepalikdagi shahar ma'nosini anglatadi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Yevropa toponimik landshaftining o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?
2. Yevropa qit'asidagi turkiy toponimlarni kartadan toping va ularni paydo bo'lish sabablarini aniqlang.
3. Rossiyaning Yevropa qismi toponimiyasini o'zaro taqqoslab umumiy xususiyatlariga izoh bering.
4. Yevropa qit'a nomi sifatida dastlab qachon va kimlar tomonidan fanga kiritilgan?

2.4. AFRIKA TOPONIMIYASI

Reja:

1. Afrika toponimiyasi.
2. Shimoliy Afrika, Sudan-Gvineya va Efiopiya-Somali toponimik submintaqasi.
2. Markaziy va Sharqiy Afrika, Janubiy Afrika, Madagaskar toponimik submintaqasi.
3. Afrika mamlakatlari nomlarida aks etgan ma'nolar.

Tayanch so'z va iboralar: Antropogenez markazi, toponimik makromintaqa, submintaqa, qit'a, tub aholi, tillar tasnifi, "etiketka nomlar", joy nomlarini standartlash, unifikatsiyalash.

4.1. Afrika toponimiyasi

Afrika – qit'a, maydoni jihatdan Yevrosiyodan keyingi ikkinchi o'rinda turuvchi materik. Qit'a qadimda kam o'rganilgan, shu bois uni yagona nomi ham bo'lmagan. XVI asrga kelib materik qiyofasi ma'lum bo'ldi. Yunonlar hozirgi Afrika materikning o'zlariga ma'lum qismini *Libiya* (libu - qabilasi nomidan) deb atashgan. Masalan, *Gomer* asarlarida (miloddan avvalgi VIII asr) qit'a nomi Libiya tarzida tilga olingan.

Mutaxassislar qit'a nomini qadimda hozirgi Tunis va Jazoir davlatlari hududida yashagan afriqi ("g'orda yashaydigan odamlar" ma'nosida) qabilasi nomi bilan bog'liq deb hisoblashadi. Bu nom, dastlab miloddan avvalgi III asrda finikiylar shahri Karfagen (hozirgi Tunis shahri atrofida) joylashgan yerlarga nisbatan ishlatilgan. Karfagen davlati miloddan avvalgi 146-yilda parchalangan, rimliklar uni o'rnida Rim imperiyasiga qarashli Afrika provinsiyasini tashkil etgan. O'rta asrlarda toponim hududi asta-sekin kengayib, dastlab

materikning shimoli-g'arbga, keyinchalik esa ushbu nom butun materikka nisbatan qo'llanilgan.

Afrika so'zining grekcha, afri – "sovuq emas" ma'nosini anglatadi degan talqini ham bor. Haqiqatdan ham Afrika dunyodagi eng issiq materik hisoblanadi. Toponimistlar Afrika nomiga etnonim asos bo'lganligini haqiqatga yaqinroq deb hisoblashadi. Afrika va uning xalqlari to'g'risidagi ba'zi ma'lumotlarni Movarounnahr xalqlari qadimdan bilganlar. Chunonchi, Afrika qit'asini Muhammad Xorazmiy "Surat ul-arz" asarida tilga olgan. Ushbu materik to'g'risidagi ba'zi ma'lumotlarni Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Muhammad Najib Bakro, Hofizi Abru asarlarida ham uchratish mumkin. Masalan, Beruniy chizgan dunyo kartasida Afrika qit'asining ham shakli bor.

Afrika makromintaqa toponimiyasining shakllanish tarixi va o'ziga

xos xususiyatlari. Afrika – minglab yillar davomida aholining turli irqiy va etnik guruhlari tarkib topgan joy. Qit'a tub aholisining tillar tasnifi to'liq ishlangan emas.

Materikni yevropaliklar tomonidan bosib olinishi uni geografik nomlar tizimiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Tarixdan ma'lumki, mustamlakachilar o'zlari bosib olgan mamlakatdagi mahalliy va tarixiy nomlarni tan olmasdan, ularni o'zgartirgan. Mustamlaka davlatlarning o'z erkinligini qo'lga kiritishi hamda o'nlab yangi davlatlarni tashkil topishi bilan milliy va tarixiy nomlar qayta tiklandi, majburan kiritilgan yot nomlar bekor qilindi.

Afrika kartasidan avvallari Yevropaning qaysi bir davlatiga mustamlaka hududi bo'lganligini bildiruvchi o'ziga xos "etiketka nomlar" (Fransiya G'arbiy Afrikasi, Belgiya Kongosi, Portugaliya Gvineyasi, Ispaniya G'arbiy Saxarasi va hokazo); mustamlakachi davlatlarning oliy rahbarlari, siyosiy arboblarni madh etuvchi nomlar (Lorensu - Markish - Maputu, Leopoldvil - Kinshasa, Baterst - Banjul, Fort-Lami - Ndjamena, Solsberi - Xarare va hokazo) olib tashlandi

Ta'kidlash joizki, ba'zan ayrim davlatlardagi siyosiy tuzumning o'zgarishi ham yangicha nomlarni paydo bo'lishiga olib kelgan. Masalan, 1965 yili Kongoda hokimiyat boshiga prezident Mobutu-Sese- Seko keldi va uning taklifi bilan mamlakat Zoir deb qayta nomlandi. O'sha davrning siyosati ta'sirida Kongo hududida joylashgan Albert ko'li ham yangi prezident nomi bilan ataladigan bo'ldi. 1997 yili davlat to'ntarishi natijasida prezident Mobutu-Sese-Seko lavozimidan chetlatilgandan keyin, mamlakatda avvalgi nomlar qayta tiklandi va ko'lga Albert nomi qaytarib berildi.

Masalan, BMT homiyligida toponimikaga bag'ishlab o'tkazilgan oxirgi (Berlin, 2008) xalqaro konferentsiyada Afrika qit'asining 20 dan ko'proq davlatlaridan namoyandalar qatnashgan. Ular mintqa toponimlarini to'plash, reestrini tuzish, yagona elektron-axborot bazasini yaratish, nomlarni standartlash va unifikatsiyalash hamda joy nomlarining Starixiy, madaniy, ma'rifiy, amaliy ahamiyati kabi masala ma'ruzalar qilishgan. Soha mutaxassislari (Basik S.N. 2006) Afrika toponimiyasining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, uni toponimik jihatdan quyidagi submintaqalarga taqsimlashgan: Shimoliy Afrika; Sudan-Gvineya; Efiopiya-Somali; Markaziy va Sharqiy Afrika; Janubiy Afrika; Madagaskar.

4.1. Shimoliy Afrika, Sudan-Gvineya va Efiopiya-Somali toponimik submintaqasi

Shimoliy Afrika toponimiyasi bir qancha o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa submintaqalardan ajralib turadi: a)somiy tillarni (arab va barbar tili) ustunligi; b)Misr va O'rta yer dengizi atrofida turli tilli qadimgi toponimik qatlamlarning mavjudligi; v)submintaqaning janubiy toponimik chegarasini aniqligi.

Shimoliy Afrika hududini ikkita yirik toponimik rayonga ajratish mumkin: 1) Misr va Afrika O'rtayer dengizi sohillari; 2) Sahroi Kabir.

Ba'zi mutaxassislar *Misr* so'zini kelib chiqishini qadimda ushbu hududda yashagan (injildagi) Hom o'g'li Misraim va uning avlodlari nomi bilan bog'liq deb hisoblashadi.

Misr davlatini yevropaliklar Yegipet deyishadi, bu nom ham juda qadimiy bo'lib, u miloddan avvalgi III asrdan buyon ma'lum va ushbu hududga nisbatan qo'llanib kelinadi. Yegipet- so'zi qadimgi misr tilida Ta-Kipet – “qora tuproq” ma'nosini anglatgan, misrliklar Nil vodiysidagi hosildor yerlarni, atrofdagi qizil qumli cho'llar bilan qiyoslab o'z yurtini shunday deb atashgan. Yegipet so'zi qadimgi yunon tilida Aigiptos, lotincha Aegyptus, shaklida talaffuz qilingan. Mutaxassislarning aniqlashicha, o'tmishda Misr davlati hududida keng tarqalgan qadimgi misr tili, milodiy V asrdan boshlab o'lik tilga aylangan. Bunga hozirgi arab tilining misr lahjasi uni asta-sekin muomaladan siqib chiqarishi sabab bo'lgan.

Nilni qadimgi misrliklar daryo ma'budi nomi *byapan Xapi* deb atashgan. Suv ma'nosidagi nil so'zi misrliklarga qo'shni libu qabilasi tilidan o'zlashgan. Hozirgi misrliklar tilida al-Bahr – “*daryo*” shaklida keng tarqatganlar.

Afrika o'rta yer dengizi sohili toponimiyasi (libu-barbar), finikiy, yunon-lotin, arab-barbar kabi juda qadimiy toponimik qatlamlarga ajratiladi. Mintaqadagi eng qadimiy toponimlarga arxaiklashgan Atlas (barbar tilida adrar – “tog'”), Kayraun, Telemsen kabi nomlar misol bo'ladi. Finikiylar tilida yaratilgan nomlar ko'proq Shimoliy Afrikaning O'rta yer dengizi va Atlantika sohillariga yaqin hududlarda qayd qilingan. Misol: Shimoliy Afrikadagi shahar davlat Karfagen (“yangi shahar”), Agadir (gadir – “qal'a, devor”), Tunis (finikiylar oy ma'budi Tanit nomidan), Russadir (“qoyali bo'g'oz”, hozirgi Melilya), Tanjer (tigisis- “bandar”) va boshqalar.

Qadimgi yunon toponimlariga *Tripoli* – “uch shahar” nomi misol bo'ladi. Tripoli - Livianing poytaxti. Arabcha Tarablus al-g'arb (Livanda yana bir Tri-poli, Tarablus al-Sharq bor) Grekcha Tripolis –

“uch shahar” degan so'z, hozirgi shahar shu yerdagi uchta kichik shaharcha o'rnida bunyod etilgan.

Submintaqaning shimoliy qismida Nil – Sahroi Kabir tillari makrooilasiga mansub bo'lgan toponimlar bilan barbar (tuareg) va arabcha nomlar ham salmoqli o'rin egallaydi. Masalan, *Niger* – “daryo”, *Agades* – “yo'lovchilar uchrashadigan joy”. Mintaqa tabiatini aks etadigan toponimlarga ham ko'plab misollar keltirish mumkin: *Dakar* – “tamarsik”, *Abidjan* – “palma barglari kesilgan joy”, *Bamako* – “timsohlar daryosi”, *Mali* – “begemot”, *Kaduna* – “timsohlar”, *Kotonu* – “hayotsiz lagun”, *Togo* – “lagunadan keyin”, *Benue* – “katta suv, suvlar onasi”, *Chad* – “katta suv”, *Shari* – “daryo” va hokazo. *Kasablanka* – ispancha “oq shahar”, arab dunyosida shaharni *Dar-ul-Bayda* – “oq uy” deb atashadi.

Shimoliy Afrikadagi eng so'nggi va nisbatan baquvvat toponimik qatlamni arabcha geografik nomlar tashkil etadi. Tarixiy manbalardan ma'lumki, 639-642 yillarda Misr va keyinchalik butun Shimoliy Afrika arablar tomonidan ishg'ol qilingan. Arabcha nomlar hozirda Shimoliy Afrikada keng tarqalgan va ularni izohlash qiyin emas. *Qohira* (“g'olib”), *Jazoir* (“orol”), *Al-Abyod* (“oq bo'g'oz”), *Rabot* (“qo'rg'on”).

Mintaqa gidrografik terminlar alohida o'rin egallaydi: *ayn* – “buloq, quduq”; *bir* – “yakka buloq”; *nahr* – “ariq, kanal”, *shott* – “sho'r ko'l, salonchak”; *sebha* – “cho'llardagi katta sho'r ko'l”; *bahr* – “katta daryo, dengiz” va boshqalar.

Sahroi Kabir toponimiyasida cho'l landshafti o'z aksini topgan. Ularda cho'llarni landshaft xususiyatlariga ko'ra tiplari (xillari), relyef shakllari, quduqlar va boshqa oqar suvlar manbalari aniq belgilangan. Sahroi Kabir (arabcha, saho – “cho'l”; kabir – “katta”) – yer yuzidagi eng katta tropik cho'l.

Geografik nomlar tarkibida keng qo'llanilgan arabcha terminlar: *hamada* – “toshloq cho'l”, *erg* – “qum do'ngli cho'llar”, *aftut* – “shag'alli tekislik”, *serir* – “shag'alli cho'l”, *goz* – “to'lqinsimon katta

qum uyumi”, *reg* – “toshloq cho‘l” (*Hamada-al-Hamra, Erg-Shosh, Serir, Reggan* va boshqalar).

Sudan-Gvineya submintaqa toponimiyasi nihoyat murakkab tizimga ega. Buni submintaqadagi joy nomlari turli guruhlariga mansub tillarda yaratilganligi hamda ularni tuzilishini o‘ziga xosligi bilan izohlash mumkin. Sudan-Gvineya xalqlarining hayot tarzi, xo‘jalik faoliyati, migratsion jarayonlarda faol qatnashishi hamda etnik aralashuvi submintaqa nomlarida ham o‘z aksini topgan.

Arablar o‘rta asrlarda Sahroi Kabirdan janubda joylashgan hududlarni Bilod-as-Sudan – “qora tanlilar mamlakati” deb atashgan. Gvineya nomini paydo bo‘lishi haqida bir qancha talqinlar mavjud, ulardan nisbatan ishonchlisi, iguawen “til bilmaydiganlar”, barbarlar tilni tushinmaydigan janubiy qora tanli qo‘shnilarini shunday deb atashgan.

Afrikadagi Sudan davlati poytaxti Xartum shahridir. Oq Nil bilan Ko‘k Nil qo‘shilgan yerdagi fil xartumiga o‘xshash yarimorol Ros al-Xartum – “Xartum bo‘roni” deb atalar edi. Shu yerda barpo etilgan shaharga Xartum nomi berilgan. Unga XIX asrning 20-yillarida asos solingan. 1956-yil 1-yanvardan Sudan respublikasi poytaxti.

Sudan-Gvineya submintaqasining g‘arbiy qismida yevropaliklar tomonidan (fransuz, ingliz, portugal) yaratilgan geografik nomlar qatlami ham uchraydi. Masalan, hozirgi Serra-Leone davlati hududiga yevropaliklardan birinchi bo‘lib, 1462 yili portugaliyaliklar kelgan va unga Serra-Leone – “Sherlar tog‘i” deb nom berishgan. Uning poytaxti hisoblangan Fritaun – “erkinlar shahri”ga esa, XVIII asrda qul savdosi rasman taqiqlangach, inglizlar tomonidan ozod qilingan bir necha yuz qul asos solishgan. Kelib chiqishi yevropaliklar tili bilan bog‘liq bo‘lgan toponimlar asosan qirg‘oq bo‘ylab tarqalgan: Sent-Pol, Keypt-Kost, San- Pedro, Lagos, Porto-Novo, Tristan, Robertsport, Fritaun, Merilend, Agbovil, Gran-Berebi va boshqalar. Ular orasida Afrika va Yevropa xalqlari tillaridagi so‘zlardan tashkil topgan kompozit

toponimlarni ham uchratish mumkin. Sharqiy Sudanda yevropaliklar tiliga xos toponimlar yo‘q.

Efiopiya-Somali submintaqasi toponimiyasi. Ushbu hudud juda qadimiy davrlardan buyon ma‘lum. Uning toponimiyasida efiop va kushit tillarida yaratilgan nomlar ko‘pchilikni tashkil etadi.

Efiopiyadagi geografik nomlarning asosiy qismi hozirda davlatning rasmiy til hisoblangan amxarada yaratilgan. Masalan, mamlakat poytaxti *Addis-Abeba* shahri nomi amxara tilida – “*yangi gul, bahor guli*” ma‘nosini anglatadi. Addis-Abebaga nisbatan “*mangu bahor shahri*” degan epitet nom ham qo‘llaniladi.

Somali yarimoroli va uning atrofidagi hududlarda kelib chiqishi kushit tillari (oromo, somali, afar, agav, kaffa, iraku va boshq.) bilan bog‘liq geografik nomlar uchraydi. Mintaqa gidronimlari tarkibida *uebi* – “daryo” (*Uebi-SHebelle* – “leopardlar daryosi”), *tug* – “irmoq” (*Tug-Darror* – “tumanli irmoq”). Mintaqada arab va fors toponimlari ham salmoqli o‘rin egallaydi.

Mintaqani musulmon dunyosi bilan yaqin aloqada bo‘lganligi muhim rol o‘ynagan. Bunday nomlarni ijtimoiy ehtiyoj tufayli davr tavsiya qilgan va ular qirg‘oq bo‘ylab keng tarqalgan: *Ras-Xafun* (“chekka bo‘g‘oz”), *Ras-Asir* (“qullar bo‘g‘ozi”), *Ras-al-Xayl* (“otlar bo‘g‘ozi”), *Ras-Filuk* (“fil bo‘g‘ozi”), *Bandar – Beyla* (*bandar* – “port”), *Mogadisho* (“muqaddas”, mahalliy nomi *Xamar* – “qizil”), *Ras-Djibuti* (“qoyali bo‘g‘oz”) va boshqalar.

XV asrdan boshlab portugallar Afrikaning g‘arbiy sohillarini o‘rganishni boshlab berishdi. 1445-yili ular Afrikaning Sahroi Kabir sohillaridan o‘tib, Yashil burun deb nom olgan joygacha yetib kelishdi. Bu yerni Yashil burun deb atalishiga sabab, Sahroi Kabir qumlari va o‘simliksiz qoyalaridan so‘ng doimiy yashil, tropik o‘rmonlar bilan qoplangan qirg‘oqqa shunday nom berilgan. Bu davrga kelib Gvineya ko‘rfazida Fil suyagi qirg‘og‘i, Oltin qirg‘oq nomlari ham paydo bo‘ldi.

4.2. Markaziy va Sharqiy Afrika, Janubiy Afrika va Madagaskar toponimik submintaqasi

Markaziy va Sharqiy Afrika toponimiyasi. Markaziy va Sharqiy Afrikada turli xalqlar yashaydi, ammo ularni ko'pchiligi bantu guruhiga mansub. Shu sababdan, mintaqa toponimlarining asosiy qismini bantu tillarida yaratilgan nomlar tashkil etadi. Bantu tillari orasida eng ko'p tarqalganlari.

Bantu xalqlari tilida *n'yasa*, *n'yanza*, *n'yantsa* terminlari "ko'l" ma'nosini anglatganligi bois, Afrikaning buyuk ko'llarini (*N'yasa*, *Viktoriya*, *Malavi*) mahalliy xalqlar shu so'z bilan ataydi. Mahalliy aholi geografik obyektlarni nomlashda tabiiy geografik omillarga alohida e'tibor berishgan. Masalan, *Mbuji-Mayo* ("suv echkisi"), *Kigali* ("keng, baland tog'"), *Ruvenzori* ("bulutlar sohibi"), *Lusaka* (butta turi), *Tanganika* (*n'ika* – suaxili tilida "tashlandiq yer" – quruq savannani shunday atashadi), *Nayrobi* ("sovuq suv"), *Keniya* ("oq tog'"), *Kampala* ("impala antilopasi nomidan"), *Bangi* ("ostona") va hokazo.

Zanjibar (fors tilida, zangi – "qora tanli, negr", bar – "joy") – Tanzaniyadagi orol va shahar nomi. O'rta asrlarda (VII-IX asr) oroldagi shahar Afrikani Hind okeani sohilidagi yirik qul savdosi markazi hisoblangan. Arab va fors qul savdogarlari oroldan qullarni Iroqqa olib kelib, maxsus lagerlarda saqlashgan. O'sha davrda Shatt-al-Arab daryosi sohilidagi sho'rxok yerlarni tozalashda, qo'riq ochishda, sug'orish ishlarida, shakarqamish yetishtirishda qullardan foydalanishgan

Janubiy Afrika toponimiyasi. Geografik o'rni jihatdan Janubiy Afrikaga quyidagi davlatlar kiradi: Botsvana, Zimbabve, Lesoto, Namibiya, Svazilend, Janubiy Afrika Respublikasi va boshqalar. Mintaqada qit'aning deyarli barcha landshaft tiplari kichaytirilgan masshtabda takrorlanadi, shuning uchun ham, uni ba'zan Kichik Afrika deb atashadi. Xuddi shu qonuniyat mintaqa geografik nomlarida ham o'z aksini topgan. Ta'kidlash joizki, Janubiy Afrika toponimlarining asosiy qismi bantu va koysan (bushman - gollandcha, bosjesman –

"o'rmon odami" va gottentot) tillarida yaratilgan. Gottentotlar o'zlarini koy-koin – "haqiqiy odam"lar deb atashadi. Koysan tillari JAR, Namibiya, Angola, Tanzaniyada keng tarqalgan va qit'a tillari orasida alohida o'rin tutadi

Geografik nomlarining asosiy qismi bantu va koysan tillarida yaratilgan. Koysan tillariga mansub toponimlar: *Karru* platosi – "quruq, suvsiz"), *Augrabis* sharsharasi – "shovqinli joy"), *Vindxuk shahri* – "shamolli vodiy"), *Kalaxari* cho'li – "mayda shag'alli-qumli joy" va hokazo. Bantu toponimlari ko'proq mintaqaning janubida tarqalgan: (*Limpopo* – "timsohli daryo", *Botsvana* – "tsvana yeri" va boshqalar.

Yuqorida qayd qilingandek mintaqa toponimiyasi tarkibida kelib chiqishi afrikans tili bilan bog'liq bo'lgan nomlar ko'p. Ushbu tilda yaratilgan toponimlarda mintaqaning turli tabiiy landshaft elementlari ham o'z aksini topgan. Masalan, *veld* (afrikans tilida – "maydon") termini Janubiy Afrikadagi qurg'oqchil platoga nisbatan qo'llanilgan (Past, O'rta va Baland Veld). Shu bilan birga veld terminining boshqa ma'nosi ham bor. Chunonchi, Janubiy Afrikadagi chorva uchun ozuqabob bo'lgan har qanday tabiiy o'simliklar qoplamini ham veld deyishadi.

1487-1488-yillari portugaliyalik Bartolomeu Diash ekspeditsiyasi Afrikaning eng janubiy nuqtasigacha yetib keladi va kuchli dovullarga duch kelib, ortga qaytishga majbur bo'ladi. Bu yerni u Dovullar o'lkasi deb ataydi. Lekin qirol buyrug'i bilan bu yerdan o'tishga umid bog'lab Yaxshi Umid burni deb nomlagan. 1497-yili portugaliyalik Vasko da Gama Yaxshi Umid burni orqali o'tib, natijada yevropaliklarda Afrikaning janubiy va sharqiy sohillari haqida aniq tasavvur paydo bo'ladi.

Madagaskar toponimiyasi. Madagaskar - Hind okeani g'arbida, Afrikaning janubiy-sharqiy qirg'og'idan 400 km sharqda joylashgan orol. Miloddan avvalgi X-VI asrlarda orolga indonezlar (hozirgi mala-gasilar avlodi), polinezlar, melanezlar, keyinchalik arablar va Afrika-ning sharqiy sohilidan bantu xalqlari ko'chib kelishgan. XIV asrda

orolning markaziy qismida Imerina davlati tashkil topgan. XVI-XVII asrlarda orolning g'arbida sakalava, sharqida betsimisaraka va markazda betsileular davlati paydo bo'lgan. XIX asrga kelib barcha davlatlar markazlashgan Malagasi qirolligi tarkibiga kirgan. Malagasi, malgash tili - avstronez tillari oilasidagi indonez tillari tarmog'iga mansub va ko'p jihatdan Malay arxipelagidagi tillarga o'xshaydi.

Madagaskar toponimiyasida malagasi tilida yaratilgan geografik nomlar mutlaq ko'pchilikni tashkil etadi va u butun orol bo'ylab keng tarqalgan: *Antananarivu* ("ming askar shahri"), *Antseranana* ("port shahar", *Marumukutru tog'i* ("mevali daraxtlar joyi") va hokazo.

Madagaskar toponimining kelib chiqishi hozirgacha aniqlanmagan. Ayrim mutaxassislar, Madagaskar so'zini *malagasi* etnonimini transformatsiyalashgan shakli deb hisoblashadi. H.Hasanov yozishicha, orol nomi mahalliy xalq *madegas* nomidan olinib, yevropaliklar talaffuzida "Madagaskar" bo'lib ketgan. Malagasilarni o'zi esa orol nomini *Tani-Be* – "buyuk orol" deb atashadi. Orolni shimoli-g'arbida suaxili tili bilan bog'liq bo'lgan ayrim toponimik elementlar va yevropacha toponimlarni (asosan fransuzcha nomlarni) uchratish mumkin.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Afrika toponimiyasining farqlovchi xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
2. Shimoliy va Janubiy Afrikadai toponimik qatlamlarni o'zaro taqqoslang, ularning o'shashlik va tafovutlarini izohlang.
3. Madagaskar orolining toponimiyasi nima sababdan boshqa toponimik submintaqalardan tubdan farq qiladi?
4. Afrikada "etiketka nomlar"ning ko'payishining sababi nimada?

2.5. AMERIKA TOPONIMIYASI

Reja:

1. Amerika va Shimoliy Amerika mamlakatlari toponimiyasi haqida qisqacha ta'rif.
2. Amerika Qo'shma Shtatlari, Kanada va Grenlandiya toponimiyasining o'ziga xos xususiyatlari.
3. Meksika, Markaziy Amerika va Vest-Indiya toponimiyasining stratigrafik qatlamlari va ularning o'zaro aloqadorligi.
4. Janubiy Amerika submintaqasi va And toponimiyasining farqlovchi xususiyatlari.

Tayanch so'z va iboralar: *Shimoliy Amerika, gidronimik obyektlar, toponimik qatlam, toponimik submintaqalar, substrat, gibrid, ramziy va kompozit nomlar, indeyscha toponimlar, eskimos, tasviriy xususiyatlarga ega bo'lgan nomlar.*

5.1. Amerika va Shimoliy Amerika mamlakatlari toponimiyasi haqida qisqacha ta'rif

Amerika – ikki materik, ya'ni Shimoliy va Janubiy Amerikadan iborat qit'a nomi. Ular orasidagi chegara odatda Daren bo'yni, ba'zan esa Panama bo'yni orqali o'tkaziladi. Dunyodagi eng katta Grenlandiya oroli va yon-atrofidagi bir qancha boshqa orollar ham Amerika tarkibiga kiradi. Amerika qit'asi g'arbiy yarimsharda, Atlantika va Tinch okeanlari orasida joylashgan. Shimoliy Amerikada ko'pincha Markaziy Amerika va Vest-Indiya orollari alohida ajratiladi.

Grenlandiya va Shimoliy Amerikaning shimoliy-sharqiy sohili X-XI asrlarda normandlar tomonidan kashf etilgan deb hisoblanadi. Antil orollari, Janubiy Amerika sohilining shimoliy qismi hamda Karib dengizi sohilining janubiy qismini 1492-1503 yillarda X.Kolumb kashf etgan. Amerika rasmiy kashf etilishidan besh asr ilgari Beruniy G'arbiy yarimsharda ham quruqlik bo'lishi mumkin degan fikrni aytgan.

Amerika nomi florensiyalik dengiz sayyohi Amerigo Vespuchchi nomi bilan bog'liq. U Janubiy Amerikaning shimoliy-sharqiy va sharqiy sohillarini o'rgangan va 32 betdan iborat maktubida noma'lum yerlarga borganligini yozgan. 1507 yili nemis kartografi *M.Valdzemyuller* o'z kartasida bu yerlarni "Amerigo yerlari" (Amerigo Vespuchchi tilga olgan yerlar ma'nosida) deb yozgan. *M.Valdzemyuller* ushbu nomni dastlab hozirgi Janubiy Amerika materigiga nisbatan qo'llagan, keyinchalik u butun qit'a nomiga aylangan. Flamandlik kartograf *G.Merkator* ilk bor nomni har ikki materik uchun qo'llagan va XVI asrning ikkinchi yarimidan boshlab Amerika qit'aning yagona nomiga aylangan.

Amerika nomining boshqa talqinlari ham bor. Masalan, 1497-yili dengizchi J.Kabot boshchiligidagi ekspeditsiyaga sarmoya ajratgan ingliz metsenati Vinsenta Amerika ismi bilan atalgan. Qadimda hozirgi Nikaragua davlati hududida yashagan mahalliy hindularning amerikos qabilasi nomidan olingan va boshqalar. Ammo, bu izohlar soha mutaxassislari tomonidan qo'llab-quvvatlanmagan.

Shimoliy Amerika – g'arbiy yarimsharning shimoliy qismidagi materik, unga Markaziy Amerika ham kiradi. Mutaxassislarning fikricha, normannlar X-XI asrlarda Grenlandiya va Shimoliy Amerikaning shimoliy-sharqiy sohillarigacha yetib borishgan bo'lsa ham ammo yangi qit'a noma'lumligicha qolib ketgan. 1492-1503 yillarda Xristofor Kolumb rahbarligida amalga oshirilgan sayohatlar natijasida, ilk bor Antil orollari va Karib dengizining janubiy sohillari kashf etilgan. Ma'lumki, materik aholisining asosiy qismini XVI-XIX asrlarda Yevropa va Osiyodan ko'chib kelgan muhojirlar va Afrikadan keltirilgan qullar avlodlari tashkil etadi. Shu bilan birga, mintaqada aholisining ozroq qismini mahalliy aholi – indeyslar, eskimoslar, aleutlar tashkil etadi.

5.2. Amerika Qo'shma Shtatlari, Kanada va Grenlandiya toponimiyasining o'ziga xos xususiyatlari

Mutaxassislar AQSH, Kanada va Grenlandiya toponimiyasini ikkita asosiy qatlamga ajratishgan: substrat (tub joy xalq – *eskimoslar, aleutlar, indeys* xalqlari tilida) va yevropacha (*ingliz, ispan, fransuz, nemis, rus, skandinaviya* va boshqalar) nomlar. Shuni ta'kidlash joizki, qadimgi (substrat) toponimiya mintaqada bo'ylab notekis taqsimlangan va o'ziga xos xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi. Substrat toponimlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, eskimos va aleut tillari bir oilaga mansub, shu sababdan ushbu tillarda yaratilgan nomlarning tarqalish areallari ham bir-biridan uncha uzoq emas.

Aleut orollari - XVIII asrda rus dengizchilari tomonidan kashf qilingan va tub aholisi nomi bilan orolni aleut- "odam" deb atashgan. 1867 yili Rossiya imperiyasi orollarni Alyaska bilan birga AQSH ga sotgan. Aleutchalarning nomlari asosan turli tabiiy geografik obyektlar relyef shakllari, qo'ltiq, bo'g'oz nomlaridan iborat va ular ko'pincha tabiiy landshaft xususiyatlarini o'zida aks etgan. Ayniqsa, tasvirlash xususiyatiga ega bo'lgan aleutchalarning toponimlari bir necha so'zlardan tashkil topgan va murakkab tuzilishga ega (*Inuarfigsuak, Tingimiarmiut, Iglosaataliaukali* va hokazo).

Kelib chiqishi eskimos tili bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlar Grenlandiya orolida ko'p. Tarixiy manbalardan ma'lumki, orolni 982-yili islandiyalik Eyrik Torvaldsson kashf etgan va uni Grenlandiya – "yashil o'lka" deb atagan. Eskimos so'zi – *atabaska indeyslari tilida* – "som baliq iste'mol qiluvchi" ma'nosini bildiradi. Ushbu tilda yaratilgan nomlar orasida geografik obyektning katta yoki kichikligini belgilovchi *-suak* va *-nguak* terminlari ancha sermahsul. Masalan, *Kagsersuak, Nugsuak, Nguak, Kagsernguak* va boshqalar. Eskimos – aleut joy nomlari tarkibida *umanak, unimak, enivak, kvinertak* – "orol", *nuk, kangek* – "bo'g'oz", *narsak* – "vodiy", *nunivak* – "tundra", *vik, ivik* – "qo'ltiq", *alok, ilik* – "daryo" kabi terminlar ko'p uchraydi.

Submintaqada indeyslar tili asosida shakllangan toponimlar ham ancha keng tarqalgan. Ma'lumki, indeyslar Amerika qit'asining tub joy aholisi hisoblanadi. Qit'ani kashf etgan X.Kolumb uni Osiyoning bir bo'lagi Hindiston, aholisini esa hindlar degan notog'ri xulosaga kelgan. Kolumb xatosi aniqlangandan keyin ham qit'a Vest-Indiya (G'arbiy Hindiston), tub aholisi Amerika indeyslari deb nomlanib kelingan. Aytish joizki, so'nggi davrlarda paydo bo'lgan ilmiy adabiyotlarda, indeys tillari bilan qadimiy turkiy tillar orasida yaqinlik mavjud degan qarashlar ilgari surilmoqda

Kanada so'zining paydo bo'lishi ham indeyslar bilan bog'liq. Fransiya qiroli farmoni bilan, Jak Karte boshchiligidagi fransuz ekspeditsiyasi Xitoyga boradigan shimoliy yo'lni ochish maqsadida g'arbga qarab suzadi. 1535 yili ekspeditsiya a'zolari oldindan tanish bo'lgan Muqaddas Lavrentiya bo'g'oziga kiradi va shu nomli daryo orqali yuqoriga qarab harakat qilishadi. J.Karte daryo sohilidagi irokez indeyslari manzilini ko'rib qoladi va ulardan mamlakatingiz qanday ataladi deb so'raydi. Irokezlar esa o'zlari tilida kanata – "qishloq" deb javob berishadi. Sayohat davomida xuddi shu holat bir necha bor takrorlangan bo'lsa ham yana kanata degan javob olingan. Shundan so'ng, J.Karte ishonch bilan kanata so'zini nom sifatida kartaga tushirgan. Keyincha, kanata so'zining qo'llash areali kengaygan va hozirda Shimoliy Amerikani katta hududini qamrab olgan Kanada davlatining nomiga aylangan.

Yirik gidronimik obyektlar, xususan, daryo va ko'llar nomlarida submintaqaning tabiiy xususiyatlari mujassam: *Ayova* – "tinch daryo", *Viskonsin* – "ming orollar daryosi", *Missisipi* – "katta suv", *Missuri* – "loyqa suv", *Niagara* – "shovqinli suv", *Yukon* – "katta daryo", *Vinnipeg* – "loyqa suv", *Michigan* – "katta ko'l", *Ogayo* – "ko'rkam daryo", *Ontario* – "chiroyli ko'l", *Saskachevan* – "qayirma daryo", *Tennesi* – "daryo" va hokazo. Mintaqada etnonimlar asosida paydo bo'lgan gidronimlar ham bor: *Arkanzas*, *Assiniboyni*, *Atabaska*, *Guron*, *Illinoys*, *Kanzas*, *Moxok*, *Onayda*, *Ottava*, *Tanana*, *Eri* va boshqalar.

Shuni ham ta'kidlash joizki, submintaqa oronimlarining kelib chiqishi ko'p hollarda yevropa tillari bilan bog'liq, ammo ular orasida mahalliy tillar asosida shakllangan nomlar ham mavjud. Masalan, *Allegani*, *Appalachi*, *Adirondak* va hokazo.

"Yangi dunyo" nomi bilan tanilgan Amerika qit'asi kashf etilgandan keyin, Yevropadan ko'plab odamlar yangicha hayot va katta boylik topish ilinjida ko'chib kelishgan. Ular bilan birga Yevropadan ayrim nomlar ham "ko'chib" borgan. Shu sababdan, ko'chma toponimlar orasida nyu "yangi" qo'shimchali nomlar ko'p: Nyu-York, Nyu-Boston, Nyu-Gloster, Nyu-London, Nyu-Kamberlend, Nyu-Jersi, Nyu-Xempshir va hokazo

Submintaqada Yevropani boshqa tillari asosida paydo bo'lgan nomlar ham ko'plab topiladi: portugolcha (Nyufaundlend), nemischa (Pensilvaniya), fin tilidagi (Minnesota) va boshqalar. Tarixiy manbalardan ma'lumki, Grenlandiya va Kanada Arktikasi arxipelagi turli davlatlar sayyohlari tomonidan tadqiq qilingan. Shu bois, ushbu hududdagi memorial nomlar internatsional xarakterga ega. Masalan, Morris-Djesup (quruqlikdagi eng shimoliy nuqta), Gunbern (orolining eng baland nuqtasi), Qirol Xristian IX yeri, Knud Rasmussen yeri, Piri yeri, Merchison burni, Gudzon qo'ltig'i va hokazo. AQSH va Kanadadagi memorial nomlarda davlat arboblari, sayyohlar, sarkardalar va boshqa buyuk shaxslarning nomlari muhrlangan. Chunonchi, Shimoliy Amerikaning eng baland nuqtasi Mak-Kinli (6193 m.), AQSH ning 25- prezidenti (1897-1901) Uilyam Mak-Kinli (1843-1901) sharafiga berilgan nom.

5.3. Meksika, Markaziy Amerika va Vest-Indiya toponimiyasining stratigrafik qatlamlari va ularning o'zaro aloqadorligi

Markaziy Amerika – Shimoliy Amerikaning janubiy qismi. Meksika tog'ligining janubiy etagidagi *Balsas* botig'idan *Daren* bo'ynigacha bo'lgan hudud (ba'zan Markaziy Amerika chegarasini

Teuantepek va *Panama* bo'yinlari orqali o'tkazadilar). Markaziy Amerika hududida *Meksika, Gvatemala, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama, Beliz* davlatlari joylashgan. Meksika va Markaziy Amerika toponimiyasi ikkita asosiy toponimik qatlamdan iborat: tub joy (substrat) hozirgacha yaxshi saqlangan indeys va yevropa (ispan) toponimlari.

Indeys toponimik qatlami mintaq bo'ylab notekis taqsimlangan va substrat nomlar turli mahalliy tillarda (naxua, meskito, mayya va boshq.) yaratilgan. Ular orasida naxua toponimlari salmoqli o'rin egallaydi (atsteklar tili ham shu guruhga kiradi). Geografik nomlar tarkibidagi asosiy topofomantlar: *-tla, -tlan, -ko, -pan, -kan* (*Akaxutla, Uistla, Tesyutlan, Masatlan, Okotlan, Mexiko, Tlaxyako, Tekpan, Tuspan, Kulyakan, Teuakan* va boshqalar). Naxua indeyslari tilida *galpa* – “uy” ma'nosidagi formant ancha sermahsul hisoblanadi: *Teugusigalpa, Matagalpa, Uigalpa*. Submintaqa oronimlari tarkibida *tepetl* – “tog'”, (*Popokatepetl, Sitlaltepetl, Koatpetl*), va atstek indeyslari tilidagi *tepek* – “tog'” terminlari ko'plab joy nomlari hosil qilgan: Masalan, *Siguatepek, Tetsontepek, Teotepek, Xikotepek* va hokazo.

Turli tillarga mansub bo'lgan indeyslar toponimiyasi semantik jihatdan ham bir necha toifalarga bo'linadi: antrotoponimlar - *Kuautemok, Nikaragua* (Nikarao - indeyslar qabilasi boshlig'ining nomi), diniy-afsonaviy nomlar - *Mexiko* (atsteklarda urush xudosi), *Koatsakoalkos* va boshqalar. Mintaqaning tabiiy sharoitini aks etadigan geografik nomlar alohida ajralib turadi. Masalan, *Panama* – “baliqli joy”, *Tepanapan* – “toshloq joy”, *Teuantepek* – “yovvoyi hayvonlar tog'i”, *Gvatemala* – “o'rmonli joy”, *Akapulko* – “shakarqamish ko'p o'sadigan joy”, *Tenochtitlan* - “kaktusli qoya” va hokazo.

Vest-Indiya toponimiyasi. Vest-Indiya – (inglizcha *West Indies* – aynan G'arbiy Hindiston), Atlantika okeanining Karib dengizi havzasida joylashgan, Shimoliy Amerikaga mansub, bir necha ming orolning umumiy nomi. Vest-Indiyada *Antigua* va *Barbuda, Bagama*

Orollari, Barbados, Gaiti, Grenada, Dominikan Respublikasi, Kuba, Sent-Vinsent, Trinidad va Tabago, Yamayka davlatlari hamda *Buyuk Britaniya, Niderlandiya, Fransiya* va *AQSH* mulklari bor. Xristofor Kolumb orollarning ko'pchiligini 1492-1502 yillarda Hindistonga dengiz orqali g'arbdan boradigan yo'lni qidirish vaqtida kashf qilgan va ularni Hindiston deb atagan.

5.4. Janubiy Amerika submintaqasi va And toponimiyasining farqlovchi xususiyatlari

Janubiy Amerika - g'arbiy yarim sharning janubiy qismidagi materik. Sharqdan Atlantika okeani, g'arbdan Tinch okean o'rab turadi. Shimolda Panama bo'yni orqali Shimoliy Amerika bilan tutash, janubda Dreyk bo'g'ozini orqali Antarktidadan ajraladi. Janubiy Amerika aholisining ko'pchiligi portugal va ispan tillarida gaplashadi. Mahalliy xalqlardan, kechua, aymara, atsteklar o'z ona tilini saqlab qolganlar. Janubiy Amerikaning hozirgi siyosiy kartasi, asosan, submintaqadagi ko'pgina davlatlarning mustaqillik uchun olib borgan kurashi va so'ngi davrlardagi siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar natijasida vujudga kelgan. Hozirda, Janubiy Amerikada Argentina, Boliviya, Braziliya, Venesuela, Gayana, Kolumbiya, Paragvay, Peru, Surinam, Urugvay, Chili va Ekvador davlatlari joylashgan.

Janubiy Amerikani tabiiy sharoiti, siyosiy, ijtimoiy rivojlanish tarixi, aholisining etnik xususiyatlari va hududiy tarqalishini inobatga olib toponimik jihatdan uni shartli ravishda ikki qismga bo'lish mumkin:- And va Anddan tashqari Sharq.

And toponimiyasi – And dunyodagi eng uzun (salkam 9000 km.) va eng baland (*Akonkagua* cho'qqisi, 6960 m.) tog' tarmoqlaridan biri. And tog'lari Janubiy Amerikani butun uzunligi bo'ylab g'arb tomonidan o'rab turadi. And so'zi *ink* indeyslari tilida *anta* – “mis” degan ma'noni anglatadi. Ma'lumki, And tog'larida mis konlari ko'p va mis mintaqasi salkam 4 ming km. masofaga cho'zilgan. Shu bilan

birga, qadimda ink indeyslari mis eritishgani ham tarixiy manbalardan qayd qilingan, bu And so'zining etimologiyasini yana bir bor tasdiqlaydi. And toponimiyasi bir qancha o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Birinchidan, indeys toponimlari yaxshi saqlangan va hudud bo'ylab keng tarqalgan. Ularning ko'pchiligi tarixiy manbalarda qayd qilingan. Ikkinchidan, inklarning rivojlangan sivilizatsiyasi ta'sirida mintaqada muayyan toponimik tizim shakllangan.

Kechua, *aymara*, *araukan* kabi mahalliy xalqlar tilida yaratilgan nomlar mintaqadagi indeyslar toponimiyasining asosiy qismini tashkil etadi. Kelib chiqishi kechua tili bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlar: *Kalyao* ("qirg'oq"), *Kusko* ("kindik"), *Titikaka* ("rudali qoya"), *Ukayali* ("qo'shilish"), *Kochabamba* ("botqoqli yer") va hokazo. And toponimiyasida sermahsul bo'lgan kechua geografik terminlari: *mayo*, *yako*, *yaku* – "daryo" (*Pilkomayo*, *Putumayo*, *Chachiyako*, *Sarayaku*, *Kopalyaku*, *Amaka-Yaku*), *marka* – "qishloq" (*Bambamarka*, *Kaxamarka*, *Andamarka*), *yunga* – "nam va issiq vodiy" (*Yungas*, *Yungamarka*, *Yunka Yunka*), *puna* – "baland tog'li tekislik" (*Puna*, *Puna de Atakama*, *Puna de Kakapara*).

And indeyslari toponimlari tarkibida pampa (pamba, bamba shaklida) juda sermahsul termin hisoblanadi: *Atunpamba*, *Atsopampa*, *Kilyabamba*, *Kochabamba*, *Moyobamba*, *Pampaxuasi*, *Urubamba* va hokazo. Aymara indeyslari tilidagi *yaguira* – "daryo" va *chuki* – "tog'" terminlari yordamida ham ko'plab geografik nomlar hosil qilingan: *Lakayaguira*, *Challayaguira*, *Salleyaguira*, *Chukisaka*, *Chukibamba*, *Chukikamata* va boshqalar.

Anddan tashqari Sharq toponimiyasi. Submintaqa toponimiyasining boshqa hududlardagi joy nomlaridan asosiy farqi shuki, uning ustki toponimik qatlami yevropaning turli tillari yordamida shakllangan. Shu sababdan Anddan tashqari Sharq toponimiyasida ispancha va portugalcha nomlar bilan birga areallari uncha katta bo'lmagan ingliz, fransuz, golland, nemis tiliga mansub toponimlar ham uchraydi. Submintaqadagi tubjoy (substrat)

toponimiya yaxshi saqlangan bo'lsa ham, ammo ularning bir qismi ispan va portugal tillari ta'sirida shakllan o'zgargan. Binobarin, mintaqada kompozit (gibrid), ya'ni nomning bir qismi yevropacha, ikkinchisi qismi esa mahalliy indeyslar tiliga xos bo'lgan so'zlardan tarkib topgan toponimlar soni ko'paygan.

Yuqorida qayd qilgandek, indeyscha toponimlar mintaq bo'ylab keng tarqalgan va ular asosan *aravak* (shimolda), *kechua* (g'arbda) hamda *tupi-guarani* tillariga xos nomlardir. Xususan, tupi-guarani toponimlarining areali ancha keng va ularni Karib dengizidan to Argentinagacha bo'lgan hududlarda uchratish mumkin. Mintaqa joy nomlari tarkibida geografik terminlarni ham alohida o'rni bor. Masalan, materikning sharqiy sohili bo'ylab *para* – "daryo" ma'nosidagi gidronimik termin keng tarqalgan. Shu sababdan, ushbu termin yordamida paydo bo'lgan joy nomlari, jumladan gidronimlar ko'p: *Para*, *Parana* ("katta daryo"), *Paraiba* ("yomon daryo"), *Parakuta* ("yaxshi daryo"), *Paragvay*, *Paranaiba*, *Paranapanema*, *Paramaribo*, *Parakatu*, *Paraopeba*, *Paranan* va hokazo.

Orinoko mintaqadagi daryo nomi, mahalliy tamanuk indeyslari qabilasi tilida orinuku- "katta daryo" ma'nosini beradi. Orinokoning quyilish joyini 1498 yilda X.Kolumb, 1499 yilda A.Oxeda va A.Vespuchchi ekspeditsiyasi, o'rta oqimini ispan sayyohi Diego Ordas tadqiq qilgan. 1800 yili nemis tabiatshunosi A.Gumbold, fransuz botanigi E.Bonplan bilan birga, Orinoko bo'ylab sayohatga chiqib, uning Amazonka tizimiga tutash ekanligini aniqlashgan.

Amazonka yer yuzidagi eng sersuv daryo, havzasi maydonining kattaligi jihatidan dunyoda birinchi o'rinda, uzunligi jihatidan esa Nildan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Amazonka nomini paydo bo'lishi haqida quyidagi tarixni bayon qilishgan: 1542 yili hali hech kimga ma'lum bo'lmagan daryo orqali suzib borayotgan ispan konkistadori F. de Orelyani boshchiligidagi otryad, daryoning o'rta oqimida to'xtab sohilga chiqishadi va qirg'oqda mahalliy xalq bilan to'qnashuv sodir bo'ladi. Mustamlakachilar indeyslarga ayollar rahbarlik qilayotganini

ko'rib hayratda qolishadi. Bu voqea ularga qadimgi yunon rivoyatlaridagi jangari ayollar amazonkalarni eslatadi. Shu sababdan, ular daryoni Rio de las Amazonas – “Amazonkalar daryosi”, deb atashganrinda, uzunligi jihatidan esa Nildan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Amazonka nomini paydo bo'lishi haqida quyidagi tarixni bayon qilishgan: 1542 yili hali hech kimga ma'lum bo'lmagan daryo orqali suzib borayotgan ispan konkistadori F. de Orelyani boshchiligidagi otryad, daryoning o'rta oqimida to'xtab sohilga chiqishadi va qirg'oqda mahalliy xalq bilan to'qnashuv sodir bo'ladi. Mustamlakachilar indeyslarga ayollar rahbarlik qilayotganini ko'rib hayratda qolishadi. Bu voqea ularga qadimgi yunon rivoyatlaridagi jangari ayollar amazonkalarni eslatadi. Shu sababdan, ular daryoni Rio de las Amazonas – “Amazonkalar daryosi”, deb atashgan

Braziliya. Braziliya davlatining nomi “pau brazil” so'zidan kelib chiqqan. Pau brazil yog'ochi qattiq tropik daraxt. Uning vatani aslida Hindiston. Yevropada uni sappan, fernambuk, qizil sandal deb ataganlar. Po'stlog'ining rangi to'q sariq bo'lgani uchun Ispaniya va Portugaliyada unga brazil (“braz” – cho'g', yonayotgan ko'mir so'zidan) deb nom berganlar. Janubiy Amerika bosib olingach portugallar u yerda tanish daraxt – brazilni uchratadi va butun bir o'lkani Brazil, Braziliya deb ataydi. Shunday qilib, Braziliya “brazil daraxtining o'lkasi” ma'nosini anglatadi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin nemis harbiylari ayrim Janubiy Amerika davlatlarida boshpana topishgan. Shu sababdan, Paragvay va Urugvay hamda Braziliyaning janubida nemis muhojirlari tomonidan berilgan (*Uberlandiya*, *Bremen* va boshqalar) nomlar paydo bo'lgan. Materikning eng chekka janubiy nuqtasi *Frouerd* burni nomining kelib chiqishi ham ingliz tili bilan bog'liq. “Temir qaroqchi” laqabini olgan, ingliz dengizchisi *Frensis Dreyk* (1540-1596), 1578-yili Magellan bo'g'ozini orqali Atlantikadan Tinch okeaniga suzib o'tayotgan vaqtda to'fon boshlangan, bo'g'ozni shimoliy qirg'oqida to'xtashga majbur bo'lgan F. Dreyk, bu joyni *Frouerd* (“to'fonli”) deb atagan.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Alyaska va Grenlandiya toponimiyasini o'zaro taqqoslab ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlang.
2. Meksika va Markaziy Amerikada ispancha toponimlar orasida diniy e'tiqodlar bilan bog'liq nomlarni ko'pligini qanday izohlaysiz?
3. Vest-Indiya toponimiyasi boshqa mintaqalarga qaraganda qanday o'ziga xos xususiyatlari bilan farq qiladi?
5. And mintaqasi toponimiyasining farqlovchi xususiyatlari nimadan iborat?
6. Anddan tashqari Sharq toponimiyasi tarkibidagi ispancha va portugalcha nomlarning paydo bo'lish tarixini izohlang.

2.6. AVSTRALIYA, OKEANIYA VA ANTARKTIDA TOPONIMIYASI

Reja:

1. Avstraliya toponimiyasiga umumiy ta'rif.
2. Antarktida toponimiyasining paydo bo'lishi va shakllanish tarixi.
3. Okeaniya toponimiyasi va uning farqlovchi xususiyatlari.

Tayanch so'z va iboralar: Relikt materik, aborijenlar toponimiyasi, memorial va patronimik nomlar, ko'p bosqichli va eng yosh toponimik tizim, mikroneziya, polineziya, melaneziya toponimiyasi.

6.1. Avstraliya toponimiyasiga umumiy ta'rif

Avstraliya – janubiy yarimsharda joylashgan qit'a nomi. Avstraliya – materiklar orasida eng kichigi. Qadimgi yunon geografi va astronomi Klavdiy Ptolemey janubiy yarimsharda qandaydir noma'lum quruqlik ya'ni qit'a borligi haqida taxmin qiladi va bu sirli qit'ani Qadimgi dunyo olimlari janubiy yarimsharda – *terra incognita* (“noma'lum yer”) “Terra Australis Inkognita” (“Janubdagi noma'lum yer”) deb nomlaydi. 1606-yilda niderlandiyaning Ost-Indiya kompaniyasiga qarashli, Villem Yants (Yanszon) boshchiligidagi kema Avstraliya qirg'oqlariga yetib keladi. Yanszon bu joyni Yangi Gollandiya deb ataydi. Mazkur materik sohillari XIX asr oxiriga kelibgina to'liq o'rganib chiqiladi.

Avstraliya qit'asi gollandlar tomonidan kashf etilgandan so'ng, bu yerda dastlab gollandcha nomlar paydo bo'lgan. Derk Xartog va Piter Nayt orollari shu yerlarni kashf etgan golland dengizchilari nomi bilan, Luven burni va Arnemland yarimoroli gollandlar kemalari – “Luven” hamda “Arnem” sharafiga qo'yilgan. Avstraliyaning janubiy qismini o'rgangan va eng yirik orolini kashf etgan Abel Tasman sharafiga orol Tasmaniya deb atalgan.

Jeyms Kuk 1770-yilda Avstraliyaga ekspeditsiya uyushtirib uning sharqiy sohillarini kashf etdi va uni *Yangi Janubiy Uels* deb atagan. 1795-yilda Avstraliya qirg'oqlarini o'rganishga kelgan ingliz gidrografi M.Flinders, qit'ani Avstraliya (lotincha, australis – “janubiy yer”) deb atashni taklif qilgan. Mashhur dengizchi Flinders sharafiga Avstraliyadagi orol, daryo, tog' uni nomi bilan atalgan. Avstraliya nom sifatida qit'aning haqiqiy geografik o'rnini o'zida mujassam etganligi tufayli u barchaga ma'qul bo'lgan. Keyinchalik ushbu nom *Yangi Gollandiya*, *Yangi Janubiy Uels* kabi muvaqqat nomlarni siqib chiqargan va XIX asrdan e'tiboran, qisqacha Avstraliya shakli qaror topdi.

Avstraliya – janubiy yarimsharda joylashgan relict materik. Shu sababdan, materik tabiatining boshqa qit'alardan farq qiladigan bir talay xususiyatlari bor. O'simliklar va hayvonlarning endemik turlari g'oyat ko'pligi va nihoyat qadimiyligi relict materikni farqlovchi xususiyatlardan biri hisoblanadi.

Ingliz tadqiqotchisi M.Flinders materikni Avstraliya – “janubiy yer” deb atadi va XIX asrdan shu nom bilan mashhur bo'lib qoldi. Materikda bitta davlat Avstraliya Ittifoqi joylashgan. Aholisining asosiy qismi – Britaniya orollaridan ko'chib kelganlarning avlodlari – inglizlar, shotlandlar, irlandlar hamda tub joy, ya'ni aborijen (lotincha, aborigine “qadimdan, boshdan”) xalqlardan iborat. Avstraliya toponimiyasi turli tillarga mansub, ammo uning asosiy qismini ingliz va aborijenlar tillari asosida shakllangan nomlar hamda son jihatdan uncha ko'p bo'lmagan kelib chiqishi fransuz, golland, malayya va yavan tillariga xos bo'lgan geografik nomlar tashkil etadi. Mutaxassislar materikdagi geografik nomlarni asosan ikki toponimik qatlarga ajratishgan: aborijen (tubjoy xalqlar tilida) va inglizcha nomlar. Materikdagi inglizcha geografik nomlar, aborijenlar toponimiyasiga nisbatan quyidagi sabablarga ko'ra ustunlikka ega: aborijenlarning o'z xati bo'lmagan, shu sababdan ko'pchilik mahalliy toponimlar yozma hujjatlarda qayd qilinmagan va yo'qolgan; tub joy

xalqlar asosan ko'chmanchi hayot kechirishadi, shu sababdan toponimlarni kartaga tushirish qiyin bo'lgan; dastlab yevropaliklar mahalliy xalq bilan kam aloqa qilishgan, natijada qit'ani yangi egalari tilida aborigenlar toponimlarini saqlashni iloji bo'magan; tub joy (substrat) toponimlar XIX asrning ikkinchi yarimidan boshlab, ingliz tiliga tarjima qilingan va natijada ular yo'qolgan. Submintaqa toponimiyasi asosan memorial va patronimik xarakterga ega. Bunday geografik nomlar mintaq toponimiyasining 80% dan ko'prog'ini tashkil etadi. Tabiiy landshaft turlari va geografik obyektlarning boshqa xususiyatlarini o'zida aks etuvchi toponimlar, son jihatdan mintaqada ikkinchi o'rinda turadi. Ularning ko'pchiligini ingliz tilini hozirgi muomaladagi holati bilan izohlash mumkin. Aborigenlar va keyinchalik inglizlar materikning tabiiy sharoiti va o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, obyektlarni nomlashda turli toponimik terminlardan foydalanishgan. Masalan, materikda suvning kamligi, uni topish, saqlash va oqilona foydalanish hayotiy zarurat ekanligi sababli, obyektlarni nomlash jarayonida gidrografik terminlar keng qo'llanilgan. Shu sababdan tabiiy-geografik omillar asosida shakllangan nomlar orasida suv obyektlari bilan bog'liq bo'lgan nomlar ko'p va alohida bir guruhni tashkil etadi.

1606-yili gollandiyalik V. Yanszon materikni kashf qilib, uni Yangi Gollandiya deb atagan. XVII asrning o'rtalarigacha materik kartasida son jihatdan uncha ko'p bo'lmagan, gollandcha patronimik nomlar paydo bo'lgan: Karpentariya qo'ltig'i, Arnemlend yarim oroli, Luven burni, Derk-Xartog oroli, Grut-Aylend katta orol») oroli, Idel yarim oroli, Pitera Neyts orollari va hokazo. Umuman olganda, gollandlar tomonidan Avstraliyani shimoliy, g'arbiy va janubiy qirg'oqlarini o'rganilishi juz'iy va tasodifiy xarakterga ega bo'lgan.

XVIII asrning oxirida ingliz dengizchi sayyohi Jeyms Kuk tomonidan materik qirg'oqlari jiddiy tadqiq qilinishi natijasida, tez sur'atlarda mintaq bo'ylab inglizcha (asosan memorial) geografik nomlar tarqalgan. Materikdagi bir qator geografik obyektlarga (tog',

daryo, bo'g'oz, qo'ltiq, shtat, shahar va hokazo) Angliya davlat va siyosat arboblari, dengizchi sayyohlari sharafiga ularning nomi berilgan. Masalan, Darling, Murrey, Viktoriya, Merchison daryolari, Gibson cho'li, York, Sidney, Melburn, Adelaida, Brishen kabi shaharlar nomlarini shular qatoriga kiritish mumkin.

Sidney va Melburn shaharlarini poytaxtga "da'vogar" ligiga chek qo'yish maqsadida Avstraliyani yangi poytaxtini barpo etishga qaror qilindi. 1913-yili qurilishi boshlangan yangi poytaxt shaharga aborigencha nom berish ma'qul deb topilgan. Shu munosabat bilan, e'lon qilingan tanlovda, shahar qurilayotgan joyning mahalliy nomi Kanberra (Canberra – "ikki tepalik", ya'ni shaharni shu tepaliklarda joylashganligiga ishora) g'olib deb topilgan va u Avstraliyaning yangi poytaxtiga nom sifatida tanlangan.

6.2. Antarktida toponimiyasining paydo bo'lishi va shakllanish tarixi

Antarktika – qit'a nomi. Antarktikaga Antarktida materigi, Atlantika, Hind va Tinch okeanlarining shu materikka tutash qismlari, shunindek Antarktida yaqinidagi orollar kiradi. Antarktida – janubiy qutbning markaziy qismini egallagan materik. Antarktida nomini paydo bo'lishi ham Antarktika so'zi bilan bevosita bog'liq. Toponim tarkibidagi -id suffiksi yunon tilida, eydos – "o'xshash", "monand" ma'nosida qo'llaniladigan so'z. Rus dengizchilari (F.F.Bellinsgauzen va M.P.Lazarev) tomonidan 1820-yilda kashf etilgan. Materikning umumiy qiyofasi XIX asrda kartaga tushirilgan. Xalqaro huquqiy shartnomaga asosan Antarktikadan butun dunyo mamlakatlari umumiy va teng miqyosda, faqat tinchlik maqsadida foydalanadi va turli davlatlardan kelgan mutaxassislar erkin ilmiy tadqiqot ishlari olib borishi mumkin.

Antarktika qit'asi nomi tarkibidagi anti – "teskari", "qarama-qarshi" ma'nosidagi qo'shimcha. Arktika so'zi yunon tilida, arktikos –

“shimoliy”. Qadimgi yunonlar shimoliy qutb atrofida joylashgan yerlarni arktikos – “shimoliy” yer deb atashgan va uni Katta Ayiq (Yetti qaroqchi) yulduzlar turkumi ostida joylashgan deb hisoblashgan. Antarktika – arktikaga qarama-qarshi tomonda joylashgan janubiy qutb. 1886-yili ingliz okeanografi Jon Merrey tomonidan janubiy qutbdagi qit’a Antarktika nomi bilan kartaga kiritilgan. Shu davrdan boshlab, eng so‘nggi kashf etilgan qit’a, fanda va barcha turdagi geografik kartalarda shu nom bilan mustahkam o‘rnatilgan qoldi.

Antarktida – janubiy qutb materigining (Maydoni 12,4 mln. km.kv.) doimiy aholisi yo‘q. Materik kashf qilingandan so‘ng, turli mamlakatlar (Norvegiya, Buyuk Britaniya, AQSH, Fransiya va boshqalar) sirli materikni o‘rganish uchun ekspeditsiyalar tashkil qilishgan. Antarktida tadqiqotchilaridan R.Amundsen va R.Skott nomlarini alohida qayd qilish kerak. Ular 1911-1912 yillarda birinchi bo‘lib Janubiy qutbga yetib borganlar. So‘nggi yillarda, muzlab yotgan, qahri qattiq qit’adan foydalanish maqsadida hamda planetar masshtabdagi geofizik va geografik ilmiy muammolarni yechimini topish uchun, olimlar tobora ko‘proq materikni tabiiy sharoiti va tabiiy resurslarini o‘rganishga intilmoqdalar. Hozirgi kunda Antraktikada 50 ga yaqin ilmiy stansiyalar faoliyat ko‘rsatmoqda. Antarktida toponimiyasi ayrim o‘ziga xos xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi.

- Birinchidan, u eng yosh toponimik tizimdir.

- Ikkinchidan, rus dengizchilari F.F.Belinsgauzen va M.P. Lazarev tomonidan Antarktidani kashf etilishi, yangi qit’ada dastlabki toponimlarni paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi (ekspeditsiya a’zolari ilk bor 27 ta geografik obyektga nom berishgan).

- Uchinchidan, Antarktidada tubjoy aholi bo‘lmaganligi tufayli substrat toponimlar ham yo‘q.

-To‘rtinchidan, Antarktida toponimiyasi memorial xarakterga ega va ular qit’a geografik nomlarining 90 foizidan ko‘prog‘ini tashkil etadi.

Antraktidagi toponimlarining yana bir o‘ziga xosligi shuki, ular turli mamlakatlar tadqiqotchilari tomonidan berilgan. Sababi, Antraktidani o‘rganish sohasida turli mamlakatlardan kelgan sayyoh olimlar qatnashgan. Keyingi davrda ingliz qutb tadqiqotchisi L.Elsuort (1935-36), amerikalik J.Uilkins (1928-30), R.Berd (1933-35) va F.Ronne (1946-48) bir qator tadqiqotlar o‘tkazishdi. Masalan, R.Berd AQSH ning Antarktikaga uyushtirgan to‘rtta yirik ekspeditsiyasiga rahbarlik qilgan. Ta’kidlash joizki, materikdagi toponimlarning asosiy qatlami tadqiqotchi olimlar, qit’ani kashf etishiga hissa qo‘shganlar dengizchi-sayyohlar nomi bilan bog‘liq. Chunonchi, Bellinsgauzen botig‘i; Lazarev tog‘lari; Rossa dengizi va qirg‘oq muzliklari; Viktoriya yeri; Vilkins yeri; Georg V qirg‘og‘i; Deyvis, Amundsen, Ueddella, Riser-Larsen dengizlari; Elsuort tog‘i; Bangera oazisi, Berd tekisligi va hokazo. Shu narsa diqqatga sazovorki, qit’adagi har bir memorial nom o‘ziga xos sabablar bilan paydo bo‘lgan. Masalan, Adeli yeri nomining paydo bo‘lish tarixi juda qiziq. Antraktidaning sharqiy qismidagi bu yerni fransuz dengizchisi J. Dyumon d'Yurvil, 1840-yili kashf etib, uni turmush o‘rtog‘i sharafiga shu nom bilan atagan.

6.3. Okeaniya toponimiyasi va uning farqlovchi xususiyatlari

Okeaniya – Tinch okeanning markaziy va g‘arbiy qismlaridagi orollar to‘dasi. U materik yerlaridan uzoq vaqt davomida yakkalanish natijasida paydo bo‘lgan va mintaqa tabiiy landshaftlarining juda o‘ziga xosligi ham shu bilan bog‘liq. Okeaniya quruqlik maydonining 80 foizini Yangi Gvineya (Irian – etnonim, papuas qabilasi nomidan) va Yangi Zelandiya (gollandcha, zee – “dengiz”, land – “yer”) orollari tashkil etadi. Ayrim mutaxassislar jami orollarni Okeaniya nomi bilan birlashtirib, uni Avstraliya bilan birga yagona bir qit’a deb hisoblashadi. Okeaniya orollarining yevropaliklarga ma’lum bo‘lishi F.Magellan ekspeditsiyasidan (1521) boshlandi. XVI asming

oxirlarigacha ispan va portugal dengizchi sayyohlari Mikroneziya, Solomon va Melaneziyadagi boshqa orollarni aniqlaganlar.

Okeaniya termini 1810-yili M.Braun tomonidan fanga kiritilgan. 1832-yili fransuz dengizchisi J.Dyumon d'Yurvil Okeaniyani Mikroneziya (grekcha, "mayda orollar"; Mariana, Karolina, Marshall, Nauru, Oshen orollari va boshqalar), Polineziya (grekcha, "ko'p orollar". Gavayi, Sporada, Samoa, Taiti, Markiz, Pasxa orollari va boshqalar) va Melaneziya (grekcha, "qora orollar". Yangi Gvineya, Bismark, Luiziada arxipelaglari, Solomon, Santa-Krus, Yangi Gibril, Yangi Kaledoniya, Fidji orollari va boshqalar) kabi qismlarga taqsimlashni taklif qilgan. Keyinchalik Okeaniyaga Yangi Zelandiya ham kiritilgan. Mintaqada irqi, tili, tarixi va madaniyati jihatidan keskin farq qiluvchi xalqlar yashaydi. Ularni ikki qismga bo'lish mumkin: mahalliy aholi va ko'chib borganlar, Okeaniyaning mahalliy aholisini polineziya, melaneziya va mikroneziyaliklar tashkil etadi. Mahalliy aholining bir qismi malay-polinez tillarida, boshqa qismi papua tillarida so'zlashadi. Okeaniya toponimiyasining asosiy farqlovchi belgisi ularni turli tillar yordamida shakllanganligi hisoblanadi. Olimlar mintaqa geografik nomlarini ikki toponimik qatlamga ajratishgan: mahalliy tillarga xos nomlar va yevropa toponimlari. Turli tillar va shevalar yordamida shakllangan mahalliy toponimiya, lisoniy va hududiy joylashuvi jihatdan katta farq qilsa ham, ammo ularning tuzilishi va ma'no-mazmuni (semantikasi) biri-biriga ancha yaqin. Bu holatni barcha Okeaniya xalqlarining kundalik hayotini bevosita okean bilan chambarchas bog'liqligi bilan izohlash mumkin. Shu sababdan, ularda gidrografik (qo'ltiq, bo'g'oz, rif, laguna) obyektlar aniq nomlangan. Shu bilan birga, orollarni markaziy qismlarida hanuzgacha nomlanmagan nisbatan yirik geografik obyektlarni ham uchratish mumkin.

Polineziya toponimiyasi Gavay, Sporada, Samoa, Taiti kabi nisbatan katta orollarda yaxshi saqlangan. Ushbu orollar geografik nomlari tarkibida mauna – "tog", cho'qqi", motu – "orol, atoll", vanua

– "yer, quruqlik", vay – "suv", nul – "katta", it – "kichik", roa (loa) – "uzun, cho'zilgan" kabi sifatlovchi terminlar keng qo'llanilgan. Polineziya tili va toponimiyasi tarkibida unli tovushlarning ko'pligi uning o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi (Oaxu, Molokai, Mauai, Kauai, Paofal, Nukualofa, Tiaauru va hokazo). Bu xususiyat Mikroneziya va Melaneziya toponimiyasiga nisbatan, Polineziya geografik nomlari tarkibida yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Polineziyada dengiz tubidagi qoyalar yoki qirg'oqlarning yemirilishidan, marion qurilmalaridan, ohakli suvo'tlar qoldiqlaridan riflar hosil bo'lgan. Riflar – sayoz joylarda dengiz tubining suv ostidagi yoki suv yuzasidan ko'tarilib turgan balandliklarni tashkil etadi. Mavjud riflar kemalar qatnoviga xavfli to'siq bo'lishi mumkin. Binobarin, polineziya suv osti ohaktosh qoyalar (riflar)ning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalovchi maxsus geografik terminlar paydo bo'lgan. Masalan, maraxi – suv sathiga yetmaydigan va qayiqlar oson o'tadigan marjon uyumlari, puteu – suv sathidan 5 metrgacha ko'tarilgan marjon riflari: tirare – uzunligi 15 metrgacha bo'lgan riflar; karena – eniga 15 metr dan kattaroq bo'lgan riflar va hokazo.

Tinch okeanining janubiy-g'arbiy qismidagi vulkan va marjonlardan hosil bo'lgan arxipelagda Tonga (tonga tilida – "muqaddas") qirolligi joylashgan. Arxipelagni 1643-yili golland dengizchisi Abel Yanszon Tasman kashf qilgan. Tonga arxipelagining eng katta oroli – Tongatapu ("muqaddas janub") deb ataladi. Qirollik poytaxti – Nukualofa (mahalliy tilda – "sevishganlar maskani") shahri ham shu orolda joylashgan. Arxipelagni ikkinchi bor mashhur ingliz sayyohi Jeyms Kuk kashf qilgan va unga Do'stlik orollari deb nom bergan.

Melaneziya (grekcha – "qora orollar") tarkibidagi Yangi Gvineya (rian) oroli toponimiyasi alohida ajralib turadi. Melaneziya va Okeaniyadagi eng yirik orol hisoblangan Yangi Gvineyaning maydoni (829,3 ming kv. km.), faqat Grenlandiyadan kichikroq. Mahalliy til va shevalarning ko'pligi tufayli oroldagi geografik nomlari tizimi kam o'rganilgan. Orolning Indoneziyaga tegishli bo'lgan g'arbiy qismida,

mahalliy geografik nomlar bilan birga, indonez tiliga xos bo'lgan joy nomlarini ham uchratish mumkin (Irian – etnonim, papuas qabilalaridan birining nomi, Djaya – “g'alaba” va hokazo).

Melaneziya tarkibiga kiruvchi Solomon orollari nomining paydo bo'lishi ham o'ziga xos tarixga ega. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, ushbu orollarga qariyb olti ming yil avval Papua-Yangi Gvineyadan qabilalar ko'chib borib o'rtnashgan. Orollar 1568-yili ispan dengizchisi Mendanya de Neyra sayohatidan keyin yevropaliklarga ma'lum bo'lgan. Ispan sayyohi orollarni kashf qilib unda oltin ko'pligini aniqlagan va uni afsonaviy “Solomonning (Sulaymon) oltin mamlakati”ga qiyoslab, shu nom bilan kartaga tushirgan.

Mikroneziya – Tinch okeanning g'arbiy qismida joylashgan va 1500 dan ortiq orollardan iborat. Eng yirik orollari Mariana, Karolina, Marshall, Gilbert, Panaba, Nauru, Oshen va boshqalar. Kelib chiqishiga ko'ra, marjon va vulkan orollar. Mahalliy qardosh xalqlar (kiribati, truk, marshalliklar) mikronez tilida so'zlashadi va orollar toponimiyasining asosiy qismi ham shu tilda yaratilgan. Mikroneziya tarkibidagi orollarning nomi ko'pincha yevropa dengizchi-sayyohlari bilan bog'liq. Masalan, Marshall orollarini 1529-yilda ispan dengizchi-sayyohi A.Saavedra yevropaliklarga ma'lum qilgan. 1788-yilda esa ingliz tadqiqotchilari J.Marshall va T.Gilbert orollarni mufassal o'rganganlar. Keyinchalik orollarga J.Marshall nomi berilgan.

Yangi Zelandiya arxipelagiga X-XIV asrlarda maorilar kelib joylashgan. Yevropaliklardan arxipelagga birinchi marta 1642-yili gollandiyalik dengizchi A.Tasman borgan va uni Yangi Zelandiya (Zelandiya – Niderlandiyadagi provinsiya nomi, zee – “dengiz”, land – “yer”), deb kartaga tushirgan. Arxipelagning hozirgacha saqlanib qolgan qadimiy nomi ham bor – Aotearoa va u aboriginlar tilida – “uzun oq bulut” ma'nosini anglatadi. Maorilar rivoyatiga ko'ra, afsonaviy dengizchi Kupe uzoq dengiz safaridan keyin, yer yaqinligidan dalolat beruvchi uzun oq bulutni ko'rib orollarni shu nom bilan atagan.

Tubjoy aholi arxipelag tarkibidagi Shimoliy orolni Ikaa-Maui – “Maui balig'i” yoki Agino-Maui – “tug'ma Maui”, deb nom berishgan. Maorilarda, shakli baliqqa o'xshaydigan orolni oliy ma'bud baliq tutayotgan vaqtda suv yuzasiga chiqargan degan naql bor. Janubiy orolda maorilar kamon yoyida ishlatish hamda bezak sifatida foydalanish uchun qadimdan nefrit toshi qazib olishgan. Shu sababdan mahalliy xalq orolni Te-vagi-Punamu – “yashil tosh makoni” deb atashadi.

Ta'kidlash joizki, maori toponimlari tarkibida boshqa mintaqalardagi kabi xalq geografik terminlari ko'p uchraydi. Mahalliy geografik nomlar tarkibida vay – “suv, daryo”, roto – “ko'l” kabi mahalliy terminlar keng targalgan. Tog' va vulkan nomlarining aksariyati tavsifiy xarakterga ega. Chunonchi, Yangi Zelandiyaning eng baland nuqtasi bo'lgan Kuk tog'ining (3768 m.) mahalliy nomi Aorangi – “osmonga sanchilgan” hamda eng baland vulkan hisoblangan Ruapexu (2797 m.) – “uzun va shovqinli tubsiz chuqurlik” degan ma'noni anglatadi.

Maori tilidagi memorial nomlarning aksariyati ancha uzun va murakkab tuzilishga ega, sababi ularda shu joyda sodir bo'lgan voqea va hodisalar aniq ifodalangan. Masalan, Yangi Zelandiya davlatida joylashgan bir qishloq maori tilida, aupx agorita deb ataladi. Dunyodagi eng uzun toponimlardan biri bo'lgan bu nom, maori tilida taxminan shunday ma'noga ega: “Katta tizzali Tematea tepalik ustiga chiqib yangi yerni kashf etdi va qarindoshlariga nay chalib xabar berdi”. Yangi Zelandiyada ham toponim-migrantlar (ingliz, shotland, irland) soni ancha ko'p. Temza, Nyu-Plimut, Stratford, Oksford, Kraystcherch va boshqalar.

Okeaniyada turli yevropa tillariga mansub bo'lgan toponimlarni uchratish mumkin. Ularning ko'pchiligi ispan, portugal, golland, ingliz, fransuz, rus dengizchilari tomonidan berilgan nomlardir. Mintaqadagi ko'pchilik orol va arxipelaglarga turli davrlarda turli davlatlar vakillari tashrif buyurib yangicha nom berishgan. Shu sababdan boshqa

mintaqalarga nisbatan Okeaniyadagi nomlar rang-barangligi bilan farq qiladi. Taiti toponimi bunga yaqqol misol bo'ladi.

Dastlab, XVII asr boshida ispan dengizchisi P.de Kiros orolni Saggitaria – "Yoy burjining sherigi" deb atagan. Keyingi asr o'rtalarida ingliz sayyohi S. Uollis orolni Britaniya qiroli Georga III sharafiga uni qayta nomladi. Ko'p o'tmasdan L.A. Bugenvil boshchiligidagi fransuz ekspeditsiyasi orolni Venera ma'budasining epitet nomi bo'lgan Sitera sharafiga uni Yangi Sitera deb atagan. Faqat so'nggi vaqtlarda orolni mahalliy nomi Taiti (taiti tilida Otaiti – "yarimorollar oroli" yoki "kichkina orol") rasman qabul qilindi.

Okeaniyadagi orollarning bir qismi yevropa tillariga xos bo'lgan memorial nomlarga ega. Ular ko'pincha shahzodalar, dengizchi-sayyohlar va boshqa mashhur kishilar nomi bilan ataladi (Markiz, Marian, Marshall, Gilbert, Uollis va boshqalar). Mintaqada diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlar ham uchraydi (Santa-Krus, Solomon orollari, Pasxi oroli, Rojdestva va boshqalar). Okeaniyadagi bir qator orollar nomi tarkibida "yangi" qo'shimchasi mavjud. Ular ko'pincha boshqa hududlarda avvaldan mavjud bo'lgan nomlarga "yangi" so'zini qo'shib hosil qilingan (Yangi Gvineya, Yangi Kaledoniya, Yangi Britaniya, Yangi Gibrldlar va hokazo).

Okeaniya kartasida kam bo'lsa ham ayrim voqea-hodisalar bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlar uchraydi. Bunga, Venera bo'g'ozi (Taiti oroli) nomi misol bo'lishi mumkin. 1769-yili J.Kuk birinchi sayohati davomida bo'g'oz sohilida Venera planetasini quyosh oldini tutishini kuzatgan va ushbu hodisa sharafiga bo'g'ozni Venera deb atagan. Ma'lumki, London qirollik jamiyati tomonidan J.Kukni birinchi sayohati aynan shu maqsadda tashkil etilgan edi.

Ta'kidlash joizki, Rossiya tomonidan tashkil etilgan ekspeditsiyalar ham Okeaniya kartasida "iz" goldirgan. Mintaqa kartasida ruscha nomlar bilan birga ko'pincha uning mahalliy nomi yoki boshqa davlat dengizchilari tomonidan berilgan nomlar qo'shib yoziladi. Masalan, Tuamotu arxipelagidagi Rumyansev oroli – Tikei, Ryurik

orollari – Takapoto, Kruzenshtern oroli – Tikexau kabi mahalliy nomlarga ega. Rus dengizchi-sayyohlar tomonidan berilgan nomlari Okeaniyaning boshqa hududlarida ham uchratish mumkin. Suvorov (Taka), Kutuzov (Utirik), Rimskiy-Korsakov (Rongelap) atollari, Rossiyan orollari. Vostok oroli va boshqalar.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Avstraliyaning hozirgi toponimik tizimini tahlil qilib, uning shakllanish jarayoniga ta'sir ko'rsatgan omillarni sharhlang.
2. Yangi Zelandiya va Okeaniya toponimiyasining farqlovchi xususiyatlariga ta'rif bering.
3. Antraktidadagi memorial nomlarning kelib chiqishi haqida nima bilasiz?

III BOB. TOPONIMLARNING AMALIY MASALALARI

3.1. TOPONIMLARNING TO'G'RI YOZILISHI (GRAMMATIK XUSUSIYATLARI)

Reja:

1. Geografik nomlarning yozish qoidalari va grammatik xususiyatlari tavsifi.
2. Geografik nomlar transkripsiyasi.
3. Geografik nomlarni qo'shib va ajratib yozish tartibi.
4. Tarjima qilinadigan va tarjima qilinmaydigan nomlarni yozish tartibi.

Tayanch so'z va iboralar: transkripsiya, standartlashtirish, sodda va qo'shma toponimlar, qo'shimchasiz va qo'shimchali nomlar, murakkab geografik nomlar, defis, son bilan yozish qoidalari, tarjima qilinadigan va tarjima qilinmaydigan nom.

3.1. Geografik nomlarni yozish qoidalari va grammatik xususiyatlari tavsifi

Toponimlarga, ularning kelib chiqishi, ya'ni etimologiyasi, ma'nosi, o'zgarishi, talaffuz qilinishiga kishilar juda qadim zamonlardan qiziqib kelishgan. Har bir geografik nom orqasida qanchadan-qancha voqea va hodisalar, tabiiy hodisalar, tabiiy xususiyatlar, xalq, qabila, urug', ayrim kishilar faoliyati haqidagi tarixiy ma'lumotlar yashirilib yotadi. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Termiz, Tyanshan, Pomir, Amudaryo, Qizilqum nomlarida qancha voqea, hodisalar, tarix yashirilib yotibdi. Nega ular shunday nomlar bilan ataladi?

Har bir kishi, avvalo, o'z joyi – shahri, qishlog'i, mahallasi, ko'chasi nomini, ularning qanday hodisa, voqea, tabiiy xususiyat, qanday inson nomi bilan bog'liqligini bilishni istaydi. Nega Hindikush,

Ajal vodiysi, Borsakelmas, Dashti Margoh, Dashti Lut, O'lik dengiz deyiladi? Chet ellardagi nomlarning ba'zilarini o'zbek tiliga tarjima qilinsa, g'alati, ba'zan bema'ni nomlarni ko'rasiz. Krivoy Rog – Egri shox, Tbilisi – Qaynar buloq, Vladivostok – Sharqni egalla, Velikiye Luki – Katta yoylar, Los-Anjeles – "Bizning janobi oliylari farishtalar qiroli" va h.k.

Joy nomlarini yozishda ham nozik tomonlari bor. Ba'zan bir harf o'zgarishi bilan tamomila boshqa joy tushuniladi. Masalan: Amu – Amur, Avstriya – Avstraliya, Riga – Risa, Jurjon – Juzjon, Mari – Mariy, Neva – Niva va boshqalar. Bularning hammasini toponimika fani o'rganadi.

Geografik nomlarning to'g'ri yozilishi juda muhim va murakkab masala. Muhimligi shundaki, geografik nomdagi biror harf noto'g'ri yozilib qolsa, fonetik o'zgarishlar oqibatida butunlay boshqa ma'noli toponimga aylanib ketishi mumkin. Toponimlarning to'g'ri yozilishi masalasining murakkabligini yana bir jihati shundaki, ular turli tillarda bo'lib, aslida o'sha tillar qoidalariga muvofiq yoziladi. Boshqa tillarga o'tganda talaffuzida ham, yozilishida ham o'zgarishlar bo'lishi mumkin.

Shunga qaramay, geografik nomlarning yozilishida chalkashliklar ko'p uchraydi. Joy nomlarini to'g'ri yozish juda nozik masala. Ularni nuqsonsiz to'g'ri yozish, xalqning umumiy imloviy savodxonligining uzviy bir qismi bo'lib, ma'lum darajada kishilarni bilim va madaniy saviyasini ham belgilaydi.

Kundalik matbuotda, xususan, gazeta va jurnallarda, radio va televideniyada, darsliklarda, badiiy adabiyotlarda respublika va chet mamlakatlarga oid minglab geografik nomlar uchraydi. Bularning hammasini ham to'g'ri ekanligiga hech kim kafolat berolmaydi. Geografik nomlarning o'zbekcha yozilishi ma'lum bir qat'iy prinsiplarga asoslangan, mantiqli, bir-biriga bog'liq qoidalardan iborat bo'lishi va bugungi kun talabi darajasiga javob berishi lozim.

Respublikamizda tashkil etilgan Atamalar qo'mitasi hamda toponimika komissiyalari geografik joy nomlarining grammatik jihatdan to'g'ri yozilishini kuzatib borgan. Chunki toponimlarning to'g'ri yozilishi ularning ma'no-mazmun jihatdan o'zgarib ketishining oldini oladi va nomlanish jarayonini tartibga solib turadi. Nomlanishning nozik tomoni, uning bittagina tovushning yanglish yozilishi tufayli, toponim mazmunining tamoman o'zgarib ketishidan iboratdir. Natijada o'sha nom tamoman boshqa bir ma'no kasb etadi. Masalan: Yakkabog' tumanidagi Kaltaqo'l qishlog'ining birgina "q" harfi o'rniga "k" harfining qo'llanilishi tufayli Kaltako'l tarzida yozilishini misol qilish mumkin. Bu yerda Kaltaqo'l ikkita ma'no-mazmun kasb etmoqda. Dastlabki Kaltaqo'l – qisqa qo'l kabi anatomik ma'no kasb etsa, ikkinchidan kaltaqo'l – qo'l uchida yashovchi, ya'ni faqirlikda yashovchilar kabi ijtimoiy ma'no kasb etadi.

Agar "q" o'rniga "k" harfi qo'llanilsa u kalta, qisqa yumaloq ko'l, ya'ni gidronimga aylanib qolganligini ko'ramiz. Bu birgina toponim misolida keltirilgan namuna. Aslida har kuni minglab, toponimlar radio, televidenie, gazeta, jurnal kabi vaqtli matbuot vositalari orqali tilga olinadi, darsliklar badiiy adabiyotlarda qayd etiladi. Ularning barchasini to'g'ri tarzda talaffuz etish juda yuqori saviya va savodxonlik talab qiluvchi yumushdir. Shu boisdan Atamashunoslik qo'mitasi zimmasiga ulkan mas'uliyat yuklanganligini ko'ramiz. Bu dargohda ish yurituvchi mutaxassis-lingvistlar, sharqshunos, adabiyotchilar, tarixchi, etnograflar bilan bir qatorda geograflar ham hamkorlikda nomlarning to'g'ri yozilishini ta'minlamoqda. Ya'ni toponimlarning ma'lum bir grammatik qonun-qoida asosida, bir xil, standartlashtirilgan holda ifodalanishiga erishmoqda. Chunki toponimlarning yozilishini milliy standartlashtirish, rivojlangan davlatning suverenligini ko'rsatuvchi belgilardan biridir.

Yirik toponimist olim S.Qorayev bu masalani yechish uchun respublikamiz hududidagi jamiki geografik nomlarni to'plab, muayyan til qonun-qoidalari asosida qat'iylashtirish kerak bo'ladi deya uqtiradi.

Ko'pchilik mamlakatlarda geografik nomlarning to'g'ri yozilishiga katta ahamiyat beriladi. Masalan, Buyuk Britaniyada geografik nomlar komiteti, AQShda geografik kengash, Belgiyada Toponimika va dialektlar komissiyasi geografik nomlarning to'g'ri yozilishini tartibga solib turadi. Rossiya Federatsiyasida Ensiklopediya Bosh tahririyati toponimlar va terminlarning to'g'ri yozilishini boshqaradi. O'zbekistonda Atamalar qo'mitasi tashkil etilgan. Bulardan tashqari toponimika komissiyalari mavjud. Shunga qaramay geografik nomlarning yozilishida chalkashliklar ko'p uchraydi. Hatto davlatlar nomi (shahar, qishloq va h.k.larni qo'yaturaylik) har xil aytiladi, har xil yoziladi. Biri Olmoniya desa, biri Germaniya, biri Fransiya desa, biri Farangiston deydi, biri Tursiya desa, yana biri Turkiya deydi.

3.2. Geografik nomlar transkripsiyasi

Trankripsiya lotincha "transcript" so'zidan olingan bo'lib, "ko'chirib yozish" demakdir. Ko'pchilik xalqlarda geografik nomlarni yozishda traskripsiya usuli eng ko'p qo'llaniladi. Transkripsiya deganda so'zlarni va matnlarni ularning talaffuzini hisobga olgan holda muayyan yozuv vositalari yordamida yozish, ifodalash usuli tushuniladi. Transkripsiya 2 xil bo'ladi:

- ilmiy transkripsiya;
- amaliy transkripsiya.

Ilmiy transkripsiya nutqni lisoniy (lingvistik) tadqiq qilishda ishlatiladi. Geografik nomlarni ifodalashda amaliy transkripsiyadan foydalaniladi. Bu – so'zlarni talaffuziga qarab yozish, quloqqa qanday eshitilgan bo'lsa, shunday yozish demakdir.

Amaliy transkripsiyani mukammal deb bo'lmaydi. Chunki bir xil tillarda mavjud bo'lgan harf va tovushlarning ba'zilar boshqa tillarda bo'lmasligi mumkin. Bunday tovushlar o'zbekchada ularga yaqinroq tovushlar (harflar) bilan yozilaveradi. Masalan, ruscha û harfi o'rniga o'zbekchada i harfi ishlatiladi, rus tilidagi ù, ö, harflari o'zbek tilida

yo‘q. Yoki o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan q,o‘,g‘,h,j rus tilida yo‘q. Bunday hollarda tilida yo‘q tovushlar ularga yaqinroq bo‘lgan boshqa tovushlar (harflar) bilan almashtiriladi. Bunday hollarda transkripsiya shartli fonetik transkripsiya bo‘ladi.

Umuman, har bir geografik nomni uning mahalliy tildagi asl talaffuziga yaqinlashtirib yozishga harakat qilinadi. Keyingi yillarda bir qancha nomlarning asli tiklandi. Qozog‘istondagi Shevchenko – Oqtov, Olmaota – Almati, Qirg‘izistondagi Frunze – Bishkek, Tojikistondagi Leninobod – Xo‘jand deb ataladigan bo‘ldi. Agar biror mamlakat o‘z nomini, poytaxti, shahar, qishloq va boshqa geografik obyektlari nomini o‘zgartirishni rasmiy ravishda taklif etsa, o‘zbek tilida ham o‘sha nom qabul qilinadi.

Respublikamizda geografik nomlar transkripsiyasi deganda quyidagi masalalar tushuniladi:

- O‘zbekistondagi joy nomlarining o‘zbekcha imlosi;
- O‘zbekistondagi joy nomlarining xorijiy tillarda yozilishi;
- Xorijiy mamlakatlardagi geografik nomlarning o‘zbekcha yozilishi.

Respublikamizdagi geografik nomlarning ruscha yozilish masalasiga alohida to‘xtashga to‘g‘ri keladi. Bunda umuman Markaziy Osiyodagi ba‘zi toponimlarning transkripsiyasi haqida ham fikr yuritish lozim deb o‘ylaymiz, chunki tili va yozuvi bir bo‘lgan xalqlar o‘rtasidagi lisoniy mushtarakliklar tobora barham topmoqda. Birgina misol keltiramiz. Qozog‘iston Respublikasining sobiq poytaxti qozoq tilida Almati, uyg‘ur tilida Almuta, rus tilida Alma-Ata shaklida yoziladi, tarixiy manbalarda esa Almatu va Olmalig‘ tarzida tilga olingan. Bu toponim negizi “olma” so‘zi bo‘lganidan shahar nomini respublikamizda o‘zbekchada Olmati shaklida yozgan ma’qul. Respublikamizda xorijiy mamlakatlar geografik nomlarini bevosita asliyatidan o‘zbekchaga transkripsiya qilish ishiga qo‘l urildi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Geodeziya, kartografiya va davlat kadastri Bosh boshqarmasining Geoinformatika

va kadastr milliy markazi Toponimika laboratoriyasida 2001-2002 yillarda Qirg‘iziston, Qozog‘iston va Tojikiston respublikalari geografik nomlarining o‘zbekcha yozilishi yo‘riqnomalari yaratildi va qo‘llanma sifatida tavsiya etildi. Kelajakda hamdo‘stlik mamlakatlari geografik nomlarining transkripsiyasi bo‘yicha bu tajriba davom ettiriladi. Dunyoda 200 dan ortiq mamlakat bor. Ularning har biri uchun geografik nomlar transkripsiyasini yaratish oson ish emas, qo‘shni turkiy tilli respublikalarni istisno qilganda biz hozircha ko‘pchilik mamlakatlar joy nomlarini o‘zbekcha yozishda rus tili transkripsiyasidan foydalanishga majburiy. Aslini olganda, bu prinsip to‘g‘ri emas. Aslida, Sharq davlatlari, xususan, arab va fors tilli mamlakatlarining geografik nomlarini bevosita shu o‘lka tillaridan transkripsiya qilish vaqti keldi. Joy nomlarini yozishda, talaffuz qilishda ba‘zan xilma-xilliklar, hatto kamchiliklar uchray turadi. Masalan, Arabiston yarimorolidagi Kuveyt respublikasini Quvayt deb yozib talaffuz qilishadi. Afg‘oniston poytaxti Kobul shahrini Qobil deb nomlash to‘g‘ri emas. Yevropani Ovro‘pa, Germaniyani Olmoniya deyishga ham asos yo‘q.

Geografik nomlar standartlashtirilsa va qonunlashtirilsa, xatoliklarga chek qo‘yilgan bo‘lar edi. O‘zbekistondagi joy nomlarining ruscha yozilishida ham nuqson ko‘p. Farg‘ona, Gurlan, Muborak, Termiz, Urganch kabi shahar va kentlarimizning *Fergana, Gurlen, Mubarek, Termez, Urgench* shaklida yozilishi va talaffuz qilinishiga hech ham qo‘shilib bo‘lmaydi. Rus tili ta’sirida Ohangaron shahri o‘zbekchada ham Angren shaklini oldi. Zomin nomini ruschada Zaamin tarzida, Vodil qishlog‘i nomini Vuadil, Arg‘in qishlog‘i nomini Argen, Obiraxmatni Auraxmat, Sangzor vodiysi va daryosi nomini Sanzar yozish esa biron grammatik qoidaga to‘g‘ri kelmaydi. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

3.3. Geografik nomlarni qo'shib va ajratib yozish tartibi

Qo'shma geografik nomlarni yozishda ko'pincha xatoga yo'l qo'yiladi. Agar geografik xaritalarni ko'zdan kechirsangiz bunday nomlar bir joyda qo'shib yozilganini (Kattaqo'rg'on, Qorasuv), boshqa joyda ajratib yozilganini (Moyli suv) (O'zbekiston iqtisodiy xaritasida) ko'rasiz.

Quyidagi hollarda qo'shib yoziladi: O'zbek tilida ikki va undan ortiq so'zlardan iborat qo'shma (murakkab) geografik nomlar qo'shib yoziladi.

8-jadval

Murakkab toponimlar	Murakkab toponimlarning yasalishi	Misollar
Ot+ot	Birinci tarkibiy qismi kishi ismi (familiyasi)dan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik atamadan iborat bo'lganda	Abdiqishloq, Shofayziquloq, Rahimobod, Ismoiltepa
Ot+ot	Birinci tarkibiy qismi etnonimdan, ikkinchi tarkibiy qismi esa geografik atamadan iborat bo'lganda	Naymanqishloq, Do'rmonariq, Qozoqovul, Yobuqo'rg'on, Arabband, Ko'rpamahalla
Ot+ot	Har ikkala tarkibiy qism ham atamalardan – geografik va ijtimoiy-iqtisodiy atamalardan iborat bo'lganda	Qumqo'rg'on, Bozorjoy, Qorovulbozor, Toshbuloq, Qumquduq, Sharloqsoy (sharloq, sharilloq sharshara)
Sifat+ot	Birinci tarkibiy qismi sifatdan, ikkinchi qismi geografik atamadan iborat bo'lganda	Balandmachit, Balandravot, Bo'laksuv, Kattabuloq, Kichikqishloq, Yangibozor, Oyoqbog', Oqqo'rg'on, Ko'kbuloq, Sarisuv, Eshquduq, Tozayop, Qiziljar, Qoratog', O'zunsoy, Sovuqbuloq, Torariq, Egriko'l, Sho'rquduq, Yuqoriovul, Etakmahalla, Pastqishloq

Son+ot	Birinci tarkibiy qismi sondan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik atamadan iborat bo'lganda	Beshbuloq, Yolg'izqum, Yakkasaroy, Qo'shrabot, Qo'shko'prik, Mingchuqur, To'qsonkamar, O'ttizadir
Son+ot	Birinci tarkibiy qismi sondan, ikkinchi tarkibiy qismi o'simlik yoki hayvon nomidan iborat bo'lganda	Qo'shtol, Beshqayrag'och, O'narcha, Beshechki, Yolg'iztol

Quyidagi hollarda ajratib yoziladi: Geografik nom oldida qandaydir sifat kelganda:

- Katta Oqtepa, Katta Beshkapa, Katta - Qorabog', Katta Naymancha;

- Kichik Aravon, Kichik Qo'rg'oncha, Kichik Amirobod, Kichik Toshloq,

- Past Olaqarg'a, Past Oqqo'rg'on, Past Burqut, Past Sho'robod;

- Pastki Oyoqchi, Pastki Qoraqiya, Pastki Sariqamish, Pastki Uyshun;

- Quyi Janafar, Quyi Beshravot, Quyi Sho'robot, Quyi Navmetan;

- Eski Haytobod, Eski Elbayon, Eski Xo'jaobod, Eski Haqqulobod;

- Etak Boybo'ta, Etak Saroy, Etak Oqqo'rg'on, Etak Qoramozor,

- O'rta Qorabog', O'rta Rahimobod, O'rta Sho'rchi, O'rta Saydov;

- Yuqori Arabxona, Yuqori Olot, Yuqori Qoraqiya, Yuqori Jirmiz;

- Yangi Naynova, Yangi Baliqchi, Yangi Gulbog', Yangi Mirishkor.

Kishilarning ism-familiyalaridan, taxalluslaridan iborat geografik nomlar alohida (ayrim holda) yoziladi: *Kimyoxon Xo'jayeva, Parda Tursun, Usmon Yusupov, Hamza Hakimzoda, Alisher Navoiy ko'chasi Habib Abdullayev ko'chasi* kabi. *General O'zoqov ko'chasi, Buyuk Ipak yo'li bekati, O'zbekistonning besh yilligi, Istiqlolning o'n yilligi shirkat xo'jaliklari* kabi ko'p so'zli nomlar ayrim-ayrim yoziladi.

O'zbekistondagi bunday geografik nomlarni yozishda quyidagi qoidaga amal qilinadi: agar murakkab (qo'shma) geografik nomlarning ikkinchi o'zagi (komponenti) atoqli ot bo'lsa, ularning har biri alohida-alohida va bosh harf bilan yoziladi. Masalan:

- Eski Toshkent,
- Yuqori Chirchiq,
- Yangi Urganch,
- Qo'hna Urganch va h.k.

Agar murakkab geografik nomlarning ikkinchi komponenti turdosh ot bo'lsa, u holda qo'shib yoziladi:

- Kattaqo'rg'on,
- Yangiyo'l,
- Jumabozor,
- Bekobod.

Geografik nomlarni yozishda bizda rus tilidagi manbalar – atlas, xarita, lug'at va qo'llanmalar asos qilib olinar edi. Bunda geografik nomlarni yozish osonlashgan. Chunki turli shakldagi toponimlardan foydalanilmasdan faqat rus tilidagi shaklidan foydalanilgan. Lekin ruscha yozishda yo'l qo'yilgan xatolar o'zbekcha yozganda ham takrorlangan. Masalan:

- Xamburg – Gamburg,
- Xollandiya – Gollandiya,
- Xenova – Genuya,
- Norge – Norvegiya,
- Napoli – Neapol,

Kyobenxavn – Kopengagen va h.k. deb yozilgan.

Endi bularni tuzatish mumkin, lekin ayrimlari an'anaviy (traditsion) nomga aylanib qoladi va shunday xatoligacha yozilaveradi. Rus tilida geografik nomlar ba'zan bosh kelishikda (M.Chelyuskin, O.Chkalov, G.Amundsen, O.Rudolf), ko'pincha qaratqich kelishikda (mis Dejneva, ostrov Vrangelya, gora Kuka, proliv Laperuza) yoziladi. O'zbek tilida bunday nomlarning hammasi, rus tilida qanday

yozilganidan qat'iy nazar, bosh kelishikda yozila beradi. Masalan, Chelyuskin burni, Chkalov oroli, Amundsen tog'i, Rudolf ko'li, Dejnev burni, Vrangel oroli, Kuk tog'i, Laperuz bo'g'oz. An'anaviy nomlar, ya'ni o'zbek tilida qadimdan muayyan shaklda yozilib kelinayotgan joy nomlarining talaffuzi ham, yozilishi ham bir xil. Bunday nomlar o'zgartirilmay yozilaveradi. Ular o'zbek tilida o'nlab va yuzlab yillar davomida bir xil yozilib kelmoqda. Qadimgi ilmiy, tarixiy va sayohatnoma, badiiy asarlarda ko'p uchraydi. Bular asosan sharq mamlakatlaridagi nomlardir; Bag'dod, Dehli, Iroq, Misr, Tehron, Hirot, Eron, Qashg'ar, Hindiston, Marokash, Xitoy, Suriya, Damashq, Bombay, Karochi va b.

Rus tilida an'anaviy bo'lib qolgan ko'pchilik geografik nomlar o'zbek tiliga o'tib, shundayligicha saqlanib qolgan. Bularga Avstriya (asli Esterreyx), Albaniya (Shkiperiya), Angliya (Ingland), Bryussel (Bryuksel), Buxarest (Bukaresht), Vashington (Uoshington), Oslo (Uslo), Rim (Roma), Tibr (Tevere), Finlyandiya (Suomi), Fransiya (Frans), Shvesiya (Sverye), Yaponiya (Nippon) va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin.

An'anaviy nomlar ham o'zgarishi mumkin. Eski an'anaviy nomlar yangilari bilan almashinadi. Bunda hozirgi zamon nomlari bilan almashinadi, xato bo'lsa tuzatiladi. Afriqo Afrika deb, Amriqo Amerika deb tuzatildi. Bahri Muhit Kabiriy o'rniga Tinch okean, Bahri Muhit Atlosiy o'rniga Atlantika okeani, Bahri Muhit Hindiy o'rniga Hind okeani, Bahri Hazar o'rniga Kaspiy dengizi, Otalar dengizi o'rniga Egey dengizi deyiladigan bo'ldi. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgandan keyin (1989-yil) tilimizni chetdan, asosan rus tilidan kirib kelgan yot so'zlardan tozalash bahonasi bilan yangi an'anaviy nomlarni yana eski nomlar bilan almashtirishga urinishlar bo'ldi. Albatta bu to'g'ri emas. Xato bo'lsa tuzatish kerak, lekin eskisiga noo'rin qaytish noto'g'ri. O'rta Osiyo o'lkasidagi geografik nomlarni yozishda tog'larning nomiga qo'shiladigan tog' atamasi tog', tov, too, dog'

ko'rinishida yoziladi. Bunday hollarda Qirg'iziston va Qozog'istonda tov, O'zbekistonda tog', Turkmanistonda dog' shakllari qo'llaniladi.

O'zbekiston geografik nomlari grammatik tuzilishiga ko'ra *sodda* va *qo'shma* toponimlarga ajratiladi. Sodda toponimlar o'z navbatida, qo'shimchasiz va qo'shimchali nomlarga bo'linadi. Joy nomi tarkibi birgina otdan iborat bo'lib, unga boshqa biron unsur qo'shilmasa bunday nomlar qo'shimchasiz toponimlar hisoblanadi.

S.Qorayev qo'shimchasiz toponimlarni tahlil qilib ularni bir necha xilga bo'lib ko'rsatgan:

a) oddiy geografik yoki ijtimoiy-iqtisodiy terminlar shaklidagi toponimlar: *Anhor, Gaza, Yom, Supa, Uchma, Quduq* va hokazo;

b) urug'-aymoq va boshqa etnik guruhlar nomlari bilan ataladigan geografik nomlar (etnonimlar): *Abdal, Burqut, Duglat, Mang'it, Sayyod, Turk* va boshqalar;

c) kishilarning ism-familiyalari, taxallus, laqablaridan iborat toponimlar: *Abdukarim, Beruniy, Mustafo, Navoiy, Shodmon* va hokazo;

d) o'simlik va hayvon nomlaridan kelib chiqqan joy nomlari: *Bodom, Do'lt*,

Yong'oq, Terak, Chinor, Yantoq va boshqalar;

Qo'shimchali toponimlar tarkibida otga qandaydir qo'shimcha – affiks qo'shib yasaladi. Bunday geografik nomlar tarkibida quyidagi qo'shimchalar (affikslar) ko'p uchraydi.

9-jadval

Joy nomlari yasovchi qo'shimchalar	Qo'shimchalar orqali shakllangan joy nomlari
-goh	Jangoh, Namozgoh, Sayilgoh, Shamolgoh
-zor	Bodomzor, Olmazor, Sangzor, Chilonzor
-iston	Bahoriston, Bog'iston, Turkiston, Sho'riston
-iya	Mingiya, Shohruhiya, Yuziya, Qodiriya
-kor	Lalmikor, Paxtakor, Sholikor
-lar	Arablar, Beklar, Boylar, Shayxlar
-li	Anjirli, Alamli, Burganli, Betagali, Tolli
-lik	Attorlik, Zargarlik, Jizzaxlik, Tepalik
-loq	Sangloq, Toshloq, Qumloq

-on	Mingon, Namatgaron, Sayidon, Telpakfuro'shon
-ot	Bog'ot, Rabotot, Qishloqot
-cha	Do'rmoncha, Naymancha, Qizilcha, Qo'rg'oncha
-chi	Aravachi, Bo'yrachi, Taqachi, Temirchi

Quyidagi hollarda qo'shtirnoq ichiga olinadi. Zavod-fabrikalar, shirkat xo'jaliklarining, firmalarning nomlari qo'shtirnoq bilan yoziladi: "Toshkent" shirkat xo'jaligi, "Zomin" jamoa xo'jaligi, "Malika" fabrikasi.

Geografik obyektlarning, matbuot organlarining nomlari bilan atalgan toponimlar xaritalarda qo'shtirnoqsiz yoziladi: *O'zbekiston ovozi gazetasi ko'chasi, Movarounnahr ko'chasi*.

Sonlar bilan yozilish tartibi. Geografik nomlar tarkibiga kirgan tartib sonlar nomning oldida birinchi o'rnida so'z bilan yoziladi: *Yettinchi qo'tir* (ruscha xutor so'zidan), *Beshinchi brigada, Sakkizinchi xo'jalik* va hokazo.kabi.

Geografik atamalar. Geografik obyektning turini bildiradigan so'zlar geografik atamalar hisoblanadi. Masalan, *ko'l, cho'l, tog', adir, ariq, orol, quduq, muzlik, botqoqlik, qirg'oq, sharshara, qir, botiq, vodiy, soy, kanal, tekislik* va b.

Geografik atamalar turdosh otlar bo'lganida geografik nomdan keyin kichik harflar bilan alohida yoziladi. Geografik atamalar toponimlar tarkibiga kirganda qo'shib yoziladi va shu geografik nomlardan keyin yana takrorlanishi mumkin: *Qoratog' tog'i, Oqtepa tepaligi, Sirdaryo daryosi, Kattaqishloq qishlog'i, Oqko'l ko'li, Tandirqum qumligi* kabi. Xaritalarga aholi punktlarining nomlari yonida ularning turlarini bildiradigan so'zlar (shahar, qishloq, ovul, shaharcha va boshqa) yozilmaydi.

Geografik nomlar yozilishida defisning o'rni. Birinchi tarkibiy qismi ot yoki sifatdan, ikkinchi komponenti atoqli otdan iborat bo'lgan toponimlar defis (chiziqcha) orqali, har ikki komponenti ham katta harflar bilan yoziladi: *Chig'atoy-Oqtepa, Ko'kcha-Oqtepa, Ozod-*

Buxoro, Dasht-Azlar tepa, Dasht-Jaloir, Bog'i-Samarqand, Do'ng-Qovchin, Isori-O'roqli, Qo'shtepa-Saroy, Tojik-Pistakent, O'qchi-Bozorboshi, O'qchi-Qushqo'noq, Haroba-Qulonchi, Chorbog'-Boyqo'ndi, Chek-Nasriddin, Chek-Jo'rabek, Cho'ja-Arab, Cho'ja-Yo'ziya. Ba'zi qo'shaloq so'zlardan iborat toponimlar orasida defis qo'yib, ikkinchi tarkibiy qismi kichik harf bilan yoziladi: Oppon-soppon, Ekin-tekin, Shirin-shirin, Ishchi-xizmatchi. Birinchi tarkibiy qismi fe'l, ikkinchi tarkibiy qismi toponim bo'lgan geografik nomlar: Qolgan-Sir, Qolgan-Chirchiq kabi yoziladi.

Geografik nomlarning yozilishini standartlashtirish. Davlat hokimiyat organlari va o'z-o'zini boshqarish organlarida, aloqa, transport, statistika muassasalari, ommaviy axborot vositalarida, geografik xaritalar va atlaslarda hamda boshqa nashrlarda, shuningdek, iqtisodiyot, fan, madaniyat, jamoat birlashmalari xodimlari, yuridik shaxslar va fuqarolar tomonidan har qanday geografik nom – toponimning qat'iy bir shaklda, standartlashtirilgan holda yozilishiga arishish davlatning suverenligini ko'rsatuvchi dalillardan biridir. Boshqacha qilib aytganda, har bir geografik obyekt nomining rasmiy va umumiste'molda bir xilda yozilishini qat'iy lashtirish, qonunlashtirish geografik nomlarni standartlashtirish deyiladi. Agar bunday vazifa birgina davlatning manfaatini ko'zlab bir til (ko'p millatli davlatda bir necha til) vositasida amalga oshiriladigan bo'lsa, bu geografik nomlarning milliy standartlashtirilishi deb yuritiladi. Bordi-yu bu ish xalqaro aloqalar tobora avj olayotgan hozirgi davrda ayni vaqtda bir necha davlatning mushtarak manfaatlarini ko'zlab amalga oshirilsa, o'z-o'zidan geografik nomlarning *xalqaro standartlashtirilishi* vujudga keladi. Bunda ham xalqaro standartlashtirish milliy standartlashtirishga asoslanadi.

Ma'lumki, uzoq vaqtlar mustamlaka bo'lib kelgan va mustaqil taraqqiyot yo'liga kirgan bir qancha mamlakatlarda geografik obyektlarning nomlari topografik kartalarda metropoliyalardan kelgan mutaxassislar va topograflar tomonidan aniqlangan shakllarda

muhrlanib qolgan edi. Mustamlaka qaramligidan ozod bo'lgan mamlakat xalqlarining milliy ongi, madaniyatining o'sishi oqibatida geografik nomlarning milliy talaffuz va yozilish shakllarini tiklash jarayoni boshlandi. Chunki toponimlarning milliy doirada tan olingan shakllari xalqaro iste'mol uchun tavsiya etiladi. Respublikamizda ham bu ishga qo'l urildi. Mamlakatimizda birinchi o'laroq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Geodeziya, kartografiya va davlat kadastri Bosh boshqarmasi (O'zgeodezkadastr)ning Geoinformatika va kadastr milliy markazi. Toponimika laboratoriyasi Respublikamiz geografik obyektlarining standartlashtirilgan, qat'iy lashtirilgan nomlar lug'atini yaratish ustida ishlamoqda. Chunki O'zbekistonning geografik nomlari ilmiy manbalarda ham, rasmiy hujjatlarda ham, biror marta ham milliy shakllarda to'laroq raqamlangan emas. To'g'ri, geografik nomlar borasida bir qancha tarixiy, lisoniy, rasmiy manbalar ma'lum. Chunonchi, Turkiston, jumladan, hozirgi O'zbekiston hududi joy nomlari ko'hna yodnomalarda ham qayd qilingan. Masalan, IX-X asrlarda yashab ijod etgan, shu diyorda ham bo'lib o'lkaning bir qancha geografik nomlari haqida ma'lumotlar bergan, arab geograflari Ibn Xurdodbeh (820-913), Ibn Havqal (tug'ilgan yili noma'lum 976-yilda vafot etgan), Istaxriy (850-934 yillar), Muqaddasiy (946-1000) va boshqalarning 8 jildli "Arab geograflari kutubxonasi" nomi bilan mashhur asarlari, eronlik olim Rashid ad-dinning (1247-1318) "Solnomalar majmui", noma'lum muallifning "Hudud ul-olam" (982-983 yillarda bitilgan), Narshaxiyning "Buxoro tarixi" va bir qancha tarixiy asarlar shular jumlasidan.

XIX asr oxirida arab alifbosida bitilgan va talay geografik nomlarni o'z ichiga Zarafshon vodiysi shahar va qishloqlari ro'yxati alohida diqqatga sazovor. ("Населенные пункты Бухарского эмирата". Издательство "Университет", Ташкент, 2001). Biroq arab yozuvida raqamlangan yozma yodgorliklarni fonetik jihatdan ishonchli manba deyish qiyin. Chunki eski arab yozuvida ba'zi bir qisqa unli tovushlar va o'zbek tili uchun xarakterli bo'lgan ayrim undoshlar (masalan ch, p

tovushlari) o'z aksini topmagan. Lotin alifbosining qabul qilinishi (1929-1930), keyinroq (1940) rus yozuviga o'tilishi bilan ahvol butunlay o'zgardi, joy nomlarining yozuv shakllari ularning talaffuziga ancha mos kela boshladi. Barcha turdagi geografik nomlar rus tilidagi topografik xaritalarda deyarli to'liq o'z aksini topgan edi. Biroq rus topograflari o'zbek tilini bilmaganlaridan nomlarni ko'pincha o'z tili qoidalariga moslashtirishga harakat qilganlar. Oqibatda talay geografik nomlar geografik xaritalarda buzib qayd qilingan. Masalan, Kirakash ruscha Karakash deb yozilgan, o'zbekchaga qayta Qoraqosh shaklida "tarjima" qilingan. Yoki olaylik, Qorasuv nomli soylar, ariqlar, buloqlar O'zbekistonda juda ko'p. Qorasuv bir o'rinda ruschada Karasu o'rniga Karasi bo'lib ketgan, natijada buni baliq nomidan olingan bo'lsa kerak degan taxminda Karas qilib o'zgartirishgan. Ba'zan joy nomlarini milliyashtirish o'rniga buzish hollari ham uchraydi. Farg'ona shahri yaqinidagi bir qishloq nomi Qo'qon xonligi arxivlarida arab yozuvida Kirgili, Kirgil shaklida qayd qilingan. Keyinchalik shu qishloq o'rnida paydo bo'lgan shaharcha Qirguli deb yoziladigan bo'ldi. Respublikamizda qabila nomi bilan atalgan Sirgali, Sirgeli degan qishloq, ovul, mahallalar uchraydi. Toshkent shahridagi Sergeli mahallasining Sirg'ali deb atalishi noo'rin. Bu misollar shuni ko'rsatadiki, Respublikamiz hududidagi minglab geografik obyektlarning nomlarini standartlashtirish oson ish emas. Buning uchun mamlakatimiz hududidagi jamiki geografik nomlarni to'plab muayyan til qonun-qoidalari asosida qat'iylashtirish kerak bo'ladi.

Xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, ilmiy, madaniy, turistik aloqalar o'rnatayotgan ekanmiz, yurtimizdagi geografik nomlarning milliy shakllarini o'zbek tilida va yangi yozuvimizda yetkazish kerak bo'ladi. Buning uchun birinchi galda toponimlar tarkibida keladigan barcha toponimik, leksik birliklarni to'plash, sinchiklab o'rganish kerak bo'ladi. Bu sohada 13 mingga yaqin geografik nomlar negizida yaratilgan "Joy nomlari tarkibida uchraydigan geografik atamalar va boshqa

so'zlar"

lug'ati juda qo'l keladi. Lug'atda uch mingga yaqin toponegizlarning ma'nosi, talaffuz shakllari qayd qilingan. O'zgeodezkadastr arxivida saqlanayotgan bu lug'at bir necha o'n ming toponim uchun "kalit" bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Boshqa leksik birliklardan farqli o'laroq, toponimlar bir qancha hollarda hozirgi adabiy til me'yorlarini tan olmaydi. Masalan, *soylik* atamasi – Soyliq, *xo'jalic* atamasi – Xo'jalic, *boylik* atamasi – Boyliq shaklida toponim hosil qilgan (Boyliq "boyilar yoki boy urug'i vakillari yashaydigan qishloq", Xo'jalic esa "xo'jalar qishlog'i" degani). Bunday hollarda toponimning mahalliy talaffuz shakliga ahamiyat beriladi. Shu bilan birgalikda ma'lum va mashhur geografik nomlarning mahalliy talaffuzi inobatga olinmaydi: Toshkan emas – Toshkent, Anjan – Andijon, Nomongon – Namangan, Tirmiz – Termiz yoziladi va h.k. Bunda an'anaviy nomlar saqlanib qoladi. Umuman ham joy nomlarini standartlashtirishda o'zbek adabiy tili me'yorlariga amal qilinadi, istisnalar esa hamma tillarda, hamma leksik qatlamlarda uchraydi.

Toponimlarning yozilish shakllarini aniqlashda Toponimika laboratoriyasida tayyorlangan "O'zbekcha geografik nomlar yozilishining asosiy qoidalari"ga amal qilinishi lozim.

3.2. Tarjima qilinadigan va tarjima qilinmaydigan nomlarni yozish tartibi

Tarjima qilinadigan va tarjima qilinmaydigan nomlar. Odatda ismlar tarjima qilinmaydi. Geografik joylar, obyektlar nomi ham aslida ismlardir. Lekin jahon geografiyasi va xaritashunosligida ba'zi bir xil nomlarni to'liq, ba'zilarini qisman tarjima qilish an'anasi mavjud. Bunday an'ana o'zbek tiliga ham tadbiiq etildi va xalqaro tarjima qilinadigan geografik nomlar o'zbekchaga tarjima qilib yoziladi. Odatda bir qancha xalqlar yashaydigan hududlarga tegishli yirik geografik obyektlar nomlari, obyektning tabiiy xususiyatiga bog'liq

holda paydo bo'lgan geografik nomlar to'liq tarjima qilinadi. Masalan; Qora dengiz, fors tilida Daryoi siyoh, rus tilida ×, ðife iðe, rumin tilida More Neagre, nemis tilida Shvarzes Meyers, fransuz tilida Mer Noire deb yuritiladi. O'lik dengiz ruscha Myortvoye more, nemis tilida Totes Meyer, arab tilida Bahr Lut, italyan tilida Mar Moto deyiladi. Xuddi shunday Yaxshi Umid burni, Yuqori ko'l, Ko'k Nil, Qizil dengiz, Oq dengiz, O'rta dengiz, Katta Suvayirg'ich tizmasi, Qoyali tog'lar, Katta Sho'r ko'l, Shayton oroli, Olovli Yer oroli, Qorli tog'lar, Shamolli orollar, Shamolsiz orollar ham tarjima qilinadi. Ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'lgan geografik nomlar qisman tarjima qilinadi. Bunda murakkab geografik nomlarning aniqllovchidan iborat bo'lgan qismi tarjima qilinib, atoqli otdan iborat qismi tarjima qilinmaydi. Ruscha yozilgan geografik nomlardan misol keltiramiz. Южный, северный, восточный, западный, белый, голубой, зеленый, красный, черный, дальний, ближний, верхний, нижний, большой, малый, средний, старый, новый kabi sifat aniqllovchilar odatda tarjima qilinadi. Asosiy nom fonetik transkripsiyaga muvofiq o'zicha yozilaveradi. Misollar; Bolshoy Vostochniy Erg – Katta Sharqiy Erg, Vostochno Avstraliyskoye techeniye – Sharqiy Avstraliya oqimi, Velikobritanskiye ostrova – Buyuk Britaniya orollari, Vostochno – Sibirskiye ostrova – Sharqiy Sibir orollari, Zapadno – Frizeskiye ostrova – G'arbiy Friz orollari, Novaya Gvineya – Yangi Gvineya, Maliy Atlas – Kichik Atlas, Sredne – Russkaya vozvishennost – O'rta Rossiya qirlari, Severnaya Amerika – Shimoliy Amerika, Verxniy Chirchik – Yuqori Chirchiq, Novaya Kaledoniya – Yangi Kaledoniya, Sentralnaya Aziya – Markaziy Osiyo va boshqalar. Lekin to'liq va qisman tarjima qilish usuli ma'muriy va siyosiy geografik nomlarga, shaharlar, qishloqlar nomlariga qo'llanilmaydi. Masalan, O'zbekistondagi Yangiqo'rg'on, Qumqo'rg'on, Yangiyo'l, Yangibozor, Yakkabog', Kattaqo'rg'on, Ko'kterak hamma tillarda ham tarjima qilinmay yozilaveradi. Xuddi shunday Velikiye Luki, Verxoyansk, Jeleznovodsk, Krivoy Rog, Nijniy Tagil, Nijniy Novgorod, Yujno-

Saxalinsk, Staraya Russa o'zbek tilida o'z shaklida yozilaveradi. Biroq har bir tilda o'z tili grammatikasi imkoniyatida shartli transkripsiya qo'llanishi mumkin. Tarkibida ruscha zemlya (yer) so'zi bo'lgan geografik nomlarni yozishda ikkita qoida mavjud;

1) Agar zemlya turdosh ot (termin) bo'lsa tarjima qilib yoziladi. Masalan, Zemlya Adeli – Adeli Yeri, Zemlya Amudsen – Amudsen Yeri, Zemlya Fransa Iosifa – Frans Iosif Yeri deb yoziladi.

2) Agar zemlya so'zi atoqli ot bo'lib kelsa, u tarjima qilinmaydi. Masalan, Novaya Zemlya, Severnaya Zemlya ko'rinishida yozilaveradi.

Agar geografik nomlar faqat aniqllovchidan iborat bo'lsa, u holda tarjima qilinmaydi. Masalan; Belaye ko'li, Tixaya daryosi, Issiqko'l, Qorako'l, Olako'l, Muzko'l va boshqalar hamma tilda ham tarjima qilinmay yozilaveradi. Tov, too, dog' so'zlari geografik nomlar tarkibida kelgan hollarda tov, dog' deb yoziladi. Masalan, Kopetdog', Nebitdog', Qorator, Saritov, Olatov va h.k. Bular nom tarkibiga kirmasdan tog' ma'nosida kelganda tog' deb alohida yoziladi. Masalan, Ili Olatog'i, Talas Olatog'i va b.

Toponimlar geografik xaritalar va planlarning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda talay toponimlar qonuniy hujjatlarda, hukumat qarorlarida, ma'muriy boshqaruv organlari faoliyatida, transport, aloqa ishlarida, xilma-xil ma'lumotnomalarda, ilmiy, ta'lim, axborotga oid va boshqa nashrlarda ko'plab uchrab turadi. Geografik nomlarni nuqsonsiz to'g'ri yozish umumiy imloviy savodxonlikning uzviy bir qismidir.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Respublikamizda joy nomlarining to'g'ri yozilish jarayonini qanday muassasa boshqarib turadi?
2. Toponimlarni to'g'ri yozilishi nima uchun zarur?
3. Transkripsiya so'zining ma'nosini tushuntiring. Qanday hollarda transkripsiya shartli fonetik transkripsiya bo'ladi?

4. Tarjima qilinadigan va tarjima qilinmaydigan geografik nomlarga misollar keltiring.

5. Qanday holatlarda abbreviatsiyaga murojaat qilinadi?

6. Toponimik atamalar nima ushun barcha holatlarda bosh harf bilan yoziladi?

7. Geografik nomlarning yozilishini standartlashtirish deganda nimani tushunasiz?

8. Toponimlarning kelib chiqishiga ko'ra turlarini anglatuvchi terminlarga misollar keltiring.

3.2. MAKTAB GEOGRAFIYA DARSLARIDA TOPONIMLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Reja:

1. Maktab geografiya darslarini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish.

2. Maktab geografiya darslarida toponimik ma'lumotlar bilan bog'lash.

3. Buyuk geografik kashfiyotlar va toponimika.

Tayanch so'z va iboralar: Geografik qonuniyatlar, geografik obyekt, pedagogik texnologiya, ijtimoiy zaruriyat, aholining urf-odatlar, grafikli organayzerlar, klaster, toifalash jadvali, insert, buyuk geografik kashfiyotlar, "qudratli dengiz mamlakatlari", ekspeditsiya.

3.1. Maktab geografiya darslarini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish

Geografik nomlar geografiyaning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Ulardan geografiyada beriladigan ma'lumotlarni hududiy bog'lashda foydalaniladi. Geografiyada biror hodisa yoki voqeani tushuntirmoqchi bo'linsa, albatta, joy nomi bilan bog'lanadi. Geografik qonuniyatlarni geografik obyekt nomisiz tushuntirib bo'lmaydi. Umuman, geografiyada joy yoki geografik obyekt nomi bog'lanmasdan bilim berish mumkin emas. Ikki joy tabiatini qiyoslash uchun ham joylar nomini bilish kerak. Umuman o'quvchilarning xaritanı bilishi, joy nomlarini qanchalik darajada bilishi bilan belgilanadi. Biroq geografik nomlar, ayniqsa chet-el geografik nomlari bolalarga tushunarsiz, ularni eslab qolish u yoqda tursin hatto talaffuz qilish ham juda qiyin. Bunday nomlarni o'quvchilar eslab qolishlari uchun ularning ma'nosini tushuntirib berish juda muhimdir. Chunki tushunarsiz so'zlarni eslab

qolishdan ko'ra tushunarli so'zni, hatto so'z birikmasini eslab qolish osonroqdir. Geografik nomlarni chuqur tushunishga mahalliy geografik terminlarni (atamalarni) o'rganish yordam beradi. Mahalliy geografik terminlarni tushunish o'quvchilarga atrof muhitni ongli bilib olishga yordam beradi. Bu esa o'z o'lkasiga, vatanga muhabbatni tarbiyalaydi. Geografik nomlarni maktabda o'rganishda o'quvchilarning nomlarni to'g'ri yozishni va to'g'ri talaffuz qilishni bilib olishlariga erishish zarur. Bu talabning ahamiyati shundaki, geografik nomlarni to'g'ri yozish o'quvchilar savodxonligini muhim qismi hisoblanadi, nomlarni to'g'ri talaffuz qilish esa nutq madaniyatini o'stiradi. Geografik nomlarning tarbiyaviy, ilmiy ahamiyati ham juda katta. Mamlakat siyosiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar uning xaritasida aks etib turadi. Mamlakatimiz O'zbekiston istiqlolga erishgandan keyin uning xaritasida ham o'zgarishlar bo'ldi. Mustamlakalik davrida o'sha vaqtning siyosatini ifodalovchi geografik nomlar o'zgardi. Istiqlolni, milliy qadriyatni ulug'lovchi geografik nomlar vujudga keldi. Mamlakatimiz tabiati, xalqimiz kasb-hunari, milliy an'analar, qadriyatlarimiz bilan bog'liq nomlar tiklandi. Istiqlol, Mustaqillik maydoni, Amir Temur xiyoboni, Mirzo Ulug'bek tumani, Bobur bog'i, Alisher Navoiy bog'i, Mirobod, Muzrabot tumanlari shular jumlasidandir. Dunyoda ro'y beradigan siyosiy o'zgarishlar xaritada, binobarin, geografik nomlarda ham o'z aksini topadi. Geografik nomlarda Yerni geografik o'rganish tarixi ham aks etadi. Yangi yerlarni ochgan, o'rgangan ko'pchilik sayyohlar, dengizchilar, tadqiqotchilar nomlari geografik xaritalardan mustahkam o'rin olgan. Ko'pchilik geografik nomlar tabiiy sharoitni (yer yuzasi relyefini, o'simliklar va hayvonot dunyosini, tabiiy hodisa va voqealarni), aholining urf-odatlarini, xo'jaligini aks ettiradi. Geografik nomlar asrlar davomida saqlanishini nazarda tutsak, ularni o'tgan zamon tabiati, ro'y bergan hodisa, voqealar, kishilarning tarixiy kasb-korligi, urf-odatlarini, aholining migratsiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar olish mumkin. Geografik nomlarni o'rganish, o'qitishda predmetlararo aloqalarda ham qo'l

keladi. Geografiya o'qitishda ona tili, chet-el toponimlarini o'rganishda chet tillari bilan bog'lanish yaxshi natija beradi. Ayrim geografik nomlarning joylashishi va ma'nosi tarixiy voqealar bilan bog'langan. Bu esa geografiyaning tarix fani bilan aloqasini mustahkamlashga imkon beradi. Geografik nomlarning ma'nosini yaxshi bilish chet tillarini o'rganishga ham yordam beradi.

Geografiya – insoniyat yashovchi sayyora, ya'ni, yer haqida to'liq tasavvur hosil qilish uchun ma'lumot berishga qaratilgan yagona o'quv fani bo'lib, maktablarda geografiya ta'limining roli shu fanning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati bilan belgilanadi. Shuning uchun maktab geografiya darslarini o'qitishda, darslar jarayonida hamda sinfdan tashqari mashg'ulotlarni olib borishda xalq geografik terminlarni mazmunini tushuntirib berish orqali o'quvchilarning xotiralarida dars mazmunini uzoq davr saqlab qolish uchun juda qiziqarli innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish ijobiy samara beradi.

Maktabda o'quv ishlari dastur asosida cheklangan, belgilangan vaqt doirasida olib borilganligi uchun dars vaqtini o'zida o'quvchilarning barcha qiziqish va ehtiyojlarini qondirish imkoniyatiga ega emas. Shu o'rinda aytish mumkinki, maktab geografiya fanlari dasturi va darsliklarida Mahmud Koshg'ariy, Beruniy, Zahiriddin Bobur kabi qomusiy olimlarning geografiya faniga qo'shgan hissalarini haqida ma'lumotlar darsliklarda chuqur berilmagan, lekin ko'pgina o'quvchilarning qiziqishi yuqori darajada. Shuning uchun maktabda buyuk olimlarning aynan geografiya fani doirasida olib borgan tadqiqot ishlari yuzasidan ma'lumotlarni sinfdan tashqari mashg'ulotlar davomida o'quvchilarga singdirib borish muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarga avval ishini eng sodda va o'zi bilgan o'zakli toponimik atamalarning mazmunini ochib berishdan boshlab, uning qiziqishini uyg'ota olish lozim. Masalan, Vatanimiz poytaxti, Toshkent shahrining mazmuni "Tosh" va "Kent" – ya'ni toshdan yasalgan shahar mazmunini anglatadi. Har bir geografik nomning mazmuni bilan o'quvchilarni tanishtirib borish imkoniyati dars vaqtining chegaralanganligi tufayli

muammoligicha qoladi. Shunday holatlarda Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk", Zahiriddin Boburning "Boburnoma" asarlariga, S.Qorayevning "Geografik nomlar ma'nosi" kabi toponimik lug'atlarga murojaat qilish va shu orqali darslikdan tashqari qo'shimcha adabiyotlardan foydalanishni o'quvchilarga o'rgatib borish yaxshi natija beradi. Masalan, Timchi – ichimlik tayyorlovchi (Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on tumanidagi Timchi qishlog'ining nomlanishi), Tuzun – buloq suvini qishloq ahlilariga taqsimlovchi, Emchi – davolovchi tabib kabi atamalarining mazmunini o'rganish esa, qadimda avlodlarimiz shug'ullangan kasb-korlari bilan yosh avlodni tanishtirishga xizmat qiladi. Aynan, shu xalq terminlari Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida keltirib o'tilgan. Zero, bunday kasb turlari zamonamizda asta sekin kam uchramoqda yoki unutilib bormoqda.

Shu boisdan ularning ma'no-mazmunini o'rganish juda muhim. O'zbekistonda Oltintog', Oltinqazg'an, Tillatog', Zarmitan kabi nomlar uchraydi. Bu joylardan esa bir zamonlar oltin qazib olinganligi ma'lum bo'lgan.

Maktab geografiya ta'limida nafaqat darslarda, sinfdan tashqari mashg'ulotlarda ham yangicha talablarga xos pedagogik texnologiyalardan foydalanish bugungi kunning eng muhim shartlaridan biri bo'lib qolmoqda. Pedagogik texnologiya tushunchasi keng qamrovli, serqirra tushuncha bo'lib, u ta'lim-tarbiya amaliyotini rivojlantirish ehtiyojlari asosida kelib chiqqan. Pedagogik texnologiya ijtimoiy zaruriyat bo'lganligidan dastavval AQSH da 70-yillarda falsafaning bixiviorizm oqimi zaminida yuzaga kelib, boshqa rivojlangan mamlakatlarga tez tarqalib ketdi.

Pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi o'qituvchi va o'quvchi hamkorlikda belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga erishishlari tanlagan texnologiyalariga bog'liqligidadir. Ya'ni o'qish jarayonida maqsad bo'yicha kafolatlangan natijaga erishishida qo'llaniladigan har bir ta'lim texnologiyasi o'qituvchi va o'quvchi

o'rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil etib, har ikkisi ham ijobiy natijaga erishsa, o'quv jarayonida o'quvchilar mustaqil fikrlasa, ijodiy ishlasa, izlansa, tahlil eta olsa, xulosa chiqarsa, o'z-o'ziga, guruhga va guruh ham unga baho bersa bu metodologiya o'qitish jarayonining asosi hisoblanadi.

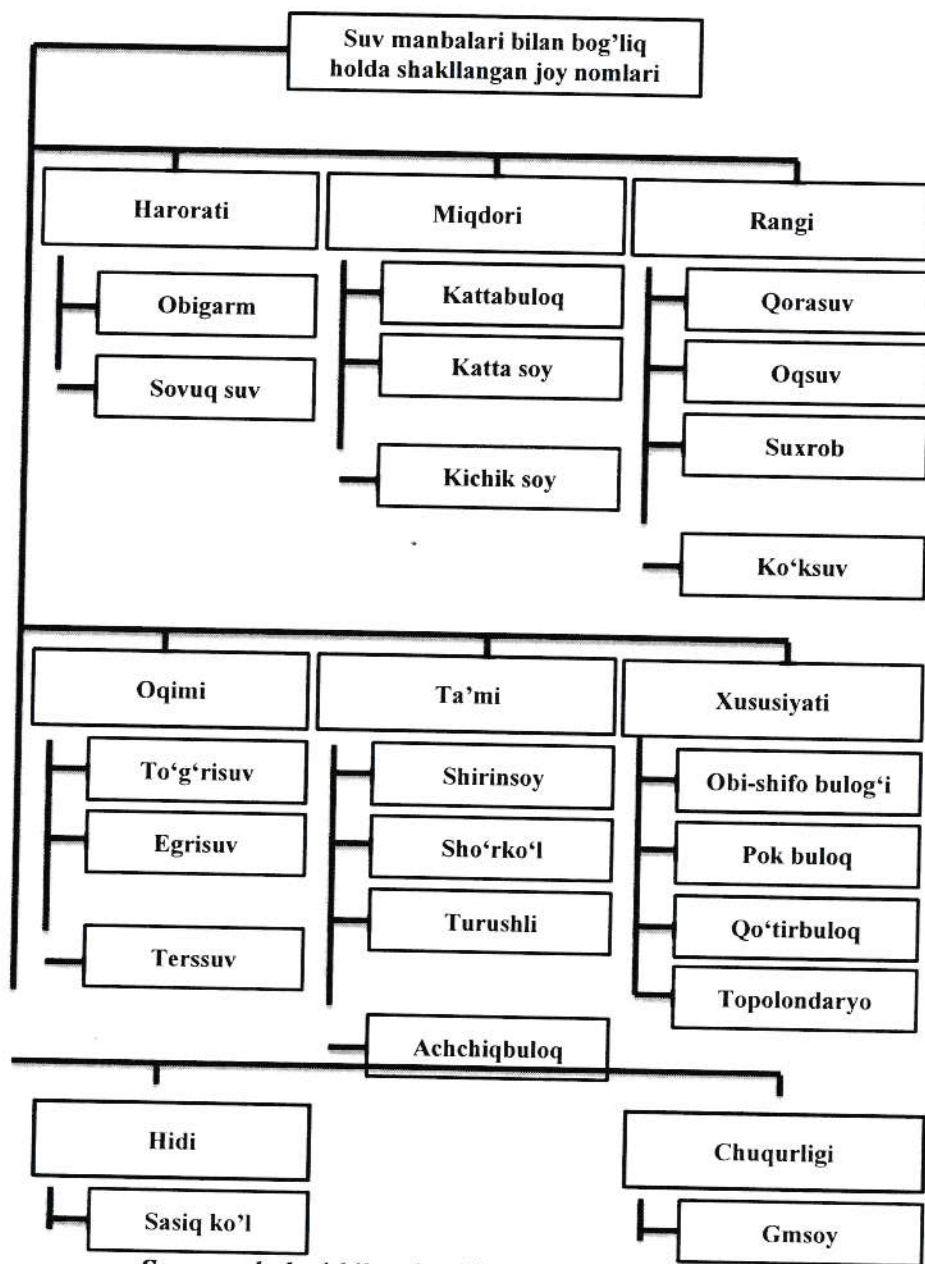
Muammoli ta'lim texnologiyalari o'quvchilarning kompetensiyalarini takomillashtirishga va kreativ ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Buni turli ta'lim vositalarida, jumladan, grafik organayzerlar orqali olib borish yanada ijobiy samara beradi.

Grafikli organayzerlar (tashkil etuvchi) – fikriy jarayonlarni ko'rgazmali taqdim etish vositasidir. Grafikli organayzerlarni ishlab chiqish quyidagi usul va vositalar asosida amalga oshiriladi:

- ma'lumotlarni tarkiblashtirish va tarkibiy bo'lib chiqish, o'rganilayotgan tushunchalar (voqea va hodisalar, mavzular) o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liqlikni o'rnatish usul va vositalari: Klaster, Toifalash jadvali, Insert, B/B/B jadvali va h.k.z.

- ma'lumotlarni tahlil qilish, solishtirish va taqqoslash usul va vositalari: T-jadvali, Venn diagrammasi, Konseptual jadvallar va h.k.z.

- muammoni aniqlash, uni hal etish, tahlil qilish va rejalashtirish usullari va vositalari: Nima uchun? Baliq skeleti, Piramida, Nilufar guli sxemalari, Qanday? iyerarxik diagrammasi, Kaskad tarkibiy-mantiqiy sxemalar kiradi.

Suv manbalari bilan bog'liq holda shakllangan joy nomlari

Grafikli organayzerning usul va vositalaridan biri klaster bo'yicha to'xtalib o'tamiz. Klaster – tutam, bog'lam – axborot xaritasini tuzish yo'li bo'lib, barcha tuzilmaning mohiyatini markazlashtirish va aniqlash uchun qandaydir biror asosiy omil atrofida g'oyalarni yig'ish usulidir. Bilimlarni faollashtirishni tezlashtiradi, fikrlash jarayoniga mavzu bo'yicha yangi o'zaro bog'lanishli tasavvurlarni erkin va ochiq jalb qilishga yordam beradi. O'quvchilar klasterni tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Yozuv taxtasi yoki katta qog'oz varog'ining o'rtasiga asosiy so'z yoki 1-2 so'zdan iborat bo'lgan mavzu nomi yoziladi. Birikma bo'yicha asosiy so'z bilan uning yonida mavzu bilan bog'liq so'z va takliflar kichik doirachalar "yo'ldoshlar" yozib qo'shiladi. Ularni "asosiy" so'z bilan chiziqlar yordamida birlashtiriladi. Bu "yo'ldoshlarda" "kichik yo'ldoshlar" bo'lishi mumkin. Yozuv ajratilgan vaqt davomida yoki g'oyalar tugagunicha davom etishi mumkin. Misol uchun hududning suv manbalari bilan bog'liq holda shakllangan joy nomlarini klaster orqali yuqoridagi ko'rinishda o'rganish mumkin.

3.2. Maktab geografiya darslarida toponimik ma'lumotlardan foydalanish

Maktab geografiya darslarida, dastur va darsliklarida joy nomlari salmoqli o'rinni egallaydi. O'quvchilarga geografiya darslari o'tilar ekan joy nomlarining mazmunini tushuntirib berish orqali, ularning xotiralarida dars mazmunini uzoq davr saqlab qolish uchun juda qiziqarli va oddiy uslublarni qo'llagan bo'lamiz. Chunki joy nomlarining mazmunini bilish har bir o'quvchida katta qiziqish uyg'otadi. Ushbu qiziqish esa darsga bo'lgan e'tiborni kuchaytiradi. Buning uchun o'quvchi ishni eng sodda o'zakli toponimik atamalar mazmunini ochib berishdan boshlamog'i lozimdir. Masalan: Vatanimiz poytaxti Toshkent shahrining mazmuni "Tosh" va "Kent" – shahar, ya'ni toshdan yasalgan shahar mazmunini anglatishini va nima

sababdan shunday atalganligini ochib berish o'qituvchining bilim va malakasiga bog'liq holda, darsning qiziqarli o'tishi uchun yuqori samara beradi.

Geografik xaritalarni esa joy nomlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun maktab geografiya darslarida toponimlarga alohida e'tibor berish kerak. Quyi sinflarda o'quvchilar 50-100 tagacha, yuqori sinflarda esa bir necha yuzlab nomlarga duch keladi. Bularni o'rganish uchun faqat nomini aytib o'tish bilan chegaralanib qolmaslik kerak. Ushbu geografik obyekt haqida o'quvchilarda tasavvur hosil bo'lishi uchun, nomning qisqacha izohi, kelib chiqish tarixi aytib o'tilsa, ayni muddao bo'lar edi. Bu narsa o'quvchilar qiziqishi, obyekt haqidagi bilimlarni "muhrlanib" qolishiga ko'mak beradi. Bundan tashqari, o'quvchilar qiziqishiga o'qituvchilar hozirjavob bo'lib turishlari shart. Shuning uchun o'qituvchilar tilga olinajak toponimlar haqida qo'shimcha ma'lumotlarga ega bo'lishlari lozim. Har bir geografik nomning mazmuni bilan o'quvchilarni tanishtirish imkoniyati dars vaqtining tig'izligi tufayli chegaralangan. Buning uchun dars jarayoniga ajratilgan vaqt ham, ba'zan esa o'qituvchining bilimi ham yetarli bo'lmasligi mumkin. Shunday holatlarda "Joy nomlarining mazmuni" nomli toponimik lug'atga murojaat qilish, bu masala bilan esa darsdan tashqari o'tkaziladigan geografik to'garaklar yoki mustaqil shug'ullanish uchun erkin mavzular tarzida foydalanish mumkin.

Toponimikaga oid ma'lumotlar geografiya fanini yanada qiziqroq qiladi, o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlari yanada ortadi va bilimlarini mustahkamlaydi. Lekin shuni nazarda tutish kerakki geografiya darslari nuqul nomshunoslikdan iborat bo'lib qolmasligi kerak. H.Hasanov aytganlaridek "...toponimika juda qiziqarli ekan deb hamma darslarda joy nomlarini o'rganaverib, o'quvchilarning joniga tegmaslik kerak...". Nomlarni o'rganishga darsning ma'lum qismigina ajratilsa bo'ladi, hamma nomlarni bilish shart emas. Bunda o'quvchilarning yosh xususiyatlari, dasturdagi va darslikdagi eng asosiy nomlarga e'tibor berilishi kerak.

Geografik joy nomlarini maktabda o'rganishda o'quvchilarning nomlarni to'g'ri yozishlari va to'g'ri talaffuz qilishlariga erishish lozim. Chunki geografik nomlarni to'g'ri yozish o'quvchilar savodxonligining muhim qismi hisoblanadi, nomlarni to'g'ri talaffuz qilish orqali nutq madaniyati o'stiriladi.

Joy nomlarini darsdan tashqari fakultativ mashg'ulotlar, geografik kechalar, o'yinlar, viktorinalar, krossvordlar, rebuslar, qiziqarli savol-javoblar tariqasida o'rganish mumkin.

Qiziqarli savol-javobli viktorinalar tashkillashtirish mumkin.

Masalan, viktorinaga quyidagicha savollar qo'yish tavsiya etiladi:

10-jadval

T/r	Qiziqarli savol	Javoblar
1	Ranglar nomi bilan ataladigan dengizlarni toping-chi?	<i>Qora, Oq, Sariq, Qizil dengizlar.</i>
2	"Yangi shahar" ma'nosini anglatuvchi shaharlardan 10 ta ayting.	<i>Novgorod, Nyu-York, Novogradok, Nove-Myasto, Novabad, Nyushtadt, Nyutaun, Neapol, Niigata, Axalsixe</i>
3	Osiyoning eng chekka shimoliy va sharqiy nuqtalari kimlarning nomlari bilan ataladi?	<i>S. Chelyuskin va S. Dejnyov</i>
4	O'lik dengiz, O'lim (Ajal) vodiysi qayerda va nima uchun shunday atalgan?	<i>O'lik dengiz quruqlikdagi eng chuqur botiq (-402 m), Isroilda joylashgan, eng sho'r dengiz, shuning uchun deyarli tirik organizmlar yashamaydi; O'lim (Ajal) vodiysi Shimoliy Amerikada, bu vodiylar ham botiqda joylashgan (-86 m), oltin izlovchilarning bir guruhi qaytib kelishmagan, shuning uchun shu nom bilan ataladi</i>
5	Nima uchun Shimoliy va Janubiy Amerika oralig'idagi orollar Vest-Indiya deb ataladi?	<i>Xristofor Kolumb Yevropadan Hindistonga boriladigan dengiz yo'lini ochish maqsadida adashib shu orolga kelib qolgan va bu yerlarni Hindiston deb o'ylab, "Vest Indiya" - G'arbiy Hindiston deb atagan</i>
6	Bosh kiyim nomi bilan atalgan davlat qaysi?	<i>Panama</i>
7	Yarimorollar nomi bilan ataladigan dengizlarni toping.	<i>Arabiston dengizi, Chukotka dengizi</i>
8	Orol nomi bilan ataladigan dengizlarni ayting.	<i>Grenlandiya dengizi, Fiji dengizi, Filippin dengizi, Tasmaniya dengizi, Ionika dengizi, Yava dengizi, Sulavesi dengizi, Yapon dengizi, Timor dengizi va h.k.</i>

9	Janubiy Amerikaning eng sovuq oroli nega Olovli Yer deb atalgan?	<i>Fernan Magellan ekspeditsiyasi 1520-yilda hozir uning nomi bilan ataladigan bo'g'ozdan suzib o'tayotgan paytda, shu orolda kechasi har yer-har yerda gulxan yoqib isinayotgan mahalliy aholini ko'rishgan. Shuning uchun orolni "Olovli Yer" deb atashgan</i>
10	Jasur sayyohlar, dengizchilar, kashfiyotchilar nomi bilan atalgan qanday dengizlarni bilasiz?	<i>Bering, Tasman, Filippin (aslida Filipp), Barents, Baffin, Bofort, Laptrevlar, Bellinsgauzen, Lazerev, Uedell va h.k.</i>
11	Davlatlar nomi bilan atalgan dengizlarni bilasizmi	<i>Norvegiya dengizi, Yapon dengizi, Janubiy va Sharqiy Xitoy dengizlari, Arabiston dengizi</i>
12	Ko'l nomi bilan atalgan mamlakat qaysi?	<i>Chad</i>
13	Daryo nomlari bilan atalgan mamlakatlarni ayting?	<i>Niger, Senegal, Kongo, Gambia, Paragvay, Urugvay</i>
14	Qaysi nomlar foydali qazilmalar bilan bog'liq?	<i>Argentina – "argentum", "kumush" degani, And tog'lari – "mis", Marmara dengizi, Qirg'izistondagi Toshko'mir va Moylisuv, Qozog'istonda Jezqazgan, Turkmanistondagi Nebitdog' (neft koni) va h.k.</i>
15	Xalq, urug'-qabilalar nomlari bilan bog'liq qanday joylarni bilasiz?	<i>Appalachi, Eri, Guron, Ayova, Karib dengizi, Shvetsiya, Daniya, Ispaniya, O'zbekiston, Qozog'iston, Baliqchi, Mang'it, Sergeli, Chimboy, Qurama va h.k.</i>
16	Dunyodagi qaysi cho'qqilar mashhur shaxslar nomiga qo'yilgan?	<i>Everest (Jomolungma) – dunyodagi eng baland cho'qqi, ingliz geodezisti polkovnik J. Everest nomiga qo'yilgan; Mak-Kinli cho'qqisi – Shimoliy Amerikaning eng baland cho'qqisi (6194 m), AQSH prezidenti Mak-Kinli sharafiga qo'yilgan; Ismoil Somoniy cho'qqisi (Pomirda, 7495 m) – Somoniylar davlatining asoschisi nomiga shunday atalgan</i>

Yuqoridagi savol-javoblardan tashqari shaharlarning nomlarini o'rganish uchun "shaharlar zanjiri" o'yinini o'tkazish mumkin. Bu o'yin muayyan sinfga yoki ma'lum bir hududdagi (davlatdagi) shaharlarga va nihoyat, dunyo shaharlariga bag'ishlangan bo'lishi mumkin. Bu o'yinni o'tkazish tartibi quyidagicha: birinchi partada o'tirgan o'quvchi bir shahar nomini aytadi, ikkinchi o'quvchi birinchi o'quvchi aytgan shaharning oxirgi harfidan boshlanadigan shahar nomini aytadi, so'ngra uchinchi o'quvchi ... va hokazo shu tartibda davom etadi. Masalan: Toshkent–Tbilisi–Irkutsk–Kishinyov–Vilnyus–Santago–Oslo–Ottava–Andijon...

Bundan tashqari, geografik nomlarga bag'ishlab maxsus geografik kechalar, viktorinalar uyushtirish mumkin. Krossvordlar, rebuslar tayyorlab maktab yoki sinf devoriy gazetalarida e'lon qilinishi ham mumkin.

Umuman olganda, maktab geografiya darslarida va darsdan tashqari joy nomlarini o'rganishning turli usullaridan foydalanish mumkin. Asosiy maqsad, geografiya fanini puxta o'zlashtirish va fanga bo'lgan qiziqishni yanada orttirishdir.

Shu bilan birga Mirali Mirakmalov tomonidan ishlab chiqilgan Elektron qo'llanmadan amaliy mashg'ulotlarda foydalanish umumta'lim maktablari, akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari geografiya o'qituvchilari, universitet va pedagogika institutlarining "Geografiya" yo'nalishi talabalari, magistrlar, aspirantlar, toponimika sohasida izlanish olib borayotgan ilmiy xodimlar va joy nomlari bilan qiziquvchi barcha o'quvchilar foydalanishlari mumkin. Ushbu qo'llanmaning asosiy maqsadi toponimika va undan geografiya darslarida unumli foydalanish masalalari, shuningdek, darslik va xaritalarda tez-tez uchrab turadigan joy nomlarining izohiga qaratilgan.

3.4. Buyuk geografik kashfiyotlar va toponimika

Geografiya eng qadimiy fanlardan hisoblanadi. Ma'lumki, fanga miloddan avvalgi III asrda Eratosfen tomonidan asos solingan. Eratosfen davridan to hozirgi vaqtgacha geografiya turli rivojlanish bosqichlarini bosib o'tdi. Eratosfen davri geografiyasi tasviriy geografiya deb ataladi. Geografiya fani paydo bo'lganidan boshlab, hozirgi kungacha rivojlanish tarixi turli bosqichlarga bo'linadi. Ana shu bosqichlardan biri – buyuk geografik kashfiyotlar davri deb ataladi. Bu davr XV asr oxiridan XVII asr boshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Ma'lumki, har qanday kashfiyot, yangilik yangi nomni keltirib chiqaradi. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida ulkan materiklar,

qit'alar, orollar, dengizlar, ko'llar, daryolar va boshqa ko'plab geografik obyektlar kashf etilgan. "Kashfiyot" tushunchasi ayrim hududlarga nisbatan nisbiy tushuncha hisoblanadi yoki kashfiyotchi sayyohlar qadim zamonlardan buyon mahalliy aholi yashab kelayotgan yerlarni o'zlari uchun kashf etishadi.

Ma'lumki, buyuk geografik kashfiyotlar davrida kemasozlik rivojlangan "qudratli dengiz mamlakatlari" – Angliya, Ispaniya, Portugaliya, Gollandiya, Fransiya ko'plab yerlarni kashf etishgan. Bu davr avvalo yevropaliklarning Hindistonga dengiz yo'lini ochishga urinishlari bilan boshlangan. Bundan tashqari yevropaliklarga Afrikaning shimoliy qismi haqida ma'lumotlar bo'lgani holda, materik ichkarisi, janubiy va sharqiy qirg'oqlari haqida hech qanday ma'lumotlar bo'lmagan. Afrikaning janubidan aylanib o'tishni portugallar boshlab berdi.

Yangi geografik nomlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq ayrim kashfiyotlar, sayohatlar xususida to'xtalamiz:

Xristofor Kolumb 1492-yili Hindistonga borish yo'lini kashf etish maqsadida sayohatga chiqib, hozirgi Bagama orollariga borib qolgan va u Hindistonga keldik, deb o'ylab bu orollarni Vest Indiya (G'arbiy Hindiston) deb atagan. Hozir bu orollar Katta va Kichik Antil orollari va Bagama orollari deb ataladi.

1493-yilgi ikkinchi sayohat paytida X.Kolumb kashf etgan orollardan biri Dîminika ("Yakshanba") deb atagan. Shuningdek, San-Kristofer, Santa-Krus (Avliyo krest) San-Xuan, 1498-yilda esa Trinidad ("uch orol") ni kashf etgan. Yuqorida sanab o'tilgan orollar nomidagi "San" – "Avliyo" ma'nosini beradi.

Ma'lumotlarga ko'ra, bu orollar diniy marosimlar va bayramlar nishonlanadigan kunlari kashf etilganidan shunday nomlangan.

XV asrdan boshlab portugallar Afrikaning g'arbiy sohillarini o'rganishni boshlab berishdi. 1445-yili ular Afrikaning Sahroi Kabir sohillaridan o'tib, Yashil burun deb nom olgan joygacha yatib kelishdi. Bu yerni Yashil burun deb atalishiga sabab, Sahroi Kabir qumlari va

o'simliksiz qoyalaridan so'ng doimiy yashil, tropik o'rmonlar bilan qoplangan qirg'oqqa shunday nom berilgan. Bu davrga kelib Gvineya ko'rfazida Fil suyagi qirg'og'i, Oltin qirg'oq nomlari ham paydo bo'ldi.

1487-1488-yillari portugaliyalik Bartolomeu Diash ekspeditsiyasi Afrikaning eng janubiy nuqtasigacha yetib keladi va kuchli dovullarga duch kelib, ortga qaytishga majbur bo'ladi. Bu yerni u Dovullar o'lkasi deb ataydi. Lekin qirol buyrug'i bilan bu yerdan o'tishga umid bog'lab Yaxshi Umid burni deb nomlagan. 1497-yili portugaliyalik Vasko da Gama Yaxshi Umid burni orqali o'tib, natijada yevropaliklarda Afrikaning janubiy va sharqiy sohillari haqida aniq tasavvur paydo bo'ladi.

1502-yili Amerigo Vespuchchi Janubiy Amerikaga qilgan sayohati paytida daryolardan birining quyi qismida to'xtab o'tadi. Bu 1-yanvarga to'g'ri kelgan va daryoni "yanvar daryosi", ya'ni Rio-de-Janeyro deb nomlagan. Keyinchalik bu yerda shu nom bilan atalgan yirik shahar barpo bo'lgan.

1513-yil 25-sentabrda ispan konkistadori Vasko Nunes de Bilboa Panama bo'ynini quruqlik orqali kesib o'tib, hozirgi Tinch okeanga chiqadi va uni Janubiy okean deb nomlagan.

1520-yili Fernan Magellan dunyo bo'ylab aylanma sayohat qilish chog'ida dengizchilardan biri Janubiy Amerika qirg'oqlarida uzoqdan "tepalikni ko'ryapman" (portugalcha-"Monte vidi") degan. Keyinchalik 1726-yilda barpo etilgan shahar xuddi shunday-Montevideo deb nomlangan. Hozir bu shahar Urugvay davlati poytaxti.

Fernan Magellan xuddi shu yili hozir uning nomi bilan ataluvchi bo'g'oz orqali suzib o'tayotgan paytda uzoqdan orolda har yer, har yerda gulxanlarni ko'rgan. Iqlimi sovuq bo'lgan ushbu orolda mahalliy aholi gulxan yoqib isinishayotgan ekan, shu-shu orol nomi "Olovli Yer" deb ataladigan bo'lgan.

F.Magellan ekspeditsiyasi 1520-1521-yillari Olovli Yer orolidan Janubiy-Sharqiy Osiyodagi orollargacha 17 ming km. masofani uch oydan ortiqroq vaqt mobaynida juda katta qiyinchiliklar bilan suzib

o'tdi. Ekspeditsiya tarixchisi Antonio Pifagettaning yozishicha, "...biz suzib o'tgan okeanni Tinch okean deb atadik, chunki shuncha vaqt mobaynida birorta ham dovulga duch kelmadik".

F. Magellan Tinch okean deb nom bergan ushbu okean fransuz tadqiqotchisi Byuash taklif etgan Ulug' okean nomi bilan ham ma'lum vaqt atab kelingan. Haqiqatdan ham ushbu okean yer sharidagi eng katta okean hisoblanadi.

Ispan konkistadorlari Janubiy Amerikaning And tog'lari etaklarida kezib yurgan paytlarida mahalliy aholidan "yuqorida nima bor?" deb so'rashsa, ular "chili" (sovuq) deb javob berishibdi. Hozir Janubiy Amerikaning Tinch okean sohillari bo'ylab cho'zilib joylashgan davlat nomi Chili deb ataladi.

"Yangi dunyo" deb nomlangan Amerika qit'asi kashf etilgandan so'ng, ko'plab yangicha hayot izlash niyatida ko'chib kelgan yevropaliklar bilan birga Yevropadagi ayrim nomlar ham "ko'chib" kelgan, yangi nomlar paydo bo'lgan. XVII asr oxiri va XVIII asrning 70-yillarigacha Amerika qit'asida Angliya, Fransiya, Ispaniya, Gollandiya qo'l ostiga o'tgan yarlar bor edi. Shimoliy Amerikaning janubiy-g'arbida – Tinch okean sohili va Meksika ko'rfazi atroflarida ispancha nomlar, hozirgi Kanadaning AQSH bilan chegara rayonlari hamda Luiziana shtatida fransuzcha nomlar, Atlantika sohillarida – Gollandiya qo'l ostidagi yerlarda shu mamlakatdan "ko'chib" kelgan nomlar paydo bo'la boshladi. Gollandlar 1613-yilda asos solgan Yangi Amsterdam shahri 1674-yildan Nyu-York ("yangi shahar") deb o'zgartirilgan. Yevropadan "ko'chirib" keltirilgan nomlar ko'p: Vuster, Gloster, Kembrij, Manchester, Nortvud, Portlend, Portsmut va hakazo.

Ispaniyalik Sebastyan Kabot La-Plata pasttekisligida – Paragvay daryosining Paranaga qo'shilish qismida mahalliy indeyslarga duch keladi. Indeyslarning kumush taqinchoqlari va kumushdan yasalgan buyumlarini ko'rgan S. Kabot daryoning yuqori oqimi bo'ylab kumush izlaydi. Shuning uchun ular daryoni "Kumush daryo" deb nomlagan. Keyinchalik La-Plata tekisligida paydo bo'lgan davlatni ham ispanlar

Argentina ("kumush") deb atashgan. La-Plata tekisligida 1535-yilda asos solingan shaharni ular Buenos-Ayres ("yoqimli shamollar"), to'liq nomi bilan "Trinidad muqaddas shahri, Bibi Maryam yoqimli shamollari porti" deb atagan. Hozir shahar Buenos-Ayres yoki Bayres deb ataladi.

Dunyo xaritasida ayrim sayyoh-dengizchilar nomi bilan birga dengiz qaroqchilari nomini ham uchratamiz. Ulardan eng mashhuri "Temir qaroqchi" nomini olgan ingliz Fransis Dreyk hisoblanadi. U 1577-1580-yillari oralig'ida hozirgi Plimut shahridan chiqib, dunyo bo'ylab aylanma sayohat uyushtirgan, shu bilan Janubiy Amerikaning g'arbiy qirg'oqlarida bosqinchilik, qaroqchilik ham qilgan. Hozir dunyodagi eng keng bo'g'oz (Dreyk bo'g'oz) uning nomi bilan ataladi.

XVII asrda Avstraliya materigi kashf etilganidan so'ng, bu yerda dastlab gollandcha nomlar paydo bo'la boshladi. Derk Xartog va Piter Nayt orollari – shu yerlarni kashf etgan golland dengizchilari nomi bilan, Luven burni va Arnevlend yarim oroli Gollandiya kemalari – "Luven" hamda "Arnevlend" sharafiga qo'yilgan.

Avstraliyaning Janubiy qismini va eng yirik orolini kashf etgan Abel Tasman sharafiga Tasmaniya oroli deb atalgan. Mashhur dengizchi Flinders sharafiga Avstraliyadagi orol, daryo, tog' nomlari atalgan.

Ingliz sayyohi Jon Eyr Avstraliya materigini g'arbdan sharqqa kesib o'tib, atroflicha o'rgangan. Uning sharafiga Maunt-Eyr tog'i, Eyr yarimoroli, Eyr-Nort ko'li, Eyr daryosi deb nomlangan.

Avstraliyaning janubida – Katta Avstraliya ko'rfazi qirg'oqlari bo'ylab Nallarbor cho'li cho'zilib yotadi.

Nallarbor (lotincha Nullarbor) – "daraxtsiz, o'simliksiz yer" degan ma'noni beradi, bu cho'lga J. Eyr shunday nom bergan.

Avstraliya kashfiyotchilaridan biri Jeyms Kuk materikning sharqiy sohillarida to'xtab o'tgan bir joyni Botani-bey (Botanika buxtasi) deb nomlagan. Chunki u shu yerlardan yevropaliklarga umuman noma'lum

bo'lgan ko'pgina o'simliklardan namuna to'plagan. Keyinchalik bu joy o'rnida Sidney shahri qad ko'targan.

Yevropaliklar Avstraliyaga ilk qadam qo'yganlarida o'zlariga noma'lum bo'lgan xaltali hayvonni ko'rib, aborigenlardan "bu nima?" deb so'rashsa, mahalliy aholi yelka qisib, "kenguru" – ya'ni "tushunmadim" deb javob berishgan ekan. Shu-shu hayvon nomi kenguru bo'lib qolgan. Avstraliya janubida Kenguru oroli ham bor.

Hozirgi Avstraliyada Bayron burni, York burni, Bass bo'g'ozi, Myorchison, De-Grey, Mitchell, Gregori daryolari, Uels ko'li, Sentral-Maunt-Styuart va Ogastes tog'lari, Viktoriya daryosi (qirolicha Viktoriya sharafiga) Makdonell (gubernator) tog'i mashhur kishilar, materikni tadqiq etgan va o'rgangan sayyohlar nomiga qo'yilgan.

Avstraliya poytaxti – Kanberra aborigenlar tilida "ikkita o'xshash balandlik" degan ma'noni beradi. Haqiqatdan ham shahar ikki balandlik (qir)da joylashgan.

Avstraliyada ayrim aborigencha nomlar ham saqlanib qolgan.

Eng so'nggi materik–Antarktida rus sayyohlari F.F.Bellinsgauzen va M.Lazerevlar tomonidan "Mirniy" va "Vostok" kemalarida 1820-yilda kashf etilgan. "Mirniy" va "Vostok" kemalari nomi bilan Antarktidadagi ilmiy stansiyalar atalgan. Umuman, dengiz sayyohatiga chiqilgan ayrim kemalar nomi joy nomiga o'tgan. "Arnem" kemasi haqida yuqorida aytib o'tildi. Tinch okeandagi chuqur cho'kmalardan biriga "Vityaz" kemasi nomi, Arktikani o'rgangan "Vega", "Gerkules", "Janetta", "Mod", "Foka" kemalarining nomi ham ayrim joy nomlariga o'tgan. Yapon dengizining Primore qirg'oqlarida Amerika ko'rfazi bor, bu ko'rfazni tekshirgan ruslarning "Amerika" nomli poroxodi nomiga ko'yilgan.

Antarktida materigida turli sayyohlar va boshqa shaxslar ism-familiyasiga qo'yilgan nomlar ko'p: Viktoriya Yeri, Uilks Yeri, Adeli Yeri, Elsuert Yeri, qirolicha Mod Yeri, Jekson tog'i, Uedell dengizi, Bellinsgauzen, Amundsen, Ross dengizlari, Pyotr I, Skott orollari va hokazo.

Novosibirsk orollaridan eng kattasi Kotelnii deb ataladi. Bu nom biror relyef shakli ham, biror shaxsning ism-familiyasi ham emas. Ivan Lyaxov ekspeditsiyasi a'zolari shu orolda 1773-yilda bo'lishgan, dengizchilar o'zlaridan so'ng eski qozonni unutib qoldirishgan. Keyinchalik orolning topografik xaritasini chizayotgan topograflar qozonni topib oladilar va orolga Kotelnii (kotiyol–qozon) deb nom berishgan.

Xullas, dunyo xaritasidagi millionlab joy nomlari va ularning kelib chiqishi bevosita buyuk geografik kashfiyotlar, sayohatlar tarixi bilan bog'liq.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Maktab geografiya darslarini o'tishda toponimik ma'lumotlardan foydalanishning zaruriyligi xususida so'zlab bering.
2. Geografik bilimlarni kengaytirish uchun toponimlarni o'rganish qanday xizmat qiladi? (Geografik bilimlarni oshirishda toponimlarni o'rganish qanday ahamiyat kasb etadi?)
3. Toponimlarni o'rganish orqali, qadimgi so'z qadriyatlarimizni qanday tiklay olamiz?
4. Mamlakatimizda geografik nomlarni o'rganishga qanday e'tibor qaratilmoqda?
5. Maktab geografiya darslarini o'qitishda qanday zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish ijobiy samara beradi, misollar orqali yoriting.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, O'zbekiston Respublikasida ta'lim dargohlarida o'quvchilarga geografiya fanini o'rganishga bo'lgan qiziqishini orttirish hamda yurtimizdagi geografik jarayonlarga oid bo'lgan bilimlarini rivojlantirish, boyitish va kelajak avlodga yetkazish lozim. Toponimika fanining, nazariy va amaliy tomonlari, predmetlari, fanlar ichida tutgan o'rni va geografik nomlarni ilmiy tadqiq etish usullarini o'rganish hamda ilmiy ishlar olib borish lozim. Yosh avlodga joy nomlarni tasniflash tamoyillari, mezonlarini chuqur o'rgatish hamda ularga tariximiz haqidagi bilimlarni yetkazish lozim. Boshlang'ich bilimlar bilan birga joy nomlarning shakllanishi, grammatik tuzilishi, imlosi, transformatsiyasi, etimologiyasi, geografik obyektlarni nomlashning asosiy qoidalarini hamda geografik terminlarni chuqur o'rganish lozim. Shuningdek, ta'lim tizimida joy nomlarni o'rgatish usullari; o'qitish jarayonida va o'qishdan tashqari vaqtlarda ta'lim jarayonida mahalliy geografik nomlarni o'rganish hamda berilgan joy nomlari o'quvchilarning vatanparvar, ma'naviy va axloqiy tarbiyasida juda katta ahamiyat kasb etadi.

GLOSSARIY

Abbreviatsiya – toponimlarning qisqartirilgan holda, bosh harflarining yoki dastlabki bo'g'inlarning ajratib olgan holda yozilgan shakli. O'zR, AQSH, BAA va boshqalar.

Agroonim – (yunoncha “agros” – dala, ekinzor, shudgor demak-dir) – bog', xiyobon, tomorqa, dala va boshqalar nomi.

Antrotoponim nomlar – mazmuni bir-birlariga teskari bo'lgan nomlar: Yuqori Chirchiq – Quyi Chirchiq, Oqdaryo–Qoradaryo, Oqtosh–Qoratosh va boshqalar.

Antrotoponim – (yunoncha “antropos” - odam) – Kishilarga qo'yiladigan atqliq ot, ularning ismi, otasining ismi, taxallusi yoki laqabi bilan atalgan nomlar.

Arealli nomlar – (yunoncha “areal” – maydon, hudud) – bir xil mazmun beruvchi yoki ayrim qo'shimchalar tez-tez takrorlanib topo-nim yasaydigan so'zlarning ma'lum hududda ko'plab uchrashi yoki ma'lum bir hudud arealida keng tarqalgan, o'ziga xos ko'rinishdagi toponimlar. Toshkent, Piskent, G'azalkent, Chimkent kabi atamalarda “kent” qo'shimchasining takror ishlatilishi tufayli arealli nomlar vujudga keladi.

Birlamchi va ikkilamchi nomlar – birlamchi nomlar – asl nomlar; ikkilamchi nomlar – nom ko'chishidan hosil bo'lgan, toponimlar. Masalan, Zarafshon daryosi – Zarafshon shahri. Bu yerda toponimik atama daryo nomidan shaharga ko'chgan.

Detoponimizatsiya – geografik nomlarning terminlarga, oddiy turdosh otlarga aylanishi: aynan bu yo'l bilan Janubiy Yevropadagi Karst platosi nomidan, “karst” termini yoki Islandiyadagi issiq suv beruvchi Geyzer bulog'i nomidan, “geyzer” termini hosil bo'lgan.

Dromonim – (yunoncha “dramas” – chopish, harakat, yo'l) ko'cha, yo'llar nomini anglatuvchi toponimlar: Xon yo'li, Buyuk ipak yo'li, Amir Temur ko'chasi kabi.

Etnotoponim – yunoncha “etnos” – xalq, elat demak, ya'ni xalqlar, elatlar, millatlar, elatlar nomlari bilan ataladigan toponimlar.

Gibrid nomlar – o'zagi ikki va undan ortiq; tillarga xos so'zlardan tashkil topgan toponimlar. Masalan: Kofirnixon daryosi arabcha “kofir – Gayridin” – dinsiz va forscha “nixon” – yashirinmoq so'zlaridan, Safedxojar qishlog'i “sofed” – forscha – oq, “xojar” – arab tilida tosh demakdir. Demak, bu nom fors va arab so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, Oqtosh degan ma'no beradi.

Gidronim – (yunoncha “xidro” – suv, “onim” – nom, ism) Har qanday suv obyektiga berilgan nomlarni anglatadi va ularni ayrim turlarga ajratib o'rganish mumkin: potamonim – daryolar, soylar, irmoqlar; pelagonim – okean, dengiz, ko'rfazlar nomi, limnonym – ko'llar, quduq, hovuzlarning nomlari.

Indikator nomlar – (“indicator” – lotincha ko'rsatgich) – toponimlarning mahalliy geografik terminlar ishtirokida hosil bo'lishi yoki ma'lum bir holda

mavjudligidan dalolat beruvchi geografik nomlar. Masalan: to'qay, o'tloq, qum, tosh kabi tushunchalar asosida shakllanishi.

Zootoponim – (yunoncha “zoo” – hayvon) – hayvonlar nomini yoki ular bilan bog'liq holatini anglatuvchi toponimlar.

Makrotoponim – (yunoncha “makro” – yirik) – yirik geografik nomlarning atqoli oti. Masalan: Hind okeani, Pomir tog'i misolida.

Memorial nomlar – mashhur shaxslar, buyuk voqealar sharafiga qo'yilgan nomlar. Mustaqillik maydoni, Amir Temur xiyoboni va boshqalar.

Metafora yoki anatomik atamalar – metafora ko'chma ma'noni anglatuvchi tushuncha insonning tana a'zolariga o'xshash bo'lganligi uchun, unga qiyosan ataladigan nomlar. Masalan: hovuzning qulog'i, g'orning og'zi, ariqning labi, dengizga yarimorol shaklida turtib chiqqan joy – burun va boshqalar.

Mikrotoponim – (yunoncha “mikro” – kichik, “topos” – joy) – mahalliy aholigagina ma'lum bo'lgan kichik geografik obyektlar nomi. Jarlar, quduq, ariqlar, mahalla, guzar va boshqa geografik nuqtalarning nomlari.

Onomastika – tilshunoslikning har qanday atqoli otlarini o'rganadigan bo'limi.

Oronim – (yunoncha “oros” – tog', “onim” – ism) – orografik-relyef, elementlar – tog', qir, adir, past, balandliklarning nomi.

Oykonim – (yunoncha “oykos” – uy, turar joy, makon) – shahar qishloq mahalla kabi aholi turar joylarining atqoli oti. Uning asosan uchta turi mavjud:

a) **Komonim** (yunoncha “komos” – qishloq) har qanday qishloqning atqoli oti.

b) **Polisonim** (yunoncha “polis” – shahar) har qanday shaharning atqoli oti.

v) **Urbanim** (lotincha “urbanus” – shahar), shahar ichidagi maydon, ko'cha bozor va hokazolarning nomi. Masalan, Registon maydoni, Eski Jo'va bozori.

Speleonim – (yunoncha “speleon” – g'or, ungur), g'or, ungur, yer osti karst hosilalarining barcha turiga qo'yilgan nomlar. Hazrati Dovud g'ori, Zindanak karst qudug'i va x.k.

Toponim – (yunoncha “topos” – joy) har qanday geografik nuqta, joyning atqoli oti.

Topokalka – (fransuzcha “kalkua” – kalka – shaffof qog'oz) – nomning mazmuniga xalal yetkazmasdan aynan tarjima qilinishi.

Topoformat – (lotincha “formaks” – hosil qiluvchi) so'z yasaydigan, lekin tilda mustaqil ishlatilmaydigan qo'shimcha. Masalan: Sangzor, Toshloq, Sayrgox toponimlarida **-zor**, **-lots**, **-gou**; qo'shimchasi tarzida kelishi.

Fitotoponim – (yunoncha “fitos” – o'simlik) – o'simliklar turi, holatini anglatuvchi toponimlar, Olmazor, Ucharcha, Pistali va x.k. Ushbu toponimik atamalar eng asosiy hisoblangan tushunchalargina bo'lib, ularning ro'yxatini davomli tarzda rivojlantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. В.В.Бартольд Сочинения. В девяти томах. М., “Мысль” 1963-1968.
2. Баскаков Н.А Введение в изучение тюркских языков М., “Мысль” 1962.
3. Mahmudova Ch. “Xalq tabiiy geografik terminlarining lingvistik tahlili” magistrlik dissertatsiyasi. CHDPI. 2021.
4. Муталибов С. “Махмуд Қошғарий лугати ва уларнинг туркий тилларнинг ўрганишдаги аҳамияти”. Т., Ўздавнашр. 1947.
5. Муталибов С. XI аср филологи Махмуд Қошғарийнинг тилшуносликдаги фаолияти. Т., Ўздавнашр. 1957.
6. Муталибов С. XI аср филологи Махмуд Қошғарий ва унинг “Девону лугати-т-турк” асари. Т., Ўздавнашр. 1958.
7. Mahmud Koshg'ariy “Devonu lug'atit turk” I tom T.; O'zb. SSR F.A. nashriyoti. 1960. 11-141-148-395-414-b.
8. Миракмалов.М.Т. Халк географик терминлари. Т., Ўз МУ 2009.
9. Nizomov A., Raximova G., Rasulova N., “Toponimika” – Sharq nashriyoti – T.: 2012.
10. Nizomov A., Mahmudova Ch. “Mahmud Qoshg'ariy ilmiy merosining o'rganilish tarixi” maqolasi. O'zbekistonda geografiya fanining dolzarb masalalari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Termiz, 2020.
11. G'ulomov P., Mirakmalov M.T. Toponimika va geografik terminshunoslik. 2000y
12. Qorayev S. Toponimika. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. T. 2006.
13. Qorayev S. – Geografik nomlar ma'nosi. O'zbekiston. 1978.
14. Hakimov Q.M., Mirakmalov M.T. “Toponimika”. O'quv qo'llanma. Toshkent: “Tafakkur avlodi”, 2020.
15. Hakimov Q. “Toponimika” darslik. Toshkent. 2016.
16. Ahmadaliyev Yu.I. “Toponimika va geografik terminshunoslik” o'quv qo'llanma. Farg'ona. 2018.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I.BOB. TOPONIMIKA FANINING NAZARIY MASALALARI	5
1.1. Toponimika va unuing o'zga fanlar bilan aloqadorligi	5
1.2. Toponimika fanining rivojlanish tarixi	14
1.3. Toponimlarni o'rganishdagi asosiy tadqiqot usullari hamda bosqichlari	28
1.4. Toponimlarning tasniflanishi	45
1.5. Toponimika faniga oid ilmiy va xalq geografik terminlarning roli	61
1.6. Toponimikada stratigrafik qatlam	80
II BOB. TOPONIMLARNING HUDUDIYLIK XUSUSIYATLARI	94
2.1. Dunyo okeanlari nomlari	94
2.2. Osiyo toponimiyasi	103
2.3. Yevropa toponimiyasi	129
2.4. Afrika toponimiyasi	155
2.5. Amerika toponimiyasi	165
2.6. Avstraliya, Okeaniya va Antarktida toponimiyasi	176
III BOB. TOPONIMLARNING AMALIY MASALALARI	188
3.1. Toponimlarning to'g'ri yozilishi (grammatik xususiyatlari)	188
3.2. Maktab geografiya darslarida toponimlardan foydalanish metodikasi	207
GLOSSARIY	225
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	228

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.
Bosishga ruxsat etildi 21.12.2024 y.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'oz.
"Times New Roman" garnituras.
Xisob-nashr tabogi. 14,5.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 95.

«Ilm nurli kitob» MChJ bosmaxonasida chop etildi.

Nashriyot tel. raqami +998 (97) 017-01-01
+998 (94) 673-66-56

ISBN 978-9910-9026-3-5

9 789910 902635